

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Международный научный журнал

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

The international scientific journal

№4 (38)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Рысмагамбетова Г.М. з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПФА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжигұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Шевякова А.Л., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пименов А.В., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пахомова Д.К., м.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Состав редакционной коллегии по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Рысмагамбетова Г.М., к.ю.н., ассоциированный профессор (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурғалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченко В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)

Ответственный секретарь: Пименов А.В., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филол.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филол.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филол.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шашанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Пахомова Д.К., к.м.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Rysmagambetova G.M., candidate of legal sciences, associate professor (Karagandy)
Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)
Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)
Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)
Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)
Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkestan)

Economics

Academic editor: Shevyakova A.L., candidate of Economic Sciences (Karagandy)

Corporate secretary: Pimenov A.V., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)
Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)
Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimurynov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)
Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)
Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)
Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)
Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)
Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)
Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Pakhomova D.K., candidate of medical sciences (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)
Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

МАЗМУНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / CONTENTS / JURISPRUDENCE

Кабжанов А.Т., Казанаева Л.И. КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕСТУПНОЙ ГРУППЫ КАК ОСОБОЙ ФОРМЫ СОУЧАСТИЯ.....	8
Шаймуханов А.Д. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО- РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	14
Крынин А.А., Солопова И.А. ПРИМЕНЕНИЕ ВИДЕОЗАПИСИ В ХОДЕ ПРОИЗВОДСТВА ОЧНОЙ СТАВКИ, КАК СПОСОБ ВЫЯВЛЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ МЕЖДУ ЕЕ УЧАСТНИКАМИ	20
Шведчикова Е.В. ОСОБЕННОСТИ ГЕНЕЗИСА ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ПРИСТАВОВ-ИСПОЛНИТЕЛЕЙ В РОССИИ (исторический аспект)	22
Шведчикова Е.В., Голубева С.А. ПРАВОНАРУШЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: ПРИЧИНЫ И ПРОФИЛАКТИКА	25
Шведчикова Е.В. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕМЕЙ И МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ.....	30
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	33

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Арунова Ж.А. ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	34
Байбекова В.А., Мекадилова С.К., Шутенова С.С. МЕКТЕП ПСИХОЛОГЫНЫҢ ЖАСӨСПІМДЕРМЕН ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	37
Бакарамова С.А., Жанысбаева Р.М. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	41
Сарбасова К.А., Көшенова Д.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДЕ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	44
Сатова А.К. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ И РАЗВИТИЮ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ.....	47
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	53

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Дарибекова А.С. Калгужинова Д.М. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	54
Дарибеков С.С. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ КАЗАХСТАНА.....	58
Дарибекова Н.С. Шилец Н.Н. 2023 ГОД: НОВЫЙ НАЛОГ В КАЗАХСТАНЕ.....	63
Бирюков В.В. ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	67
Рауандина Г.Қ. Турсынғалиева Қ.Н. Султанова Г.И. ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ҚАУШТЕР.....	73

Sheviakova A.L. POSITIVE TRENDS AND CHALLENGES OF DIGITALIZATION IN KAZAKHSTAN.....	78
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	82

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Касетова Н. К. ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	84
Ахметова Н.Т. Ы.АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШЛІК ЖӘНЕ ЕҢБЕК ТАҚЫРЫБЫ.....	88
Дирчинчап Д.Д. ИСТОРИЯ ВЗАИМОПЕРЕВОДОВ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ЛИТЕРАТУР СИБИРИ.....	91
Меңлібаев Қ.Н., Түсіпбекова А., Молдабеков А. ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ДА БАСТАУЫНДА ТҮРҒАН ЕРЕН ТҮЛҒА.....	94
Хамзин М., Касымбекова Ж.Ж. ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ЖЕКЕЛЕГЕН ОЙ-ТОЛҒАМДАР.....	98
Чочкина М.П., Емегенова Э.А. ЭПОС «ОЧЫ-БАЛА» (ОЧИ-БАЛА): СЦЕНИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ.....	101
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	104

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / HUMAN SCIENCES

Аупенова А. У., Мусина Н.К., Рамазанова Г.А. КРАТКИЙ АНАЛИЗ ЭВАКУАЦИИ ЛЮДСКИХ РЕСУРСОВ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В РЕСПУБЛИКИ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА.....	106
Кондратьев И.В., Григорчук И. Ю. ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗАНЯТИЕ КАК ВИД СОВМЕСТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТОВ.....	113
Сагтарова Ф.Ф., Косманова Ә. Б. ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ- РУХАНИ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІК.....	117
Утемуратова Б.К., Турсынова Ж. Ж., Гинкель Т. А. СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МОЛОДЕЖИ.....	121
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	125

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ / CNICAL SCIENCES

Мехтиев А.Д., Нешина Е.Г., Олжабай А.Ш., МОДЕЛЬ ГИБРИДНОЙ ВЕТРО-СОЛНЕЧНОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ СВЕРХ МАЛОЙ МОЩНОСТИ	127
Ахметова С. С. Алимova Б. Ш. АГРЕГАТИВНЫЙ МЕТОД ОПИСАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ.....	130
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	134

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / PHARMACY, CHEMISTRY

Ismailova F.M. Ishmuratova M.Y. DEGRADATION OF VEGETATION IN THE TERRITORY OF THE AVIARY WITH MARALS.....	135
Қартбаева Г.Т. Бугембаева А.Т. Сағалиев Н.А. ИССЛЕДОВАНИЕ MICROMAMMALIA БУЙРАТАУСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРКА.....	142

Ордабаев А. Мурзалиева Г.Т. Абдуллабекова Р.М. РАЗРАБОТКА РАЦИОНАЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ УЛЬТРАЗВУКОВОГО ЭКСТРАКТА ИЗ ЛИСТЬЕВ ШАЛФЕЯ ЛЕКАРСТВЕННОГО.....	147
Сагалиев Н.А. К СРОКАМ ОКОТА У ГОРНОГО БАРАНА КАЗАХСКОГО НАГОРЬЯ.....	151
Турлыбекова Г.Қ. Камалиева Д.Е. «БҰЙРАТАУ» МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕГІ ҚҰС ФАУНАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	154
Турсынова Ш.Б. Жунусова М.А. Абдуллабекова Р.М. Кариева Ё.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ФИТОПРЕПАРАТТАР ӨНДІРІСІНІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	160
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	164

УДК 343.3
МРНТИ 10.77.51

Кабжанов Акылбек Тайбулатович
tengrianec_9192@mail.ru
Казанаева Лилия Игоревна
liliya_kazanaeva@mail.ru
Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕСТУПНОЙ ГРУППЫ КАК ОСОБОЙ ФОРМЫ СОУЧАСТИЯ

В нижеприведенной научной статье рассмотрены основные актуальные вопросы института соучастия, приведен сравнительный анализ типологии преступных групп. Особое внимание уделено криминологическому анализу преступной группы как особой формы соучастия. Автором предпринята попытка выявления полемики в толковании понятий «организованная преступная группа» и «организованная преступная группировка», приведена сравнительная характеристика и особо подчеркнуты главные признаки, которыми должна обладать организованная преступная группа и организованная преступная группировка. В соответствии с материалами отчета по правовой статистике подробно рассмотрены категории уголовных правонарушений, которые чаще всего совершаются преступной группой. В статье поднят важнейший вопрос юридической науки, предварительного (досудебного) расследования, судопроизводственной практики – необходимость безошибочного определения и основательного разграничения преступной группы от правонарушений, совершенных группой лиц по предварительному сговору и без предварительного сговора. В заключении подведены итоги исследования.

Ключевые слова: преступная группа, криминологический анализ, особая форма соучастия, правовая статистика, черты организованной преступности, категории правонарушений, организованная преступная группировка, организованная преступная группа.

В любой системе научного знания есть проблемы, интерес к которым постоянен и не зависит от смены теоретических ориентации и парадигм. Для уголовного права одной из таких проблем, вне всякого сомнения, является проблема соучастия. Организованная преступность считается одной из актуальных проблем современной эпохи: всестороннее освещение данного вопроса требуется в юридической науке и судебной практике. Ведь «Организованная преступность представляет собой один из самых сложных и опаснейших видов преступности, посягающий фактически на все сферы деятельности государства» [1, с.139].

Таким образом, организованная преступность может наносить существенный вред каждой из сфер деятельности государства в целом. В связи с этим выявление основных проявлений любой из форм групповой преступности и борьба с ней – сложнейший, многогранный процесс, требующий разностороннего рассмотрения и принятия своевременного решения.

Прежде чем рассмотреть основные характеристики преступных групп, разберемся в истории их возникновения: «Организованная преступность (в современном смысле этого слова появилась относительно недавно, примерно около века назад. Дело в том, что возникновение организованной преступности – это качественно новый этап развития преступного мира. Если «неорганизованные» преступники являются аутсайдерами общества, то деятельность современных мафии строится, в основном, по законам бизнеса, и поэтому они стали составным элементом общественной жизнедеятельности» [1, с.139]. Другими словами, организованная преступность является новым этапом развития преступного мира, в связи с этим расследование преступлений, совершенных организованной группой, представляет собой сложнейший процесс, требующий большой ответственности. Ссылаясь на научную литературу, можно подчеркнуть следующие характерные

черты организованной преступности: «существует в виде преступных сообществ; глубоко законспирирована; устойчива; имеет пространственный размах» [2, с.296]. Таким образом, приведенные выше характеристики организованной преступности затрудняют работу следственных органов по раскрытию преступлений, совершенных преступной группой.

В соответствии с пунктом 24 статьи 3 УК РК к преступной группе относятся такие формы совместно совершаемых преступлений, как, «организованная группа», «преступная организация», «преступное сообщество», «транснациональная организованная группа», «транснациональная преступная организация», «транснациональное преступное сообщество», «террористическая группа», «экстремистская группа», «банда», «незаконное военизированное формирование».

Ссылаясь на вышеприведенное толкование, преступная группа рассматривается как многогранное явление и включает в себя опаснейшие группы, сообщества, банды и формирования. В связи с этим возникает необходимость подробно рассмотреть и охарактеризовать каждую из этих форм преступных групп. Между тем применение норм о групповых преступлениях представляет еще большие трудности. На качественно иной уровень вышла за последние годы организованная преступность, которая приняла на себя выполнение ряда государственных функций: обеспечение безопасности (так называемые «крыши»), обеспечение исполнения долговых обязательств: исполнительное производство, арбитраж и т. п. [3]

Г.А. Аванесов, рассмотрев особенности групповых преступлений, делает следующий вывод: «...группа может выступать как субъект определенного поведения (преступное поведение группы); при этом индивидуальные преступные действия принимают групповой характер (то, что невозможное для одного человека, становится возможным для двух и более человек); такая группа не является простым скоплением индивидов, а их действия есть преступные действия группы (сплоченность и эмоциональная вовлеченность каждого индивида в дела группы). Для такой группы характерно объединение действий. Ни одно групповое действие не может быть названо групповым, если действия членов группы не обладают единством, основанным на единстве целей и общности интересов» [4, с.399]. Итак, ссылаясь на вышеприведенное определение группы, можно сделать следующий вывод: для групповых действий характерна консолидация, без которой группа не сможет существовать.

По мнению профессора А.И. Гурова, «организованная группа – это простейшая форма связи преступников для совместного совершения преступлений. В ней роли распределены заранее, план совершения преступления четко отработан. К таким группам можно отнести карманных и квартирных воров, мошенников, торговцев наркотиками» [2, с.294]. Итак, организованная группа является простейшей формой консолидации правонарушителей для совершения совместного преступления.

В соответствии с п.31 ст. 3 УК РК, «террористическая группа – организованная группа, преследующая цель совершения одного или нескольких террористических преступлений». Таким образом, террористическая группа – это организованная группа, консолидирующаяся для совершения одного или нескольких террористических преступлений.

В п.35 ст.3 УК РК приведено следующее толкование: «транснациональная организованная группа – организованная группа, преследующая цель совершения одного или нескольких уголовных правонарушений на территории двух или более государств либо одного государства, при организации совершения деяния или руководстве его исполнением с территории другого государства, а равно при участии граждан другого государства». Другими словами, транснациональная организованная группа преследует цель совершения одного или нескольких уголовных правонарушений на территории двух или более государств либо одного государства, при организации совершения деяния или руководстве его исполнением с территории другого государства, а также при участии граждан другого государства.

Под термином «организованная группировка» понимается «более устойчивое объединение преступников, имеющих определенную соподчиненность (иерархию). Возглавляет организованную группировку признанный лидер. Здесь соблюдается жесткий принцип единоначалия: лидер определяет направленность группировки, планирует и готовит преступление, распределяя роли между соучастниками. Преступная деятельность группировки чаще всего связана с совершением различных имущественных преступлений, поэтому сопряжена с определенными криминальными ролями соучастников – воровской разведкой, сбытом похищенного, техническим обеспечением. Именно этот фактор определяет большое число участников организованной группировки, создает условия для тесного их взаимодействия и обеспечивает необходимость введения мер конспирации

установления неформальных норм в межличностных отношениях и санкций за их нарушение» [2, С.294-295]. Другими словами, организованная группировка – это более устойчивая консолидация лиц, которую возглавляет признанный лидер, который тщательно контролирует соблюдение жесткого принципа единоначалия. Как можно заметить из вышеприведенных фактов, число соучастников организованной группировки превышает количество соучастников организованной группы.

Следующей формой преступного объединения является преступная организация. «Преступная организация – это объединение лиц, степень организованности и характер деятельности которых несут в себе элементы организованной преступности в форме мафии. Признано, что мафия – это тайная разветвленная террористическая организация крупных уголовных преступников; организованная группа людей, тайно и преступно действующая в своих интересах» [2, с.295]. Таким образом, преступная организация рассматривается как синоним термина «мафия».

В соответствии с п.25) ст.3 УК РК: «преступная организация – организованная группа, участники которой распределены по организационно, функционально и (или) территориально обособленным группам (структурным подразделениям)». Итак, преступная организация является организованной группой, участники которой распределены по отдельным организационным, функциональным и (или) территориальным группам. Следовательно, преступная организация – это мощный преступный механизм, обладающий сильным центром, способным контролировать, регулировать работу всей организации и оказывать влияние на действия всех участников данной преступной группы. Таким образом, из приведенной выше информации, можно сделать вывод: для преступной организации характерно наличие денежного фонда, коллегиальность управления, иерархическая система распределения организации на отдельные группы, создание информационной базы. Другими словами, преступная организация является сложнейшим механизмом, отвечающим всем требованиям современной эпохи.

Очень важный факт отражен в Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан: «Как самостоятельное преступление наказуемо (ст.263 УК РК) не только создание преступного сообщества (преступной организации) в целях совместного совершения одного или нескольких преступлений либо руководство таким сообществом (организацией), но также создание объединения руководителей или иных участников организованных групп преступных организаций) или координация преступных действий самостоятельно действующих организованных групп (преступных организаций), разработка планов и создание условий для совершения преступлений такими группами или раздел сфер преступного влияния и преступных доходов между ними, совершенные лицом с использованием своего влияния на участников организованных групп, а равно участие в собрании руководителей (лидеров) или иных представителей организованных групп, преступных организаций в целях координации преступных действий» [5, с.63]. Ссылаясь на приведенный выше комментарий, можно сделать вывод: любая деятельность по консолидации соучастников уголовного правонарушения на любой стадии преступного деяния является самостоятельным преступлением, за которое предусмотрено наказание.

В соответствии с п.34) ст.3 УК РК, «транснациональная преступная организация – преступная организация, преследующая цель совершения одного или нескольких уголовных правонарушений на территории двух или более государств либо одного государства, при организации совершения деяния или руководстве его исполнением с территории другого государства, а равно при участии граждан одного государства». Итак, транснациональная преступная организация создается с целью совершения одного или нескольких уголовных правонарушений на территории двух и более государств либо одного государства, при организации совершения деяния или руководстве его исполнением с территории другого государства, а также при участии граждан одного государства.

Еще одной из форм преступного объединения является преступное сообщество. В соответствии с п.23) ст.3 УК РК, «преступное сообщество – объединение двух и более преступных организаций, вступивших в сговор для совместного совершения одного или нескольких уголовных правонарушений, а равно создание условий для самостоятельного совершения одного или нескольких уголовных правонарушений любой из этих преступных организаций». Другими словами, преступное сообщество представляет собой объединение двух и более преступных организаций, вступивших в сговор для достижения единой цели – совершения одного или нескольких правонарушений. В связи с тем, что участники преступного сообщества действуют по предварительному сговору, заранее и тщательно планируют действия каждого из соучастников, а также в связи с многочисленным

составом участников, наблюдается высокий уровень общественной опасности преступного сообщества.

В соответствии с п.33) ст.3 УК РК, «транснациональное преступное сообщество – объединение двух или более транснациональных преступных организаций. Итак, транснациональное преступное сообщество – это объединение двух или более транснациональных преступных организаций. В связи с тем, что в состав транснационального преступного сообщества входят две и более транснациональные преступные организации, степень общественной опасности уголовных правонарушений, совершенных транснациональным преступным сообществом, очень велика.

Таким образом, подробно рассмотрев классификацию соучастия, можно сделать вывод, что каждый из видов преступных групп, группировок, сообществ представляет собой сложный механизм систематизированных, четко отработанных, тщательно спланированных противоправных действий, сопровождающихся высокой степенью общественной опасности. В связи с этим, возникает необходимость подробно остановиться на основных категориях уголовных правонарушений, которые чаще всего совершаются преступной группой.

Проанализировав отчет, предоставленный Комитетом по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, можно сделать следующие выводы:

- за 2021 год по Карагандинской области было зарегистрировано 112 правонарушений, совершенных преступной группой в качестве особого рода соучастия [6];

- за 2021 год в Карагандинской области преступной группой совершено больше всего уголовных правонарушений в сфере «Уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности», точнее, ст.216 УК РК «Совершение действий по выписке счета-фактуры без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров» – 51 [6]. Таким образом, можно заметить, что в Карагандинской области в 2021г. сфера экономики являлась самой уязвимой к уголовным правонарушениям, организованным и совершенным преступной группой. Безусловно, в данном случае правонарушители безусловно обладали такими качествами, как организованность, коммуникабельность, способность анализировать и грамотно, последовательно, общепонятно излагать свои мысли.

«В условиях нестабильности современной общественной жизни, характеризующейся ослаблением правопорядка, появлением новых криминальных деяний, в том числе террористического характера, вопросы обеспечения общественной безопасности выдвигаются в число приоритетных объектов внимания органов государственной власти, сотрудников правоохранительных органов, ученых» [7, с.3]. На втором месте – правонарушения, совершенные преступной группой, в сфере «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» (33 случая) [6], а именно: «Создание и руководство организованной группой, преступной организацией, а равно участие в них» (ст.262 УК РК) – 29 [6]; «Создание и руководство транснациональной организованной группой, транснациональной преступной организацией, а равно участие в них» (ст.264 УК РК) – 4 [6]. Таким образом, на втором месте – правонарушения с большим количеством участников, в связи с чем наблюдается высокий или даже критический уровень общественной опасности.

На третьем месте – «Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности», точнее: «Незаконные изготовление, переработка, приобретение, хранение, перевозка в целях сбыта, пересылка либо сбыт наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов» (ст.297 УК РК) – 21 [6]. Особо важный факт: «... при квалификации деяний, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, у органов предварительного следствия и прокуратуры возникают определенные трудности, о чем свидетельствует изменение квалификации деяний в ходе судебного рассмотрения» [8, с.235].

Итак, под данную категорию уголовных правонарушений подпадают преступные группы наркодилеров (организаторы, поставщики, сбытчики, курьеры («кладмены») («закладчики»), которые осуществляют свою преступную деятельность через популярные сейчас социальные сети, такие как Facebook, ВКонтакте, TikTok. Данный вид правонарушений набирает обороты также в Карагандинской области. Всем известен тот факт, что в настоящее время сотрудникам полиции в ходе оперативно-профилактических мероприятий «Қарасора» чаще всего удается задержать сличным лишь реализаторов, либо курьеров («закладчиков»). Остальные фигуранты дела чаще остаются неизвестными, а уголовное правонарушение остается не до конца раскрытым. На четвертом месте – «Уголовные правонарушения против собственности», а именно: «Кража» (ст.188 УК РК) – 7 [6].

Как можно заметить, самым нераспространенным среди правонарушений, совершенных преступной группой, в 2021г. является противоправное деяние – «Кража» (ст. 188 УК РК).

За 2021 год в Карагандинской области преступными сообществами и преступными организациями правонарушений совершено не было.

Итак, рассмотрев научную литературу по теме исследования, из нашей статьи можно особо подчеркнуть следующие факты:

- главным отличием организованной преступной группы от организованной преступной группировки является количественный показатель. Количество участников преступной группы меньше, чем преступной группировки. К тому же в преступной группировке существует четкое распределение ролей между ее участниками, т.е. преступная группировка является сложным видом соучастия, при котором обязательно существует свой сильный лидер, который отлично владеет психологией человека и обладает высоким уровнем рационального мышления и прогнозирования результатов. Таким образом, противоправные действия (или бездействие) в уголовном правонарушении в составе преступной группировки совершаются по предварительному сговору. А преступная группа создается по предварительному сговору, но может действовать и по предварительному сговору, и без предварительного сговора. В последнем случае речь идет об эксцессе соучастника;

- организованную преступную группу необходимо отличать от правонарушений, совершенных группой лиц по предварительному сговору и без предварительного сговора. Уголовные правонарушения группой лиц совершаются один или несколько раз, а в составе организованной преступной группы – чаще всего многократно, в течение относительно длительного периода времени.

- считаем необходимым дополнить статистические данные сведениями о правонарушениях, совершенных преступной группировкой, а также привести информацию о количестве и категориях правонарушений, совершаемых транснациональной организованной группой, транснациональной преступной организацией, транснациональным преступным сообществом, террористической группой, экстремистской группой, бандой, незаконным военизированным формированием.

Итак, в ходе написания данного научного труда автором предпринята попытка привести сравнительный анализ понятий «преступная группа» и «преступная группировка», особо подчеркнут вопрос о необходимости выявления признаков и фактов организованной преступности, отличия их от уголовных правонарушений, совершенных группой лиц как по предварительному сговору, так и без такового.

Список использованной литературы:

1. Криминология. Отв.ред. – д.ю.н., проф. И.И.Рогов и д.ю.н., проф. К.Ж.Балтабаев. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2004, – 336с.
2. Криминология. Учебник. Отв.редакторы: Рогов И.И., Алауханов Е.О. – Алматы: ТОО «Казыгурт» баспасы», 2006. – 584 стр.
3. Квашиш В.Е. Основы виктимологии. М., 1999. С. 4.
4. Аванесов Г.А. Криминология. – М.: Академия МВД СССР, 1984, – 500с.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Под редакцией д.ю.н., проф. Рахметова С.М. и д.ю.н., проф. Рогова И.И. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2016. –752 с.
6. Форма №1-М. «Отчет о зарегистрированных преступлениях и результатах деятельности органов уголовного преследования». Правовая статистика. Республика Казахстан, Карагандинская область. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан //https://qamqor.gov.kz. Дата обращения (29.12.2021г.)
7. Нестеров С.В. Формы соучастия в преступлениях против общественной безопасности. Диссертация на соискание уч.степени канд. юр. наук. – Москва, 2016, 270 с.
8. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. Учебник. 2-ое изд., перераб. и доп./ Под ред.доктора юр. наук, профессора, Заслуженного деятеля науки РФ Ревина В.П. – М.: Издательский дом «Академия Естествознания», 2017. – 396 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

Казанаева Лилия Игоревна

«Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫСТЫҚ ТОПТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ ҚЫЛМЫСҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ АЙРЫҚША ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Төменде берілген ғылыми мақалада сыбайлас қатысу институтының негізгі өзекті мәселелері қарастырылған, қылмыстық топтардың жіктеліміне салыстырмалы талдау келтірілген. Сыбайлас қатысудың айрықша формасы ретінде қылмыстық топтың криминологиялық талдауына ерекше ден қойылған. Автор «ұйымдасқан қылмыстық топ» және «ұйымдасқан қылмыстық топтасу» ұғымдарына түсінік берудегі полемиканы анықтауға талпыныс жасады және ұйымдасқан қылмыстық топ және ұйымдасқан қылмыстық топтасу ие болуы тиіс басты белгілер көрсетілген. Құқықтық статистиканың материалдарына сәйкес, қылмыстық топ ең жиі жасайтын қылмыстық құқық бұзушылықтың санаттары (категориялары) жете қарастырылған. Мақалада ұйымдасқан қылмыстық топты алдын ала сөз байласу арқылы және алдын ала сөз байласпаған тұлғалар тобы жасаған қылмыстық құқық бұзушылықты қателеспей анықтау және тиянақты ажырату қажеттілігі – заң ғылымының, алдын ала (сотқа дейінгі) тергеп-тексерудің, сот өндірісі тәжірибесінің өзекті мәселелердің бірі көтерілді. Қорытынды бөлімінде зерттеу нәтижелері шығарылды.

Тірек сөздер: қылмыстық топ, криминологиялық талдау, сыбайлас қатысудың айрықша формасы, құқықтық статистика, ұйымдасқан қылмыстықтың белгілері, құқық бұзушылықтардың санаты, қылмыстық құқық.

Kabzhanov Akylbek Taybulatovich

Kazanaeva Liliya Igorevna

Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL GROUP AS A SPECIAL FORM OF COMPLICITY

The following scientific article deals with the main topical issues of the institution of complicity, and provides a comparative analysis of the classification of criminal groups. Special attention is paid to the criminological analysis of the criminal group as a special form of complicity. The author tried to define the polemics in explaining the concepts of "organized criminal group" and "organized criminal group" and indicated the main features that an organized criminal group and an organized criminal group should have. According to the materials of legal statistics, the categories (categories) of the criminal offense most frequently committed by the criminal group have been thoroughly reviewed. In the article, one of the urgent issues of jurisprudence, preliminary (pre-trial) investigation, and the practice of court proceedings was raised, the need to accurately identify and accurately distinguish between an organized criminal group with collusion and a criminal offense committed by a group of individuals without collusion. The results of the research are presented in the concluding section.

Keywords: criminal group, criminological analysis, special form of complicity, legal statistics, characteristics of organized crime, categories of offenses, criminal law.

List of used literature:

1. Criminology. Ed. - Doctor of Legal Sciences, prof. I.I. Rogov and Doctor of Legal Sciences, prof. K.J. Baltabaev. – Almaty: Norma-K Publishing House LLP, 2004, –336 p.
2. Criminology. Textbook. Vice-editors: Rogov I.I., Alaukhanov E.O. – Almaty, «Kazygurt» Baspasy» LLP, 2006. – 584 p.
3. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: Practical manual. – Almaty; «Norma-K» Publishing House», 2021. – 268p.
4. Avanesov G.A. Criminology. – M.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, 1984, – 500 p.
5. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Edited by, Doctor of Legal Sciences, prof. Rakhmetov S.M. and Doctor of Legal Sciences, prof. Rogov I.I. – Almaty, «Norma-K» Publishing House» LLP, 2016. –752 p.
6. Form № 1-M. «Report on recorded crimes and the results of the activities of the criminal prosecution authorities». Legal statistics. Republic of Kazakhstan, Karaganda region. Information service of the

Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan//<https://qamqor.gov.kz>. Date of application (29.12.2021)

7. Nesterov S.V. Forms of complicity in crimes against public safety. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences. – Moscow, 2016, 270 p.

8. Bekmagambetov A.B., Revin V.P., Revina V.V. Criminal law of the Republic of Kazakhstan. Special part. Textbook. 2nd ed., Rev. and additional/Ed. Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Scientist of the Russian Federation Revin V.P. – M.: Publishing House «Academy of Natural Sciences», 2017. – 396 p.

УДК 343.102:351.745.7
МРНТИ 10.71.43

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич
thanov@mail.ru

**Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда,
Республика Казахстан**

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются некоторые положения Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», в содержание которого предлагаются внести соответствующие уточнения и дополнения с целью единообразного их понимания и четкой правовой регламентации. Это обусловлено тем, что понятийный аппарат оперативно-розыскной деятельности в последние годы развивается весьма активно, особенно в законотворческой работе и поэтому нуждается в дальнейшем совершенствовании.

Ключевые слова: законодательное регулирование; оперативно-розыскная деятельность; оперативно-розыскные мероприятия; правовые нормы; кодекс.

За последние годы в содержание Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» [1.] внесены ряд важнейших изменений и дополнений, направленные на дальнейшее укрепление и развитие правовой основы этой сферы деятельности. Не умаляя значимости положений, внесенных в оперативно-розыскное законодательство, нельзя не признать, что ее отдельные правовые нормы нуждаются в уточнении, дополнении, а также в конкретизации. При этом исследование вопросов законодательного регулирования ОРД в интересах совершенствования ее правовой регламентации, в особенности, затрагивающей конституционные права граждан, является актуальной в теоретическом и практическом отношении проблемой. В этом ряду первостепенной задачей законодательного регулирования являются вопросы, повышения эффективности механизма обеспечения прав и свобод личности при осуществлении ОРД. Речь о том, что раздел 7. «Контроль и надзор за оперативно-розыскной деятельностью» Закона об ОРД нуждается в дополнении судебным контролем, поскольку суд (судья) рассматривает жалобы граждан на действия органа, осуществляющего ОРД, и принимает по ним решение, а в целях обеспечения полноты и всесторонности рассмотрения жалобы по требованию судьи предоставляются оперативно-служебные документы (статья 5 Закона об ОРД). Судебные акты являются основанием по розыску подсудимого по уголовному и ответчика по гражданскому делам, лица, уклоняющегося от отбывания наказания или пробационного контроля (пункт 1 подпункт в-2) статьи 10 Закона об ОРД). Кроме того, решение суда является основанием прекращения оперативно-розыскных мероприятий в случае выявления нарушений закона, прав человека и гражданина при осуществлении ОРД (статья 16 Закона). Следует заметить, что и негласные следственные действия, перечисленные в ст.231 УПК Республики Казахстан по видам и содержанию, аналогичные специальным оперативно-розыскным мероприятиям (п.3. ст.11 Закона об ОРД) проводятся по поручению следователя органами, осуществляющими ОРД (ч.2. ст.232 УПК), с санкции следственного судьи (ст.234УПК). Таким образом, указанные законодательные предписания, по существу, наделяют судебные органы полномочиями по осуществлению контроля за соблюдением прав и свобод человека и гражданина в этой сфере правоотношений и способствуют повышению и укреплению системы правовых гарантий законности оперативно-розыскной деятельности. Исходя из этого, возникает необходимость

постановки вопроса о законодательном закреплении судебного контроля за ОРД. Проблемой остается отсутствие в Законе об ОРД зафиксированных форм документов по результатам проведенного гласного оперативно-розыскного мероприятия (далее ОРМ). Статья 1. «Основные понятия, используемые в настоящем Законе» предусматривает понятие результатов оперативно-розыскной деятельности, включающее сведения, документы, предметы либо материалы, полученные для решения задач ОРД (подпункт 15-1) статьи 1 Закона). Но в этом определении не упоминается, в каких законодательных формах результаты ОРМ должны быть отражены. В составляемых оперативными работниками служебных документах, полученная информация отражается в рапортах, справках, актах, объяснениях, и т.п. (2, 127). Но они не находят своего отражения в законе об ОРД. В этой связи, название документов целесообразно обозначить в самом понятии результатов ОРД в подпункте 15-1 статьи 1 Закона. В качестве альтернативного варианта может быть рассмотрено положение о законодательном закреплении форм подобных документов в содержании каждого понятия ОРМ, разъяснение которых, предусматривает статья 1 Закона об ОРД. Необходимость в этом обусловлена рядом обстоятельств. Так, подпункт 14 пункта 2 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона об ОРД, относит к числу общих ОРМ - обнаружение, негласная фиксация и изъятие следов противоправных деяний, их предварительное исследование. Его понятие сформулировано в подпункте 16 статьи 1 Закона об ОРД, которое гласит: «обнаружение, негласная фиксация и изъятие следов противоправных деяний, их предварительное исследование - выявление и извлечение из обращения или владения конкретного лица материальных объектов, сохранивших на себе следы преступления или явившихся орудием совершения преступления либо результатом преступной деятельности, и фиксация в установленных законом формах их характерных признаков и свойств». Однако, закон, не предусматривает каких-либо форм фиксации результатов ОРМ и изъятых в ходе их проведения следов противоправных деяний. В законодательном оформлении результата также нуждается ОРМ обозначенное в пункте 2 подпункта 9 статьи 11 Закона - получение образцов, понятие которого обозначено пунктом 22 статьи 1 Закона – «изъятие и фиксация материальных носителей, отображающих свойства живого человека, трупа, животного, вещества, предмета, имеющих значение для решения задач оперативно-розыскной деятельности». Результат этого ОРМ может иметь значение и для уголовного процесса. В этой связи возникает необходимость в ходе гласного ОРМ, изъятые объекты зафиксировать в форме какого-либо процессуального документа, к примеру, протокола. В таком случае, в ОРМ, должны участвовать понятые, либо специалисты, обладающие необходимыми научно-техническими или специальными познаниями, на последнее указывается в пункте 5 статьи 8 «Права органов, осуществляющих ОРД» Закона. Однако, название документа, который должен быть оформлен в данном случае, в законе не указывается. Об участии понятых, упоминается при проведении такого ОРМ как «осуществление с участием понятых личного досмотра задержанных лиц, изъятия находящихся при них вещей и документов, могущих относиться к преступной деятельности, а также досмотра жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотра транспортных средств» (подпункт 16, пункта 2 статьи 11 Закона). Но форма документального закрепления результата этого ОРМ также в законе не предусмотрена. Кроме того, в этом тексте не упоминается об обстоятельствах, при которых участие понятых невозможно, например, ночное время суток, безлюдная местность, труднодоступное место, в условиях чрезвычайного положения и т.п., а также об использовании в этих случаях, технических средств фиксации (аудио-видео-кино- фотосъемка). Эти положения, могли быть разъяснены в статье 1 Закона об ОРД, аналогично тому, к примеру, что установлены в статье 791 «Личный досмотр и досмотр вещей, находящихся при физическом лице»; статье 792 «Досмотр транспортных средств, маломерных судов»; статье 795 «Изъятие вещей и документов, находящихся при физическом лице» Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. Вместе с тем, абзац 2 пункта 16 статьи 11 Закона об ОРД, предусматривает единственное указание о том, что в ходе осуществления антитеррористической операции личный досмотр и досмотр вещей, находящихся при физическом лице, досмотр транспортных средств, в том, числе с применением технических средств, могут производиться без участия понятых. В данном случае, закон допускает применение технических средств, но оформление результата этого ОРМ не оговаривает. При этом следует заметить, что фиксация результатов ОРМ и негласных следственных действий для использования в уголовном процессе является обязанностью органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, предусмотренные пунктом б) статьи 7 «Обязанности органов, осуществляющих ОРД» Закона. Применительно к рассматриваемой ситуации А.Ю. Шумилов считает, что предпочтение должно отдаваться уголовно-процессуальному способу изъятия предметов и документов [3,26].

Аналогичное мнение высказали С.И. Захарцев, Ю.Ю. Игнащенко, В.П. Сальников о том, что порядок оформления, передачи и использования результатов ОРД должен быть регламентирован законом [4, 339]. В этом аспекте рассматриваемый вопрос разрешен в оперативно-розыскном законе России. Так, в части 1 статьи 15 «Права органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность» указывается, что в случае изъятия документов, предметов, материалов при проведении гласных оперативно-розыскных мероприятий должностное лицо, осуществившее изъятие, составляет протокол в соответствии с требованиями уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации [5]. При этом С.И. Захарцев, Ю.Ю. Игнащенко, В.П. Сальников обращают внимание, что поскольку в законе вопрос об изъятии предметов, документов, ценностей, материалов при гласном проведении ОРМ решен законом, то следует в нем детально отразить в ходе каких именно мероприятий допускается изъятие, какой именно документ составляется, кем он составляется, каковы требования к документу и порядку изъятия, кто при этом должен присутствовать, их права, обязанность и ответственность [6,258]. Очевидно, что аналогичные правовые положения должны быть предусмотрены в Законе Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». С решением многих насущных задач ОРД, остаются недостаточно урегулированными отдельные законодательные положения оперативно-розыскных мероприятий. Так, подпункт 7 пункта 2 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона об ОРД в числе общих ОРМ, предусматривает применение технических средств для получения сведений, не затрагивающих охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, жилища, личной и семейной тайны, а также тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений. Однако закон не устанавливает виды технических средств, применение которых не затрагивают конституционные права граждан. Используемые в быту смартфоны, диктофоны, видеокамеры, имеющиеся в свободной продаже, очевидно, могут быть применены при проведении общих оперативно-розыскных мероприятий. В этой части, закон не содержит запретительных норм. Вместе с тем, пункт 4 статьи 1 Закона об ОРД, предусматривает понятие «специальные технические средства (СТС) - устройства, аппаратура, приспособления, оборудование, имеющие специальные функции, программное обеспечение и конструктивные особенности для добывания и документирования информации в ходе проведения оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий». Однако, применение специальных технических средств, в перечне статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона не значатся. В этой дефиниции не указывается, что специальные технические средства могут затрагивать конституционные права граждан. Кроме того, статья 8 «Права органов, осуществляющих ОРД» не оговаривает их право на применение специальных технических средств. В связи с этим, возникает обоснованное сомнение в законодательном установлении его понятия при отсутствии в соответствующих положениях закона его классификации (названия) и прямого указания на их применение. Анализируя другие предписания закона, возникает предположение, что терминологическое словосочетание как «специальные технические средства», косвенно присутствует в содержании некоторых специальных оперативно-розыскных мероприятий. Так, пункт 3 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона, предусматривает перечень специальных оперативно-розыскных мероприятий в числе которых названы такие как: 1) «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места; 2) «негласные контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи; 3) негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; 4) негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации. В пункте 3 статьи 1 «Основные понятия, используемые в настоящем Законе», дается определение специального оперативно-розыскного мероприятия, которое непосредственно затрагивает охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, тайну переписки, телефонных переговоров, телеграфных сообщений и почтовых отправлений, а также право на неприкосновенность жилища. Но, в этой дефиниции не употребляется термин «специальные технические средства», а поэтому не усматривается связь с законодательным понятием, указанным в пункте 4 статьи 1 Закона. Между тем, следует заметить, что в последнее время процесс унификации оперативно-розыскной терминологии развивается весьма активно [7,145]. В связи с этим, обновление и пополнение терминов должен отвечать определенным требованиям. Как предписывает Закон Республики Казахстан от 06 апреля 2016 года «О правовых актах», положения нормативного правового акта должны быть предельно краткими, содержать четкий и не подлежащий различному толкованию смысл. Однако в этой части, появляются, вопросы к дефинициям, которые

сформулированы, каждому из вышеперечисленных специальных оперативно-розыскных мероприятий в статье 1 Закона. Так, например, в пункте 19 статьи 1, дается определение «негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места – негласный контроль речевой и иной информации, а также действий лица и (или) событий, происходящих в строго определенном месте, производимый при необходимости путем негласных проникновения и (или) обследования, с использованием видео-аудиотехники либо иных специальных научно-технических средств с одновременной фиксацией их содержания на материальном носителе». Как видим, во-первых, в самом названии этой дефиниции, употребляется термин не обозначающий, что используется специальное техническое средство. Во-вторых, в данном определении употребляется название других специальных ОРМ, в том, числе, которым обозначено само понятие, рассматриваемого специального ОРМ, что усложняет его восприятие. В-третьих, в тексте определения применен термин «специальные научно-технические средства», (пункт 21 этой же статьи также использует слова «научно-технические средства»), которые не разъяснены в положениях статьи 1 Закона об ОРД. Подобная модернизация терминологии не только не способствует ее унификации, но напротив, вносит путаницу, искусственность и многозначность в использовании. Необходимо заметить, что словосочетание «научно-технические средства» разъясняется в пункте 10 УПК Республики Казахстан. Некоторые другие специальные ОРМ, указанные в пункте 3 статьи 11, так же не используют термин «специальные технические средства». Такое разночтение правовых норм может явиться серьезным препятствием для единообразного толкования рассматриваемого положения закона. В этой связи, в пункте 4 статьи 12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона, предлагается указать, что специальные ОРМ, осуществляются с использованием специальных технических средств. Представляется, что такое упоминание будет логически увязано с его понятием, обозначенным в пункте 4 статьи 1 Закона об ОРД. Как пишет, А.А. Чувилев, такие оперативно-розыскные мероприятия, как прослушивание телефонных переговоров, снятие информации с технических каналов связи, осуществляются только посредством применения технических средств (8, 39). Отсюда следует, что технические средства, (аудио-видео, кино фото) следует рассматривать как относительно самостоятельное ОРМ, которые также могут применяться при проведении общих ОРМ, указанных в пункте 2. статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона об ОРД. Так, подпункт 1, пункта 2, статьи 11 Закона предусматривает такой вид ОРМ как опрос лиц, и его понятие определено как сбор фактической информации, имеющей значение для решения задач оперативно-розыскной деятельности, со слов опрашиваемого лица, которое располагает, или может располагать ею. При его проведении субъекты ОРД, могут использовать гласно или негласно технические средства (аудио, видео-, кино- фотокамеру, диктофоны) (9,98). Одним из эффективных технических средств в настоящее время признается использование полиграфа. Этот многоканальный медико-биологический прибор, регистрирующий состояние опрашиваемого при воздействии на него словесных раздражителей (заранее подготовленных вопросов, при предъявлении видео- и фотодокументов) предназначен для одновременного учета нескольких параллельно протекающих в организме физиологических процессов (кровяное давление, дыхание, электропроводимость кожи и др.) (10,56.). Использование полиграфа «детектора лжи», предполагает письменное согласие опрашиваемого лица (11,324.). Однако его применение в ОРД, действующий закон не предусматривает. Но следует заметить, что полиграфологическое исследование может быть использовано при поступлении на правоохранительную службу Республики Казахстан. Так, статья 1 Закона Республики Казахстан «О правоохранительной службе» определяет понятие полиграфологического исследования, которое состоит в процедуре опроса, заключающаяся в регистрации с помощью специальных медицинских датчиков отдельных физиологических реакций человека, возникающих при психофизиологическом освидетельствовании (пункт 11-1 статьи 1 Закона). С учетом изложенного, возникает необходимость в точном и ясном определении классификации технических средств, включив в них полиграф и однозначно сформулировать в законе право оперативно-розыскных органов на их применение в том числе, для получения сведений, не затрагивающих охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, жилища, личной и семейной тайны, а также тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений. Здесь конструкция правовых норм не должна содержать положения декларативного характера, не несущие смысловой и правовой нагрузки. Такое требование установлено Законом Республики Казахстан от 06 апреля 2016 года № 480 – V- «О правовых актах». В этой связи, предлагается пункт 2) статьи 8 «Права органов, осуществляющих ОРД» Закона дополнить следующим содержанием после слов, создавать и использовать оперативные учеты и информационные системы, «специальные технические и иные

средства (видео- и аудиозапись, кино- и фотосъемка), не наносящие вреда жизни и здоровью людей и не причиняющие ущерба окружающей среде». Здесь следует упомянуть, что впервые подобное правовое предписание содержалось в пункте 3 статьи 11 первой редакции Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года. Предлагаемый подход конкретизирует полномочия органов, осуществляющих ОРД по применению специальных и иных технических средств и становятся более определенными и точными для оперативно-розыскных органов. В иной интерпретации нуждается один из видов общих ОРМ - поиск устройств незаконного снятия информации, закрепленный в подпункте 13 пункта 2 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия», разъяснение которого отсутствует в статье 1 «Основные понятия, используемые в настоящем Законе». В данном случае, нахождение его в качестве ОРМ, нуждается в специальных комментариях для уяснения. Прежде всего, речь о том, что проведение подобных действий, предполагает применение технических средств, которые не должны затрагивать конституционные права граждан. Это следует из содержания подпункта 7 пункта 2 и подпункта 13 пункта 2 статьи 11 «Оперативно-розыскные мероприятия», поскольку оба этих мероприятия, входят в число общих ОРМ и на их осуществление не требуется санкции прокурора. Однако, возникает вопрос, а как это, возможно, проводить такое ОРМ - «поиск устройств незаконного снятия информации» без использования специальных технических средств. По своему назначению он вполне может быть включен в содержание законодательного понятия - специальные технические средства, определение которого предусмотрено в подпункте 4 статьи 1 Закона об ОРД. Исходя из этого, целесообразно закрепить в качестве самостоятельного вида ОРМ – применение специальных технических средств (как это было в прежней редакции закона) и предусмотреть его в перечне пункта 3 статьи 11 Закона об ОРД. Одновременно предусмотреть в статье 5 «Соблюдение прав и свобод личности при осуществлении оперативно-розыскной деятельности» Закона указание, запрещающее проведение оперативно-розыскных мероприятий и использование специальных и иных технических средств, предназначенных (разработанных, приспособленных, запрограммированных) для негласного получения информации, не уполномоченными на то законом физическими и юридическими лицами. Такая норма существует в одноименном законе России (ст.6 ФЗ «Об ОРД»). Вносимые предложения соотносятся с положениями статьи 399 «Незаконное изготовление, производство, приобретение, сбыт или использование специальных технических средств негласного получения информации» УК РК.

Нуждается в дополнении содержание пункта 7 статьи 12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД, который предусматривает: «В случаях, не терпящих отлагательства и могущих привести к совершению тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений, подготавливаемых и совершаемых преступной группой, на основании мотивированного постановления одного из руководителей соответствующего органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, допускается проведение специальных оперативно-розыскных мероприятий с уведомлением прокурора и последующим получением санкции в течение двадцати четырех часов с момента вынесения постановления». В данном тексте отсутствует упоминание о категории преступлений, относящихся к средней тяжести, которые прямо обозначены в пункте 4 статьи 12 Закона об ОРД. В нем указано, что специальные оперативно-розыскные мероприятия проводятся исключительно с санкции прокурора в целях выявления, предупреждения и пресечения тяжких и особо тяжких преступлений, а также преступлений средней тяжести, предусмотренных соответствующими статьями УК РК, и преступлений, совершенных преступной группой. Следовательно, есть необходимость восполнить этот пробел и дополнить содержание текста пункта 7 статьи 12 Закона об ОРД, соответствующим правовым предписанием в целях его единообразного понимания.

Таким образом, вышеизложенное, свидетельствует о необходимости внесения корректив в анализируемый закон в целях дальнейшего его совершенствования.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154 XIII «Об оперативно-розыскной деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26 декабря 2018 года).
2. Дубоносов Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. - Курс лекций. Под редакцией: заслуженного деятеля науки, доктора юридических наук, профессора Г.К. Сенилова. –М. –Книжный мир. – 2002.

3. Шумилов А.Ю. Юридические основы оперативно-розыскных мероприятий. – Учебное пособие. М. 1999.
4. Захарцев С.И., Игнащенко Ю.Ю., Сальников В.П. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке. - НОРМА. М. 2017.
- 5.Федеральный закон «Об оперативно-розыскной деятельности»: Текст с изменениями на 2017 год.: Актуальное законодательство. М. 2017.
- 6.Захарцев С.И., Игнащенко Ю.Ю., Сальников В.П. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке. – НОРМА. М. 2017.
7. Елинский В.И. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности: Монография. М. 2001.
8. Чувилев А.А. Оперативно-розыскное право - Издательская группа НОРМА –ИНФРА – М Москва, 1999.
- 9.Дубоносов Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности: Курс лекции. М.» Книжный мир». 2002.
10. Шумилов А.Ю. Юридические основы оперативно-розыскных мероприятий. – Учебное пособие. М. 1999.
11. Учебник. Оперативно-розыскная деятельность. Под редакцией: доктора юридических наук, профессора К.К. Горяинова, доктора юридических наук В.С. Овчинского, доктора юридических наук, профессора, Г.К. Синилова, доктора юридических наук, профессора А.Ю. Шумилова: ИНФРА-М. 2004.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шаймұханов Ахметқали Дюсетайұлы
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУ НОРМАЛАРЫН
ЖЕТІЛДІРУ

Мақалада "Жедел-ізвестіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасы Заңының кейбір ережелері қарастырылады, оның мазмұнына оларды біркелкі түсіну және нақты құқықтық регламенттеу мақсатында тиісті нақтылаулар мен толықтырулар енгізу ұсынылады. Бұл жедел-ізвестіру қызметінің тұжырымдамалық аппараты, әсіресе заң шығару жұмысында соңғы жылдары өте белсенді дамып келе жатқандығына, сондықтан одан әрі жетілдіруді қажет ететіндігіне байланысты болып табылады.

Тірек сөздер: заңнамалық реттеу; жедел-ізвестіру қызметі; жедел-ізвестіру шаралары; құқықтық нормалар; код.

Shaimukhanov Akhmetkali Ducetaevich
Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan
IMPROVING THE NORMS OF LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIONAL-
SEARCH ACTIVITIES

The article discusses some provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan “On operational-search activity”, the content of which is proposed to make appropriate clarifications and additions with the aim of a uniform understanding and clear legal regulation. This is due to the fact that the conceptual apparatus of operational-search activities has been developing very actively in recent years, especially in legislative work and therefore needs further improvement.

Keywords: Legislative regulation; operational-search activity; operational-search measures; legal norms; Code.

List of used literature:

1. The Zakon of the Republic of Kazakhstan dated September 15, 1994 No. 154 XIII “On operational-search activities” (with amendments and additions as of December 26, 2018).
2. Dubonosov E.S. Fundamentals of operational-search activities. - Lecture course. Edited: Honored Scientist, Doctor of Law, Professor G.K. Sinilova. —M. —The cunning world. - 2002.
3. Shumilov A.Yu. Legal foundations of operational-search measures. - Tutorial. M. 1999.

4. Zakhartsev S.I., Ignashchenkov Yu.Yu., Salnikov V.P. Operational-search activity in the 21st century. - Norm. M. 2017.
5. Federal law "On operational-search activities": text with amendments for 2017.: Actual legislation. M. 2017.
6. Zakhartsev S.I., Ignashchenkov Yu.Yu., Salnikov V.P. Operational-search activity in the 21st century. - Norm. M. 2017.
7. Elinsky V.I. Fundamentals of the methodology of the theory of operational-search activity: Monograph. M. 2001.
8. Chuvilev A.A. Operational -search law - Publishing group Norma -infra - m Moscow, 1999.
9. Dubonosov E.S. Fundamentals of operational-search activities: a lecture course. M. " Book World ". 2002.
10. Shumilov A.Yu. Legal foundations of operational-search measures. - Tutorial. M. 1999.
11. Textbook. Operational-search activity. Edited: Doctor of Law, Professor K.K. Goryainova, Doctor of Law V.S. Ovchinsky, Doctor of Law, Professor, G.K. Sinilova, Doctor of Law, Professor A.Yu. Shumilova: Infra-M. 2004.

УДК 343.123.1
МРНТИ 10.79.21

Крынин Алексей Андреевич

krynin.a.a@yandex.ru

Солопова Ирина Андреевна

irasolopova@mail.ru

**ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт
Министерства внутренних дел Российской Федерации»,
Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация**

ПРИМЕНЕНИЕ ВИДЕОЗАПИСИ В ХОДЕ ПРОИЗВОДСТВА ОЧНОЙ СТАВКИ, КАК СПОСОБ ВЫЯВЛЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ МЕЖДУ ЕЕ УЧАСТНИКАМИ

В статье рассматриваются некоторые проблемы, с которыми сталкивается следователь при производстве очной ставки, связанные с невербальным общением и оказанием давления друг на друга ее участников. С учетом выявленных проблем и тактических особенностей производства очной ставки, нами предлагается направление повышения эффективности производства данного следственного действия путем применения в ходе его производства видеозаписи. В месте с тем, в статье предложены тактические рекомендации по подготовке необходимого оборудования и его установки в ходе подготовительного этапа производства очной ставки.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, очная ставка, невербальное общение в ходе очной ставки.

Очная ставка – это допрос, но не наедине, а в присутствии лиц, показания которых были получены ранее на допросе наедине и данные показания явно противоречат друг другу [1, с. 248]. Таким образом, сущность очной ставки сводится к тому, чтобы устранить эти противоречия и выяснить их причину. Процессуальный порядок очной ставки предусмотрен статьей 192 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации.

При производстве очной ставки возникают ситуации, когда один из участников, чаще всего представитель стороны защиты, может оказывать давление на другого участника, следовательно со стороны обвинения, преследуя при этом цель изменения показаний последним. Помимо оказания давления, участники могут договориться о едином ответе на вопрос следователя, к которому они не были готовы и не обсуждали его до проведения очной ставки. Внимание следователя в это время может быть сконцентрировано на составлении протокола следственного действия, и он не сможет стать свидетелем этого обстоятельства, так как давление может оказываться жестами или мимикой при невербальном общении.

В свою очередь, невербальным общением является деятельность, направленная на передачу информации между лицами без использования слов, но с помощью жестов, мимики, интонации, зрительного контакта. Иными словами, «оружием» такого общения является тело человека, имеющее объемный диапазон приемов воспроизведения информации [2, с. 36].

Таким образом, целесообразно применение видеозаписи во время очной ставки с целью фиксации невербального общения ее участников. Прилагаемые к протоколу следственного действия видеоматериалы позволят объективно оценить показания, данные участниками очной ставки и, в случае выявления фактов невербального общения, заострить внимание на данных при этом общении показаниях, после чего проверить их иными следственными действиями и оперативно-розыскными мероприятиями.

Совокупность вышеизложенного указывает на важность подготовительного этапа при проведении очной ставки, в частности, в обеспечении производства следственного действия необходимыми техническими средствами.

Для проведения очной ставки с применением видеозаписи следует применять не менее 2-х видеокамер, расположенных на штативах встречным способом объективами друг к другу, направленными фронтально на лица допрашиваемых с охватом окружающей обстановки. У камер должен быть отличный звук, а также четкое изображение происходящего при видеонаблюдении, без посторонних помех. Данные характеристики камеры позволяют распознать самые незначительные изменения эмоционального состояния и мимики допрашиваемого.

К участию в производстве очной ставки, в случае уверенности следователя в предполагаемом невербальном общении участников, рекомендуется пригласить психолога, который будет следить за поведением допрашиваемых лиц, их жестами и мимикой. Также психолог будет в праве корректировать вопросы, задаваемые следователем с целью извлечения истины информации. Привлечение психолога и разъяснение его роли участникам очной ставки может и вовсе предупредить факт сговора между лицами.

Кроме того, стоит отметить, что использование видеосъемки при производстве очной ставки помогает решить несколько следующих специальных задач: показать непредвзятость следователя; зарегистрировать противоречивость высказываний кого-либо из допрашиваемых для того, чтобы позднее дать тактическое объяснение в материале дела [3, с. 91].

По окончании очной ставки видеозапись необходимо приложить к протоколу следственного действия, соблюдая все требования, которые предусмотрены на сегодняшний день в уголовно-процессуальном законе.

Важно отметить, что при производстве очной ставки с применением видеозаписи с указанными ранее рекомендациями, получают видеоматериалы, которые отвечают требованиям для проведения по ним психофизиологической судебной экспертизы. Таким образом, в случае выявления следователем невербального общения, он может принять меры к дополнительному допросу того участника очной ставки, в чьих показаниях есть сомнения, с целью изобличения лжи путем применения тактических приемов допроса. Если дополнительный допрос не дал результатов, то следователь уже имеет в своем распоряжении видеоматериалы для проведения психофизиологической судебной экспертизы. После дачи оценки заключению эксперта следователь сможет проверить выдвинутую им следственную версию и у него появится возможность избрать другую наиболее эффективную линию ведения расследования.

Обобщая вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что применение видеозаписи при производстве очной ставки, как вспомогательного ресурса его фиксации, обеспечивает значительную возможность последующего контроля правильности применения процессуальных норм и тактических рекомендаций. Видеоматериал позволит объективно оценить поведение участников очной ставки и истинность их показаний, а в случае сомнений следователя, приобретает возможность проведения психофизиологической судебной экспертизы с целью проверки следственной версии и наиболее полного и всестороннего проведения расследования преступления.

Список использованной литературы:

1. Савельева Я.М. Понятие и значение очной ставки в системе следственных действий // Молодой ученый. - 2020. - № 42. - С. 248-249.
2. Романов В.В., Романова Е.В. Юридическая психология. - Самара: 2000. - 317 с.
3. Замылин Е.И., Решетников В.М. Тактические приемы обеспечения наглядности в ходе производства отдельных следственных действий // Вестник Волгоградской академии МВД России. - 2016. - №1. - С. 89-94.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Крынин Алексей Андреевич
Солопова Ирина Андреевна**

**Барнаул заң институтындағы ФГКУ Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігі»,
Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы
БЕТТЕСТІРУ БАРЫСЫНДА БЕЙНЕЖАЗБАНЫ ОНЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ
АРАСЫНДАҒЫ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ АНЫҚТАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ
ҚОЛДАНУ**

Мақалада тергеушінің ауызша емес қарым-қатынасқа және оның қатысушыларының бір-біріне қысым жасауына байланысты беттестіру кезінде кездесетін кейбір мәселелері қарастырылады. Беттестіру жасау ісінің анықталған проблемалары мен тактикалық ерекшеліктерін ескере отырып, біз осы тергеу әрекетін жасау барысында бейнежазбаны қолдану арқылы оның тиімділігін арттыру бағытын ұсынамыз. Сонымен бірге, мақалада беттестіру жасау ісіне дайындық кезеңіне қажетті жабдықты дайындау және оны орнату бойынша тактикалық ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: Сот-тактика, қарама-қайшылық, конфронттау кезінде, қарым-қатынас.

**Krynin Alexey Andreevich
Solopova Irina Andreevna**

**FGKOU in Barnaul Law Institute Ministry of the Interior of the Russian Federation, Barnaul,
Altai Territory, Russian Federation**

**APPLICATION OF VIDEO RECORDING DURING PRODUCTION CONFRONTATION
AS A WAY TO IDENTIFY NON -VERBAL COMMUNICATION BETWEEN ITS PARTICIPANTS**

The article discusses some of the problems that the investigator faces in the production of a confrontation related to non-verbal communication and putting pressure on each other of its participants. Taking into account the identified problems and tactical features of the confrontation, we propose a direction for increasing the efficiency of the production of this investigative action through the use of video recording during its production. At the same time, the article offers tactical recommendations for the preparation of the necessary equipment and its installation during the preparatory stage of the confrontation.

Key words: forensic tactics, confrontation, non -verbal communication during confrontation.

List of used literature:

1. Savelyeva Y.M. The concept and significance of confrontation in the system of investigative actions // Young scientist. - 2020. - No. 42. - S. 248-249.
2. Romanov V.V., Romanova E.V. Legal psychology. - Samara: 2000. - 317 p.
3. Zamylin E.I., Reshetnikov V.M. Tactical techniques for ensuring clarity during the production of individual investigative actions // Bulletin of the Volgograd Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - 2016. - No. 1. - S. 89-94.

УДК 34.07
МРНТИ 10.71.01

**Шведчикова Елена Викторовна
leena_vik@mail.ru**

**ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова,
Абакан, Российская Федерация**

**ОСОБЕННОСТИ ГЕНЕЗИСА ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ПРИСТАВОВ-
ИСПОЛНИТЕЛЕЙ В РОССИИ (исторический аспект)**

Статья посвящена особенностям генезиса института приставов-исполнителей в период действия в России монархии. Прежде всего органы принудительного исполнения воспринимались с точки зрения религиозной теории, поэтому считалось, что приставы руководствуются, как нормами закона, так и религиозными нормами. Актуальность работы определяется необходимостью формирования представлений о возникновении и особенностях функционирования института приставов-исполнителей в России в целях выявления общих критериев с современным положением указанных субъектов в системе судопроизводства.

Ключевые слова: генезис, право, суд, судебное решение, исполнение, пристав-исполнитель.

Для формирования представлений о зарождении законодательства о судебных приставах, следует отметить, что в Древней Руси исполнение судебных решений было возложено основным источником древнерусского права Русской Правдой на отроков, мечников и десятских. Кроме того, принудительным исполнением занимались приставы, а также подвойские судных грамот и княжеского судебного [1-44].

Нормы, закрепленные в указанных документах, регулировали принудительное исполнение, а непосредственное его осуществление возлагалось на «вирников», «мечников», «ябедников», «детских» [2-11]. Перечисленные лица являлись служащими при князе, который выполнял функции судьи.

Нельзя сказать, что функции и полномочия приставов того времени значительно отличались от современных. Важной особенностью является отсутствие единого органа, который полностью осуществлял бы реализацию судебных решений.

Главой исполнительной власти был князь, а должностные лица, занимавшиеся принудительным исполнением, состояли при князе, о чем говорят в своих исследованиях некоторые авторы [3-19].

Приставы назначались в соответствии с нормами Псковской грамоты. В документе говорилось о том, что на такую должность претендента назначает князь. Помимо этого, горожане также могли избрать пристава на должность. Важнейшую роль играли религиозные представления о божественном начале исполнительной и судебной власти.

В «Слове о Законе и Благодати» созданного во времена Ярослава Мудрого, князь определяется как наследник Небесного царства призванный привести ко спасению и своих подданных.

Приставы служили князю и от него получали от него не только полномочия, но и власть. Народ рассматривал эту власть, как дарованную от Бога. Такая позиция была обусловлена религиозностью населения, поэтому считалось, что действия приставов, которые занимались принудительным исполнением, ввиду сложившегося мышления, подкреплялись сверхъестественными силами. По этой причине у приставов сложился определенный образ, считалось, что их охраняют религиозные силы.

Фактически приставы работали от лица суда, и по мнению В.А. Гуреева и В.В. Гущина, в период феодальной раздробленности государственные органы стремились ограничить саморасправу и взять принуждение должника под собственный контроль [4-40].

А так как власть князя, а затем царя на Руси, воспринималась как данная Богом, и в обществе господствует религиозное мышление, то это привело к господству религии и в сфере принудительного исполнения.

Примером является «Правосудие митрополичье». Митрополичьи приставы обладали полномочиями, схожими с полномочиями обычных приставов, их обязанности заключались в исполнении исключительно решений церковных судов.

Господство религиозного восприятия отражено и в Новгородской судной грамоте. В документе говорилось: «А в тиуне одрине быти по приставу с сторону людем добрым, да судив им в правду крест поцеловав на сей крестной грамоте» [5-306].

Особенностью данного исторического периода является акцент на коллективную собственность, который сформировался так же под воздействием религиозных представлений о собственности как о коллективном явлении.

Люди в это время были очень религиозны, они верили, что власть выше поставленным лицам дает Бог. Общество было уверено, что к лицам, которые занимаются принудительным исполнением, власть перешла от князя (царя), а последние, в свою очередь, получили ее от Бога. По этой причине никто не мог противоречить правилам. И лица, осуществляющие исполнительное производство защищали прежде всего коллективные интересы.

В последующие исторические периоды вплоть до октября 1917 года отмечены аналогичной тенденцией, основанной на религиозности мировоззрения представителей общества.

Статья 299 Учреждения судебных установлений (УСУ) 1864 г., содержала запрет назначения на должность судебного пристава служителя церкви, который осужден духовным судом к наказанию в виде лишения духовного сана. Не могли также занимать должность судебного пристава лица, которые совершили, так называемые пороки, отчего их исключили из службы, которую они проходили в духовном ведомстве [6-45].

Следовательно, судебными приставами того времени могли быть только лица, которые имели определенное религиозное положение, то есть властью могли быть наделены только претенденты с определенным отношением к церкви, что находило отражение в законодательстве.

Нельзя не обратить внимание на положения статьи 303 Учреждения судебных установлений 1864г. В норме которого отмечалось требование единоверия пристава и духовного лица, которое могло привести пристава к присяге. Приставы клялись руководствоваться в своей работе руководствоваться Евангелием.

Имущественный ценз предписывал быть приставами только представителям дворянства и офицерским детям, но чаще всего ими становились лица из духовенства. Также важно отметить общедоступность информации и назначении судебных приставов. Она публиковалась и была доступна для всего населения.

В дореволюционный период в России служба судебных приставов воспринималась обществом не совсем однозначно. Так, их возвысили на высокую ступень табеля о рангах (основная масса – VIII класс), но они и находились в зависимости от председателей судов.

Приставы могли применять к гражданам физическую силу, но, несмотря на это, фактов воспрепятствования действиям приставам в том время почти не было. Зафиксирован случай, когда должник высказал нецензурные выражения в адрес пристава, который выполнял свою работу и продавал имущество должника. За такие деяния должник был приговорен к семидневному аресту [7-183].

Можно заметить, что несмотря на низкое качество работы приставов, в древнерусском обществе и дореволюционный период, их статус был всё-таки достаточно высок.

Таким образом, генезис института приставов-исполнителей в период действия в России монархии имел свои особенности. Прежде всего органы принудительного исполнения воспринимались с точки зрения религиозной теории, поэтому считалось, что приставы руководствуются, как нормами закона, так и религиозными нормами. Такая позиция была обусловлена религиозностью населения, поэтому считалось, что действия приставов, которые занимались принудительным исполнением, ввиду сложившегося мышления, подкреплялись сверхъестественными силами. По этой причине у приставов сложился определенный образ, считалось, что их охраняют религиозные силы.

Список использованной литературы:

1. Пиджаков А.Ю. Институт принудительного исполнения в России: история и современность // Исполнительное право. 2006. № 1. С. 43-47
2. Воронов Е.Н. Проблемы периодизации истории органов принудительного исполнения в России // История государства и права. 2009. № 10. С. 11-14.
3. Афанасьев С.Ф. Исполнительное производство: учебник для магистров / С.Ф. Афанасьев; под ред. О.В. Исаенковой, С.Ф. Афанасьева. Москва, 2012. -413с.
4. Гуреев, В.А. Исполнительное производство. / В.А. Гуреев, В.В. Гушин. - Москва: Эксмо, 2011. -426 с.
5. Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти томах / под общей редакцией доктора юридических наук, профессора О. И. Чистякова. - Москва: Юридическая литература, 1984. - 432 с.
6. Пиджаков, А.Ю. Институт принудительного исполнения в России: история и современность / А.Ю. Пиджаков //Исполнительное право. - 2006. - № 1. - С. 43-47.
7. Захаров, В.В. Становление и развитие института судебных приставов в России (вторая половина XIX – начало XX века). / В.В. Захаров. - Москва: Юрлитинформ, 2010. – 311 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шведчикова Елена Викторовна

Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университетінің ФМБ ЖОО, Абакан, Ресей Федерациясы

РЕСЕЙДЕГІ СОТ ОРЫНДАУШЫЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТАРИХИ АСПЕКТ)

Мақала Ресейдің монархия кезеңіндегі орындаушы-приставтар институтының генезисінің ерекшеліктеріне арналған. Ең алдымен, мәжбүрлеп орындау органдары діни теория тұрғысынан қабылданды, сондықтан сот орындаушылары заң нормаларын да, діни нормаларды да басшылыққа

алады деп есептелді. Жұмыстың өзектілігі сот ісін жүргізу жүйесіндегі осы субъектілердің қазіргі жағдайымен жалпы критерийлерді анықтау мақсатында Ресейдегі пристав-орындаушылар институтының пайда болуы мен жұмыс істеу ерекшеліктері туралы идеяларды қалыптастыру қажеттілігімен анықталады.

Тірек сөздер: генезис, заң, сот, сот шешімі, орындау, сот орындаушысы.

Shvedchikova Elena Viktorovna
FGBOU at Khakass State University. N.F. Katanova, the city of Abakan, Russian Federation
FEATURES OF THE GENESIS OF THE INSTITUTE OF BAILIFFS IN RUSSIA
(HISTORICAL ASPECT)

The article is devoted to the peculiarities of the genesis of the institution of bailiffs during the period of the monarchy in Russia. First of all, the enforcement authorities were perceived from the point of view of religious theory, therefore it was believed that the bailiffs were guided by both the norms of the law and religious norms. The relevance of the work is determined by the need to form ideas about the emergence and functioning of the institution of bailiffs in Russia in order to identify common criteria with the current position of these entities in the judicial system.

Key words: genesis, law, court, court decision, execution, bailiff.

List of used literature:

1. Pidzhakov A.Yu. Institute of compulsory enforcement in Russia: history and modernity // Enforcement law. 2006. No. 1. pp. 43-47
2. Voronov E.N. Problems of periodization of the history of enforcement agencies in Russia // History of the state and law. 2009. No. 10. pp. 11-14.
3. Afanasyev S.F. Enforcement proceedings: textbook for masters / S.F. Afanasyev; edited by O.V. Isaenkova, S.F. Afanasyev. Moscow, 2012. -413s.
4. Gureev, V.A. Enforcement proceedings. / V.A. Gureev, V.V. Gushchin. - Moscow: Eksmo, 2011. -426 p .
5. Russian legislation of the X-XX centuries. In 9 volumes / under the general editorship of Doctor of Law, Professor O. I. Chistyakov. - Moscow: Legal Literature, 1984. - 432 p.
6. Pidzhakov, A.Yu. Institute of compulsory enforcement in Russia: history and modernity / A.Yu. Pidzhakov //Executive law. - 2006. - No. 1. - pp. 43-47. 7. Zakharov, V.V. Formation and development of the Institute of the Court.

УДК 34.09
МРНТИ 10.07.61

Шведчикова Елена Викторовна
leena_vik@mail.ru

Голубева Софья Александровна
sonya-golubeva-2004@mail.ru

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова,
город Абакан, Российская Федерация

ПРАВОНАРУШЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: ПРИЧИНЫ И ПРОФИЛАКТИКА

Одним из главных направлений политики Российской Федерации выступает профилактика предупреждения преступности среди несовершеннолетних, предполагающая активную работу с подростками и молодежью. Актуальность избранной тематики статьи определяется необходимостью изучения причин совершения правонарушений несовершеннолетними в современном мире, а также выработки эффективных мер предупреждения правонарушений несовершеннолетних в современной России. Авторы анализируют причины подростковой преступности, уделяя особое внимание ранней профилактике правонарушений со стороны государственных органов и основным направлениям такой деятельности.

Ключевые слова: преступность, правонарушения, причины, несовершеннолетние, профилактика, эффективные меры, социальные институты, противозаконное поведение.

Известно, что одной из самых важных задач, которые стоят перед современным обществом, на сегодняшний день является поиск различных способов снижения преступности среди молодого поколения и повышения эффективности ее профилактики [1- 58].

Преступлением является виновное общественно-опасное деяние, которое может нанести вред обществу, личности, государству. Наиболее оптимальным для представления считается образ правонарушителя, который уже достиг дееспособного возраста. Несмотря на это, на сегодняшний день, к сожалению, достаточно частыми являются правонарушения, которые были совершены лицами, не достигшими восемнадцати лет во время его совершения.

В.В. Лунеев, классифицируя группы правонарушителей по принципу наибольшей активности, особо акцентирует внимание на формирование следующих возрастных групп: 25-29 лет, 18-24-лет, после чего 14-17-лет, и только потом – лица старше 30 лет [2 -282]. Причины, вследствие которых несовершеннолетние совершают преступления неразрывно связаны с современными условиями жизни общества и заключается во взаимодействии негативных факторов в различных сферах общественной жизни.

Противозаконное поведение несовершеннолетних может зависеть от изменения социальных институтов, оказывающих помощь подросткам, послабления контроля, ухудшения жизненных условий и разрушения нравственных ценностей, снижения внимания за деятельностью детей со стороны родителей.

Высокий уровень разводов, приводит к увеличению количества неполных семей, которые не всегда имеют возможность содержать и воспитать своих детей, что может повлечь увеличение алкогольной и наркотической зависимости среди молодежи, совершению преступлений и правонарушений [3- 364].

Существует несколько причин вследствие которых подростки активизируются в совершении противоправных действий:

1.Негативное воздействие членов семьи на ребёнка. Семья является самым важным социальным институтом, так как именно в окружении семьи формируется его личные качества и привычки. Но семейное воздействие не всегда является позитивным. Но не во всех случаях это окружение может оказать позитивное влияние на него. В настоящее время во многих странах отмечается понижение положительного воздействия семьи, социально-экономические кризисы способствовали увеличению количества неблагополучных семей и сокращение финансового благополучия семей. Указанные условия усугубились созданием искаженных моральных и правовых установок у детей воспитывающихся в условиях наличия в семье алкогольной и наркотической зависимостей у родителей [4 - 552].

2.Отрицательное влияние антиобщественного характера группы сверстников. В настоящее время нередко под воздействие таких групп попадает молодежь не дисциплинированная, недостаточно успевающая, и поэтому не сумевшая установить правильные взаимоотношения с одноклассниками и учителями. Для большинства подростков правонарушителей позиция и авторитет взрослых оказывается менее значимым, чем мнение их приятелей [5- 74].

3.Низкий уровень организации системы дополнительного образования и досуговой системы, недостаток привития культурных ценностей путем посещения учреждений культуры и т.д приводят к росту свободного времени у подростков и тем самым способствуют совершению правонарушений [6- 278].

4.Низкий уровень доходов семей, является одной из актуальных причин. Среди малоимущих слоев населения наиболее ясно выражен уровень наркотизации и алкоголизации, которые чаще всего могут являться фактором совершения правонарушений подростками из малообеспеченных семей ради того, чтобы найти средства необходимые для жизни [4, с.553].

5.Отсутствие эффективного трудоустройства для несовершеннолетних. У лиц в возрасте от 14 до 18 лет, которые не продолжили учиться в общеобразовательном учреждении, появляется много свободного времени, что в последствии может привести к контакту с лицами с отклоняющимся поведением [7- 440].

6.Агитация в совершении незаконных действий взрослыми лицами и явное убеждение несовершеннолетних в их безнаказанности. Привлечение подростков к процессам распития спиртных напитков, употреблению наркотических веществ, пропаганда среди несовершеннолетних противообщественного поведения одна из причин увеличения совершающихся преступлений среди молодежи [4- 553].

В целом анализ криминологической обстановки в России и сложившиеся на данный момент основные современные тенденции, свидетельствуют о стремительном снижении уровня и количества преступлений, совершенных за последние годы в РФ.

Согласно статистике, количество преступлений, которые были совершены несовершеннолетними преступниками на территории Российской Федерации в 2012–2021 гг., стремительно снижались к 2021 году.

В 2012 году количество правонарушений составило – 54 461 человек. В 2013 – 60 761 человек.

В 2014 – 54 369 человек. В 2015 – 55 993 человека. В 2016 – 48 589 человек. В 2017 – 42 504 человека. В 2018 – 40 860 человек. В 2019 – 37 953 человека. В 2020 – 33 575 человек. В 2021 – 29 126 человек. Что безусловно свидетельствует об эффективной системе профилактических мер, реализуемых в нашей стране. Под профилактикой правонарушений понимают действия государственных органов и общественности, которая обладает системным характером как по комплексу мероприятий, так и по кругу субъектов, ее осуществляющих, нацеленную на предотвращение возникновения, смягчение или нейтрализацию причин и условий преступности [8-106].

Профилактика противообщественных явлений подразумевает теоретическую разработку и практическую реализацию системы мероприятий, которые направлены на предупреждение нарушений норм права и нравственности. Она способна осуществляться по многим направлениям и носит характер различных социальных факторов, которые способствуют предотвращению и преодолению преступности. [9-51].

Можно выделить несколько этапов в профилактике правонарушений несовершеннолетних, которые осуществляются государственными органами:

- выявление семей и несовершеннолетних, находящихся в общественно опасном положении;
- воздействие на сознание ребенка для выработки у него уважительного отношения к закону и правопорядку;
- фиксирование процедуры воздействия; получение результатов воздействия; прекращение воздействия.

Стоит отметить, что воздействие с целью предотвращения свершения правонарушений может быть кратковременным или длительным.

Применение способов и методов персональной профилактической работы начинается после совершения противоправного деяния подростком или попадания в социально-опасное положение. Анализируя обстоятельства, которые способствуют проведению профилактических работ с несовершеннолетними, стоит отметить, что все же, все истоки идут из семьи [10- 199].

Во время проведения профилактики правонарушений, можно столкнуться с такой проблемой, как отказ родителей ребенка от сотрудничества. Подобная реакция может быть обусловлена беспокойством за выявление учителем, социальным педагогом или психологом неподобающего поведения родителей и применяемых методов воспитания. Решением этой проблемы может стать введение изменений в законодательство, которые могут закрепить порядок воспитательной работы. Во время работы специалисты определяют наличие проблем в семье, спровоцировавшие девиантное поведение ребенка и прорабатывают их для начала с родителями, а затем с детьми. Воспитательная работа с родителями должна включать в себя:

- а) определение круга семейных проблем
- б) выявление факторов, которые провоцируют отклоняющееся поведение ребенка
- в) при выявлении вышеуказанных факторов проведение работы по их устранению с родителями ребенка.

Дети, которые совершают правонарушения, как правило, имеют какие-либо отклонения. Дети с отклоняющимся поведением обладают рядом признаков, которые можно поделить на группы. Так, некоторые дети имеют плохую успеваемость в учёбе, низкую общественную активность, алкогольную или наркотическую зависимость, а также повышенная критичность к родителям и учителям. Более эффективным методом профилактики считается — большое количество внеклассной работы с учениками, во время которой учитель учтет интересы детей. Помимо этого, организация семейного досуга является ресурсом профилактики девиантного поведения [11- 188].

Особой эффективностью отличается ранняя профилактика правонарушений несовершеннолетних, которая исполняется по нескольким направлениям. К ним относятся:

- 1) обнаружение плохих условий для жизни и воспитания детей;
- 2) обнаружение и устранение негативного влияния на детей;

- 3) оказание ограничивающего влияния на детей с отклоняющимся поведением;
- 4) оказание помощи детям, которые попали в трудную жизненную ситуацию и находятся в неблагоприятных условиях воспитания.
- 5) наблюдение за поведением и проведение индивидуальных воспитательное профилактических работ [11-187].

Таким образом, в современном мире одним из видов правонарушений являются противоправные действия, совершенные несовершеннолетними, которые наносят вред общественным отношениям. Среди многочисленных причин данных правонарушений выделяются – психологические особенности возраста. Помимо этого, на антиобщественное поведение подростков оказывает влияние семья, друзья и т.д. При отсутствии поддержки со стороны близких людей, подросток старается найти понимание в антиобщественных группировках, что в дальнейшем приводит к совершению правонарушений. Поэтому одной из главных направлений политики РФ является работа с подростками и молодежью, которое показало высокую степень эффективности в последние годы.

Список использованной литературы:

1. Быков Г.В., Караева Л.Х. Профилактика правонарушений несовершеннолетних // Вестник магистратуры. - 2019. - №5-5 (92) -, 58-64.
2. Миронов А.В., Коноченко А.В. Психологические причины правонарушений несовершеннолетних // АНИ: педагогика и психология. -2016. -№3 (16). -С.282.
3. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. - Москва: Городец, 2016. — 385 с.
4. Баскакова, А. В. Характеристика основных причин совершения правонарушений несовершеннолетними / А. В. Баскакова, М. В. Данилова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 20 (79). — С. 551-554.
5. Корягина С. А. Несовершеннолетние преступники: Некоторые современные социально-демографические и нравственно-психологические характеристики / С. А. Корягина, Д. Г. Синьков // Журнал правовых и экономических исследований. -2018. - № 3.- С. 73–78.
6. Дмитриенко А. В. Правоохранительные органы Российской Федерации /А. В. Дмитриенко. - Москва: ИНФРА-М, 2017. - 259 с.
7. Матузов Н. И. Теория государства и права: учебник / Н. И. Матузова, А. В. Малько. - Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2022. - 528 с.
8. Каширина О.Н. О некоторых аспектах проведения субъектами профилактики правонарушений мониторинга в сфере профилактики правонарушений в Российской Федерации // Инновационная экономика и право. -2018. -№ 1 (10). -С. 106-108.
9. Николаева А.Е. Проблемы правового регулирования профилактики правонарушений на региональном уровне // Символ науки. -2019. -№ 7. -С. 48-52.
10. Михалева Галия Габтулвахаповна ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ПРОФИЛАКТИКА КАК СПОСОБ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ // Вестник ПГПУ. Серия № 3. Гуманитарные и общественные науки. -2022. -№1.
11. Ветошкин С.А. Профилактика безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: учебное пособие для среднего профессионального образования. -М.:Издательство Юрайт, 2019-242 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шведчикова Елена Викторовна

Голубева Софья Александровна

ФГБУ-дың Хакасс мемлекеттік университетінде. Н.Ф. Катанова, Абакан қаласы,

Ресей Федерациясы

**КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫ: СЕБЕПТЕРІ
ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ**

Ресей Федерациясының саясатының негізгі бағыттарының бірі-жасөспірімдер мен жастармен белсенді жұмыс жасауды көздейтін кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу. Мақаланың тандалған тақырыбының өзектілігі қазіргі әлемде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасау себептерін зерттеу, сондай-ақ қазіргі Ресейде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алудың тиімді шараларын әзірлеу қажеттілігімен анықталады. Авторлар

мемлекеттік органдар тарапынан құқық бұзушылықтардың ерте алдын алуға және осындай қызметтің негізгі бағыттарына ерекше назар аудара отырып, жасөспірімдер қылмысының себептерін талдайды.

Тірек сөздер: қылмыс, құқық бұзушылықтар, себептер, кәмелетке толмағандар, алдын-алу, тиімді шаралар, әлеуметтік мекемелер, заңсыз мінез-құлық.

Shvedchikova Elena Viktorovna

Golubeva Sofya Alexandrovna

FGBOU at Khakass State University. N.F. Katanova, city of Abakan, Russian Federation

SURGERY OFFENSES: CAUSES AND PREVENTION

One of the main directions of the policy of the Russian Federation is the prevention of crime prevention among minors, which involves active work with adolescents and youth. The relevance of the chosen subject of the article is determined by the need to study the causes of the offenses by minors in the modern world, as well as the development of effective measures to prevent juvenile delinquency in modern Russia. The author analyzes the causes of teenage crime, paying special attention to the early prevention of offenses by state bodies and the main areas of such activities.

Key words: crime, offenses, causes, minors, prevention, effective measures, social institutions, illegal behavior.

List of used literature:

1. Bykov G.V., Karaeva L.Kh. Prevention of juvenile delinquency // Bulletin of Magistracy. - 2019. - №5-5 (92) -, 58-64.

2. Mironov A.V., Konyuchenko A.V. Psychological causes of juvenile delinquency // ANI: pedagogy and psychology. -2016. -№3 (16). - P.282.

3. Mendelevich V. D. Psychology of deviant behavior / V. D. Mendelevich. - Moscow: Gorodets, 2016. — 385 p.

4. Baskakova, A.V. Characteristics of the main reasons for the commission of offenses by minors / A.V. Baskakova, M. V. Danilova. — Text: direct // Young scientist. — 2014. — № 20 (79). — Pp. 551-554.

5. Koryagina S. A. Juvenile delinquents: Some modern socio-demographic and moral-psychological characteristics / S. A. Koryagina, D. G. Sinkov // Journal of Legal and Economic Research. -2018. - No. 3.- pp. 73-78.

6. Dmitrienko A.V. Law enforcement agencies of the Russian Federation / A.V. Dmitrienko. - Moscow: INFRA-M, 2017. - 259 p.

7. Matuzov N. I. Theory of the state, etc textbook / N. I. Matuzova, A.V. Malko. - Moscow: Publishing house "Delo" RANEPА, 2022. – 528p.

8. Kashirina O.N. On some aspects of monitoring by subjects of crime prevention in the field of crime prevention in the Russian Federation // Innovative economics and law. -2018. -№ 1 (10). - Pp. 106-108.

9. Nikolaeva A.E. Problems of legal regulation of crime prevention at the regional level // Symbol of Science. -2019. -No. 7. - pp. 48-52.

10. Mikhaleva Galiya Gabtulvakhapovna INDIVIDUAL PREVENTION AS A WAY TO PREVENT JUVENILE DELINQUENCY // Vestnik PGGPU. Series No. 3. Humanities and Social Sciences. -2022. -№1.

11. Vetoshkin S. A. Prevention of neglect and juvenile delinquency: a textbook for secondary vocational education. - M.: Yurayt Publishing House, 2019.- 242 p.

Шведчикова Елена Викторовна
leena_vik@mail.ru
ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова,
город Абакан, Российская Федерация

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕМЕЙ И МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ

Статья посвящена становлению института социального обеспечения семей и многодетных семей в российском государстве, рассмотрение которого позволяет определить направления социальной политики современной России. Автор, рассматривая научные представления об институте семьи древнерусского государства (структура, иерархия, особенности брака и быта), приходит к выводу о том, что специфика поддержки семей заключалась в общинном и бытовом способе оказания помощи нуждающимся, в том числе и посредством благотворительности, а также попечения различных групп обездоленных (в том числе, вдов, инвалидов и сирот). Особый акцент выделяется на проведении социальной политики в отношении не только малоимущих, но и чиновников, вынужденных по службе переезжать в отдаленные губернии.

Ключевые слова: социальное обеспечение, семья, малоимущие, благотворительность, семейно-брачные отношения, социальная политика государства.

Дореволюционный период развития социального обеспечения семей и многодетных семей характеризовался двумя особенностями: во-первых, тем, что большинство семей были многодетными (имели больше трех детей); во-вторых, отсутствием системного подхода со стороны государства по поддержке семей.

До крещения Руси, то есть почти до конца X века, основная поддержка семей, безотносительно к количеству детей, осуществлялась общинами. О том, что происходило с социальной поддержкой семей в этот промежуток практически нет материалов. Как правило, в научных работах, касающихся института семьи древнерусского государства, исследуются совершенно иные аспекты (структура, иерархия, особенности брака и быта), но не специфику поддержки семей. Вместе с тем, некоторые формы и способы поддержки семей имелись уже в тот период.

Так, например, К.Н. Иванова, рассматривая семейно-брачные отношения в Древней Руси, отмечает, что в дохристианскую эпоху существовало две формы помощи семьям: общинно-родовая и хозяйственная [1-32].

Аналогичные формы поддержки семей приводит П.Я. Циткилов, отмечая и общинный и бытовой способ оказания помощи нуждающимся, так и на бытовом уровне [2-91].

Общинно-родовая поддержка семьи заключалась и в постройке дома, и в обработке земли, в покосах и других важнейших видах деятельности. Причинами оказания взаимопомощи на уровне общины достаточно часто являлись стихийные бедствия (наводнения, пожары).

Хозяйственная форма поддержки семьи осуществлялась в случае болезни взрослых членов семьи, и состояла в уходе за детьми, приготовлении пищи или уходе за скотом.

С развитием христианства ситуация с поддержкой семей изменилась. Во-первых, широкое распространение получила благотворительность. Во-вторых, одним из видов деятельности монастырей и приходов стало попечение различных групп обездоленных (в том числе, вдов, инвалидов и сирот).

Как отмечает С.А. Чубарова, по сути, монастыри и приходы стали прообразом современных организаций, оказывающих социальную поддержку различным слоям населения (в том числе, и многодетными семьям). Монастыри и приходы организовывали приюты для сирот и подкидышей, осуществляли защиту женщин от тиранов-мужей и в целом выполняли весомую социальную роль в жизни древнерусского общества [3].

Однако до петровских времен социальное обеспечение семей и многодетных семей все еще оставалось слабо развитым направлением государственной политики. Фактически до конца XVII века русское государство не уделяло никакого внимания поддержки семей.

Во время правления Петра I государство начало осуществлять деятельность в социальной сфере, направленную на поддержание различных слоев населения. Например, указы Петра I существенно улучшили положение вдов и детей как умерших, так и убитых солдат. Вдовам солдат были назначены пособия в сумме 1/8 жалования мужа, а детям в размере 1/12 части [4-17].

Система пособий вдовам и детям умерших солдат, учрежденная Петром I, продолжала действовать и во время правления Екатерины II. Однако следующие существенные изменения в сфере социального обеспечения семей произошли только при Александре I, который осуществил ряд реформ в сфере социальной политики.

В период правления Александра I появились первые благотворительные организации, которые начали оказывать социальную поддержку различным категориям нуждающихся, среди которых были и семьи. Буквально за пять лет численность этих организаций выросла до трех тысяч. Среди самых заметных можно назвать Всероссийское попечительство по охране материнства и младенчества, Союз борьбы с детской смертностью в России, Синий крест (организация попечения больных и бедных детей). Организации финансировались как из государственной казны, так и средствами меценатов. В целом в период правления Александра I указанные организации оказали необходимую помощь огромному числу нуждающихся. Организации оказывали и финансовую, и медицинскую помощь поддерживали детей в получении образования.

Очень важно отметить, что в данный исторический период государство в целом осуществляло достаточно эффективную социальную политику, поддерживая и малоимущих и чиновников, вынужденных по службе переезжать в отдаленные губернии. Государство предоставляло им различные виды пособий, которые компенсировали долгие переезды всем членам семьи, обустройства на новых местах, а в случае гибели чиновника на службе также оказывало финансовую поддержку вдовам и детям умершего.

Итак, анализ вышеизложенного позволяет отметить снижение роли церковных организаций по поддержке семей, начиная с периода правления Петра I и в последующие исторические периоды. При этом все более масштабной становится политика государства в отношении детей и семей.

Следующий этап развития социального обеспечения семей и многодетный семей начался с приходом к власти Александра II. Благодаря его реформам в конце XIX века в России были созданы первые лечебницы, направленные как на медицинскую, так и социальную поддержку семей. Кроме того, в это же время появилась совершенно новая форма социального обеспечения семей, носившая название «посемейная поддержка», обеспечивающая дополнительным доходом семьи, которые размещали у себя больных и осуществляли за ними уход. Как пишет Р.А. Хазиев, по сути дела речь шла о патронаже, так как «посемейная поддержка» предусматривала не только уход за больными, но также за беременными женщинами и новорожденными детьми 5-143].

Помимо «посемейной поддержки», в период правления Александра II свое развитие получают и новые способы поддержки семей и многодетных семей, среди которых можно отметить раздачу работы на дому и содействие в трудоустройстве семейным женщинам.

В начале XX века социальная политика в отношении поддержки семей и многодетных семей российского государства не претерпела существенных изменений до начала Первой мировой войны.

В военное время (1914-1918 гг.) усилия российского государства были направлены на социальную поддержку семей военнослужащих: организовывались сборы денежных средств для жен и детей солдат, открывались приюты и ясли.

Кроме того, в этот же период времени начал активно развиваться институт социального страхования: появились пенсии, предназначенные вдове и детям погибшего работника.

Таким образом, можно отметить, что в дореволюционной России самого понятия многодетных семей не существовало, так как в подавляющем большинстве семей этого периода имелось три - пять и более детей. Именно поэтому социальное обеспечение в указанный период никак не связано с количеством детей в семье, а исключительно зависело от нуждаемости семьи.

В развитии социального обеспечения семей в дореволюционной России выделяется три периода: первый, до крещения Руси, когда основная поддержка семей осуществлялась общинами; второй, с начала развития христианства, когда основная помощь реализовывалась в деятельности монастырей и широком распространении благотворительности; третий, с начала правления Петра I и до февральской революции 1917 г. характеризующийся зарождением социальной политики государства в отношении детей, и семей. Указанные этапы являются начальными в формировании системы социального обеспечения в России.

Список использованной литературы:

1. Иванова К.Н. Специфика семейно-брачных отношений в Древней Руси // Современные проблемы государства и права. Сборник материалов региональной студенческой научной конференции. 2018. С. 32.
2. Циткилов П.Я. Развитие семьи в эпоху Древней Руси // Вестник Донского государственного аграрного университета. 2015. № 1-3 (15). С. 91
3. Чубарова С.А. Социально-историческая роль православных монастырей периода Древней Руси // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2015. № 1. С. 391.
4. Зимаев Б.А. Социальная политика в условиях административных реформ Петра I // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. № 5. С. 17.
5. Хазиев Р.А. Александр II в судьбе России // Петербургский исторический журнал: исследования по российской и всеобщей истории. 2016. № 1 (9). С. 129-143.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шведчикова Елена Викторовна

**ФГБОУ ВО Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан қаласы,
Ресей Федерациясы**
**РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙДЕ ОТБАСЫЛАР МЕН КӨП БАЛАЛЫ
ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақала Ресей мемлекетінде қазіргі Ресейдің әлеуметтік саясатының бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін отбасылар мен көп балалы отбасыларды әлеуметтік қамсыздандыру институтын құру тақырыбына арналған. Автор ескі орыс мемлекетінің отбасы институты (құрылымы, иерархиясы, неке және тұрмыс ерекшеліктері) туралы ғылыми түсініктерді қарастыра отырып, отбасыларды қолдаудың ерекшелігі мұқтаж жандарға көмек көрсетудің коммуналдық және тұрмыстық тәсілі, оның ішінде қайырымдылық, сондай-ақ аз қамтылғандардың әртүрлі топтарының (соның ішінде жесірлердің, мүгедектер мен жетімдердің) қамқорлығы болды деген қорытындыға келеді. Тек кедейлерге ғана емес, сонымен қатар қызметке байланысты шалғай провинцияларға көшуге мәжбүр болған шенеуніктерге қатысты әлеуметтік саясатты жүргізуге ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қамсыздандыру, отбасы, кедей, қайырымдылық, отбасылық қарым - қатынастар, мемлекеттің әлеуметтік саясаты.

Shvedchikova Elena Viktorovna

FGBOU at Khakass State University. N.F. Katanova, the city of Abakan, Russian Federation
**FEATURES OF THE FORMATION OF A SYSTEM OF SOCIAL EXHAUSTION OF
FAMILIES AND LARGE FAMILIES IN PRE -REVOLUTIONARY RUSSIA**

The article is devoted to the formation of the institution of social security for families and large families in the Russian state, the consideration of which makes it possible to determine the directions of the social policy of modern Russia. The author, considering scientific ideas about the institution of the family of the ancient Russian state (structure, hierarchy, features of marriage and life), comes to the conclusion that the specifics of family support was in the community and domestic way of helping those in need, including through charity, as well as caring for various groups of the disadvantaged (including widows, the disabled and orphans). Particular emphasis is placed on the implementation of social policy in relation not only to the poor, but also to officials who are forced to move to remote provinces due to their service.

Keywords: social security, family, poor, charity, family-stringing relations, social policy of the state.

List of used literature:

1. Ivanova K.N. Specifics of family and marriage relations in Ancient Russia // Modern problems of state and law. Collection of materials of the regional student scientific conference. 2018. p. 32.
2. Tsitkilov P.Ya. Family development in the era of Ancient Russia // Bulletin of the Don State Agrarian University. 2015. No. 1-3 (15). p. 91
3. Chubarova S.A. The socio-historical role of Orthodox monasteries of the period of Ancient Russia // Bulletin of Pyatigorsk State Linguistic University. 2015. No. 1. p. 391.
4. Zimaev B.A. Social policy in the context of administrative reforms of Peter the Great // Scientific problems of humanitarian research. 2010. No.

5. p. 17. 5. Khaziev R.A. Alexander II in the fate of Russia // St. Petersburg Historical Journal: Research on Russian and Universal History. 2016. No. 1 (9). p 129-143.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Қабжанов Акылбек Тайбулатович, заң пәндері кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Казанаева Лилия Игоревна, 1-курс магистранты, Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шаймұханов Ахметқали Дюсетайұлы, заң ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шведчикова Елена Викторовна, аға оқытушысы, Н. Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан, Ресей Федерациясы

Голубева Софья Александровна, студент, Н. Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан, Ресей Федерациясы

Кринин Алексей Андреевич, Ресей Федерациясының Барнаул заң институты Барнаул Заң институтының Сот-медициналық сарапшысы, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

Солопова Ирина Андреевна, курсант, Ресей Ішкі істер министрлігі Барнаул заң институты, барнаул, Ресей Федерациясы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Кабжанов Акылбек Тайбулатович, заведующий кафедрой правовых и финансовых дисциплин академии «Bolashaq», кандидат юридических наук, профессор, Караганда, Республика Казахстан;

Казанаева Лилия Игоревна, магистрант 1-ого курса академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Крынин Алексей Андреевич преподаватель кафедры криминалистики Барнаульский юридический институт МВД России Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

Солопова Ирина Андреевна, курсант, Барнаульский юридический институт МВД России, Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

Шаймұханов Ахметқали Дюсетайұлы, доктор юридических наук, главный научный сотрудник, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда Республика Казахстан

Шведчикова Елена Викторовна, старший преподаватель Хакасский государственный университет имени Николая Федоровича Катанова, Абакан, Российская Федерация

Голубева Софья Александровна студентка Хакасский государственный университет имени Николая Федоровича Катанова, Абакан, Российская Федерация

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kabzhanov Akylbek Taybulatovich, Head of the Department of Legal and Financial Disciplines of «Bolashak» Academy, Candidate of Law Sciences, Professor, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kazanaeva Liliya Igorevna, 1st y Khakass State University named after Nikolai Fedorovich Katanov ear Master's student of the Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Krynin Alexey Andreevich, Lecturer, Department of Criminalistics, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia Barnaul, Altai Territory, Russian Federation

Golubeva Sophia Alexandrovna student Khakass State University named after Nikolai Fedorovich Katanov, Abakan, Russian Federation

Solopova Irina Andreevna, cadet, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, Barnaul, Altai Territory, Russian Federation

Shaimukhanov Akhmetkali Dyusetayevich, Doctor of Law, Chief Researcher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan

Shvedchikova Elena Viktorovna, Senior Lecturer Khakass State University named after Nikolai Fedorovich Katanov, Abakan, Russian Federation

ӘОК 37.013.42 (574)
ҒТАХР 14.43.43

Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларына ойын технологиясын қолданудың тиімділігі жайлы қарастырылған. Ойынның бала өмірінде алатын орны ерекше. Бала ойынмен өседі. Қазіргі таңда балаларды ойын технологиясы арқылы дамыту бірінші жолға қойылды. Мектепке дейінгі мекемеде ойын түрлерін түрлендіру тәрбиешінің көп еңбек етуін, ізденісі мен дайындығын қажет етеді. Сондықтан мектепке дейінгі мекемеде білім беру, тәрбиелеу ісіне қоғам, ұжым болып бір ауыздан атсалысуымыз керек.

Тірек сөздер: мектеп, ойын, ойын технологиясы, дидактикалық ойындар, технология, оқыту

Қазақстан елінің үміт артар келешегі бүгінгі балалар десек, оларды жан-жақты уақыт талабына сай білімді, мәдениетті, шығармашылық қабілеті жоғары, интеллектуалды, белсенді азамат етіп шығаруда ұстаздар мен ата – аналарға артылар жүк орасаң деуге болады.

«Қазақстан жолы-2050» бағдарламасында балаларымызды алыс болашақта қандай сапада көруіміз керектігі айтылған. Сонымен бірге, отбасы туралы заң білім беру тұжырымдамасында өзінің ұрпағын тәрбиелеп, қатарға қосу міндеті жүктелген [1].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу стандарттарында мектеп жасына дейінгі балаларды білім беруді оқу жоспарының «Коммуникация», «Таным», «Әлеуметтік орты», «Денсаулық», «Шығармашылық» білім беру салаларына кіріктірілген [2].

Балаларда ойын технологиясы арқылы дамыту бірінші жолға қойылды. Мектепте сабақ барысында және сабақтан тыс уақыттарда ойын түрлерін түрлендіру де ұстаздар, көп еңбек етіп, ізденіс пен дайындығын қажет етеді. Сондықтан білім беру, тәрбиелеу ісіне қоғам, ұжым болып бір ауыздан атсалысуымыз керек.

Мінез-құлық пен ақыл-ойдың дамуында ойын маңызды рөл атқарады. Біздің мақсатымыз балаларды ата-бабадан қалған салт-дәстүрге, адамгершілікке баули отырып, жаңа технологияларды меңгерту. Осы мақсатымыз жүзеге асуы үшін біз ең алдымен қарым-қатынасты меңгеруіміз қажет. Бүгінгі таңда қарым-қатынас туралы көп айтылады. Қарым-қатынасты меңгерген адам-мәдени, рухани жан азығы мол адам. Адамның ойы қарым-қатынастан көрінеді. Сондықтан мектепте бастауыш сынып оқушыларымен түрлі ойын технологиясын қолданудың маңызы зор.

Түрлі ережелер мен ойнайтын ойындардың балалардың қиялын, ойлауын дамыту үшін үлкен дидактикалық мәні бар. Сөйлеу мәдениеті мен ой-өрісін, тілін дамытуда, дүниетанымын жетілдіруде дидактикалық ойындар тиімді нәтиже береді. Оқу іс-әрекетінде ұйымдастырылған дидактикалық ойындарды ойнау барысында баланың іс әрекеті әлеуметтік сипат алады. Ойнаушылардың қисынды ой қабілетінің дамуы ойынның ережелері, бір-біріне деген сыйластық қажеттіліктерімен санасуы әр ойыншының жеке әрекеттерінен туындайды. Ойынның басты шарты жеңіске жету. Әр ойыншы өзінің қарсыласының мүмкіндіктерімен, санасып, бір-біріне деген сенім арттырады. Балалардың меңгерілген оқу материалдарын өзіндік бір тәжірибеден өткізуіне септігін тигізуде және балаларды қызықтаруда, дидактикалық ойынның тағы бір тиімділігі білімді жаңа жағдайда қолдана алу қабілетінің дамуы.

Оқу мүмкіндігі бай деп біз ойын әдісін айтар едік. Балалар бұл жөнінде әрине ойланбайды. Олар үшін ойын сергіту тапсырмалары, демалу уақыты болып табылады. Ойын әрекеттері арқылы өз

ісіне ырза болу сезімі қалыптаса отырып, бала материалды еркін меңгеріп кетеді. Міне, осыдан келіп тақырыптың өзектілігі шығады. Мұғалімнің міндеті – сабақ беріп қана қоймай, ойын барысында балалар арасында адамгершілік қарым-қатынастарды талдап, зерттеу, оны тиімді әдістермен басқару, балалардың достығын нығайту.

Дидактикалық ойындардың тиімділігі, олардың ұйымдастырылған оқу іс-әрекет кезеңіндегі орны мен міндетін және мақсатын дәл анықтау. Оны қолданудың теориясы мен практикасының мұғалімнің жетік игеруіне, шеберлік танытуына, ойынға қажетті материалдардың жинақтығын алдын-ала дайындалып алу. Ойын процесіне балаларды белсенді ұйымдастыруға байланысты [3].

Оқыту және тәрбиелеу мақсатында қолданылатын ойындардың түрлері өте көп. Ойын – балалардың бойында белгілі бір деңгейде қанағат алу үшін жасалатын іс-әрекет. Яғни, балалардың іс-әрекетінің негізгі түрі. Бұны оқуда да, еңбекте де ойын элементтерін қолдануға болады. Ойын туралы көптеген теориялар бар, олардың бірін алғаш рет жасаған Ф.Врубель. Ол ойын арқылы бала өзін-өзі көрсеткісі келеді дейді. Ойында, К.Крус тіршілік үшін күреске әзірлеу ретінде қарастырса, М.Лазарус жұмыстан кейін демалу теориясы деп қарастырды. Г.Спенсер арқылы денедегі артық энергияны шығару десе, С.Л.Рубинштейн еңбекке дайындайтын ойындарының теорияларын жасады. Д.Б.Эльконин: «Ол баланың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын қанағаттандырып, оның өмірге бейімделуін жеңілдетеді», - дейді.

Психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқаруда ойынның ролі ерекше. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, тәрбиелік дамытушылық мәнге ие. Сонымен бірге, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. А.С.Макаренко: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады», деп ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалады. Біз келешек отанын сүйетін қайраткерді тәрбиелеуде ең алдымен ойын технологиясын қолдануда маңызы зор. Балалардың алғашқы еңбегі, оқуы ойыннан басталды. Ойын арқылы оқушы оқуға қызықтыра отырып, білім алуға, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Шағын орталықта қолданылатын ойын түрлері оқушылардың математикалық ұғымдарын кеңейтіп, ойлау қабілеттерін арттырып, есептеу дағдыларын шындай түсетіні белгілі.

Баланың дүниеге келген сәтінен басталатын – тәрбие процесі. Баланы өсіретін әрі дамытаып тәрбиелейтін негізгі іс-әрекет – ойын. Ойын арқылы бала өзін табиғатпен, қоғамдық құбылыстармен, адамдардың еңбегімен, қоршаған ортамен, қарым-қатынастарымен танысады. Жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарын, мінез – құлқын қалыптастыру құралы ретінде, халқымыз ойындарды тек балаларды алдандыру, көңілін көтеру әдісі деп ерекше бағалаған. Балаларға дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие беруде ойынның маңызды ерекше. Ойын балаларды ұйымшылдыққа, біртұтастыққа, бірлікке үйретеді. Ойынның түрлері көп, соның ішінде маңыздысы – дидактикалық ойын. Бұл ойынның пайдасы – баланың ой-өрісінің қалыптасуын, дамуын мақсат етіп қояды. Жас жеткіншектердің адамдармен дұрыс қарым – қатынас жасау, адамгершілік сезімін оятуға, еңбек адамдарына, басқа ұлт өкілдеріне, достық, туған жеріне сүйіспеншілік сезіміне тәрбиелеуге көңіл бөлінеді. Дидактикалық ойындар – балалар үшін өзінеи тән жүру барысы, мақсаты, маңызы бар әрекет.

Балалар үн-түнсіз ойнамайтындықтан, ойынның технологиялық негізгі ерекшелігі деп қарастырамыз. Тіпті жалғыз болғанның өзінде де сөйлесіп жүреді яғни, ойын барысында сөйлесу қарым-қатынасы үлкен рөл атқарады. Сөйлесіп жүріп, балалар пікірлесіп, әсер алысып, ойынның түпкі ниеті мен мазмұнын анықтайды.

Сабақ мазмұнына қарай ойынның түрлерін белгілі бір мақсатта таңдап алу керек. Мазмұнды ойындарды қайталай бермеу керек. Ол үшін өтілетін сабақтың тақырыбына сәйкес келетін ойын түрлерін күні бұрын реттеп оны жүргізудің тиімді тәсілдерін ойластыру керек. Барлық сабақтарда дидактикалық ойындар қолданылады, оны сабақтың ортасында қолданған ыңғайлы. Дидактикалық ойындар балаларды мұғалімнің айтқанын дұрыс ұғып, оны тыңдай білуге, дыбыстарды ажыратып, ойды сақтап, сөз құрастыруға, олардың ой-өрісін дамытуға үйретеді.

Ойын көптеген түрлері бар. Атап айтар болсақ: кимылды ойындар, құрылымдық ойындар, ұлттық ойындар, саусақ ойындары, сөздік ойындар, дидактикалық ойын, шығармашылық ойын, сюжеттік- рөлдік ойын, сұрақ-жауап ойындар, дамытушы ойындар, педагогикалық ойындар болып бөлінеді.

Ойынның негізгі құрылымдық элементтері мыналар: ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе тәрбиешілер ұсынатын ойын ережесі.

Ойынды өткізуге қойылатын талаптар төмендегідей:

- ойынды аталған тақырыпқа сәйкес алу;

- керекті көрнекіліктерді балалардың қызығушылығына сәйкес дайындай отырып, ойынның мақсатын нақты қою;

- балаларға ойынды жүргізілу барысын әбден түсіндіру;

- балалардың барлығын ойынға қатысуын қадағалау;

- білмеген жерлеріне көмек, жәрдем беру.

М.Жұмабаевтың «бала үшін өмірлік тәжірибе - ойын» десе, ал А.С.Макаренконың «бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың қандай маңызы болса, ойынның да маңызы зор. Бала ойында қандай болса, өскенде жұмыста сондай болады. Ойынның негізгі қайнар көзі – адамдардың элеуметтік орны, өмірі, баланың және жас отбасының тіршілік жағдайы», - деген. Г.С.Усованың «Балалар ойын ойнау барысында үлкендердің белгілі бір қиындықтарын, ерекшеліктерін қылықтарын, ерекшеліктерін, қарым-қатынастарын бейнелейді», А.Құнанбаевтың «Ойын ойнап, ән салмай өсер бала балар ма?», С.Торайғыровтың «Балалардың қанына ойын қызық», В.А.Сухомлинскийдің «Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы жоқ және болуы да мүмкін емес» деген қанатты сөздері бүгінгі құндылығын жойған жоқ [4].

Яғни, бала ойын арқылы дамиды, жетіледі және қалыпты дамып-жетілуіне септігі тиеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: Юрист. 2007.

2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты. -Астана, 2010.

3. Әбішева А. «Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері». Бастауыш мектеп 4-2003ж. 17 б.

4. Исакова Р.А. «Ойын арқылы бала тілін дамыту» 2004 ж.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Арунова Жанна Ануаровна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Статья посвящена эффективности использования игровых технологий у младших школьников. Игра занимает особое место в жизни ребенка. Ребенок растет с игрой. В настоящее время впервые налажено развитие этой технологии. Преобразование игровых видов в дошкольном учреждении требует много работы, поиска и подготовки воспитателя. Поэтому в дошкольном учреждении мы должны единодушно участвовать как общество, коллектив в деле образования, воспитания.

Ключевые слова: школа, игра, игровые технологии, дидактические игры, технология, урок

Arunova Zhanna Anuarovna

Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF GAMING TECHNOLOGIES FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article deals with the effectiveness of using game technology in elementary school students. Play has a special place in a child's life. A child grows up with play. At present, the development of this technology has been established for the first time. Changing the types of games in a preschool institution requires a lot of work, research and preparation of the educator. That's why we should participate in education and training in preschool institutions as a society and a team.

Keywords: school, game, game technology, didactic games.

List of used literature:

1. Constitution Of The Republic Of Kazakhstan. - Almaty: Jurist. 2007.
2. state standard of compulsory preschool education and training of the Republic of Kazakhstan.- Astana, 2010.
3. Abisheva A. "pedagogical features of the use of game elements". Primary School 4-2003 p.17
4. Iskakova R. A. "development of the child's language through play" 2004.

ӘОК 378:821
ҒТАХР 15.81.21

Байбекова Венера Алимқуловна

venera.baybekova@mail.ru

Мекадилова Самал Кемелбаевна

samaltai@mail.ru

Шутенова Сабира Сартаевна

ssjjru@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ПСИХОЛОГЫНЫҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері және олармен мектеп психологының жұмысының ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар нақты материалға сүйене отырып, кәметке толмағандарға қатысты алдын-алу шаралары аясында тәрбие функциясы бірінші кезекте маңызды болып табылды, оны тиімді жүзеге асыру көбінесе баланың жеке басының дамуының оң бағытын анықталды. Осылайша, тәрбие бастапқыда адамның мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуды ерекшеліктерін талдайды.

Тірек сөздер: жасөспірім, жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы, жасөспірімдердің мінез-құлық нормалары, әлеуметтік-профилактикалық тәсіл.

Жасөспірім бұл уақыт әр адам үшін өте маңызды, оқиғалар мен өзгерістерге, қарама-қайшылықтар мен дауылдарға толы. Оны оқып, негізгі заңдылықтарды бөліп көрсетуге тырысқандар үшін де қиын емес.

Жасөспірім (жасөспірім) - онтогенез кезеңі (10-11 жастан 15 жасқа дейін), балалық шақтан жастық шаққа ауысуға сәйкес келеді.

Жасөспірімдердің мінез-құлық нормалары ата-аналар мен мұғалімдердің талаптарымен анықталады. Моральдық нанымдар біртіндеп дамиды. Олардың қалыптасуында шешуші рөлді моральдық тандаудың жеке тәжірибесі, балалық шақта қалыптасқан моральдық әдеттер мен сезімдер, маңызды ересектердің мысалы, құрдастар тобының талаптары ойнайды.

Моральдық құндылықтар жүйесімен қатар, адам қоғам мен әлемге, шындыққа, өзіне және басқа адамдарға деген көзқарастар жүйесін дамытады. Бұл жағдайда орталық сәттердің бірі-өмірдің мағынасын іздеу.

А.А.Реанның анықтамасы бойынша өзін - өзі танудың дамуы өтпелі жастағы орталық психикалық процесс болып табылады. Өзін-өзі тануды қайта құру жасөспірімнің ақыл-ой дамуымен ғана емес, оның өзі туралы жаңа сұрақтардың пайда болуымен, өзін-өзі қарастыратын жаңа қабылдау контекстері мен көру бұрыштарымен байланысты.

Ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас барысында жасөспірім өзін тұлға ретінде көбірек біледі. Ол жеке тұлғаның Тәуелсіздік пен құрмет құқығын игереді. Жасөспірімнің алдында сұрақ туындайды: "Мен қандай адаммын? Менде не жақсы, не жаман?" Жасөспірімнің өзіне және басқа адамдарға деген қызығушылығы, адамның ерекшеліктері мен оның басқа адамдармен қарым-қатынасын, оның іс-әрекеті мен тәжірибесінің себептерін түсінуге деген ұмтылысы бар. Өзін басқа адаммен салыстыруға деген көзқарас жасөспірімде өте айқын көрінеді. Іс - әрекеттерге ерекше назар аударылады-Өз және басқа адамдар.

Балаларды өздеріне ұқсағысы келетін адамдарға тартатын көптеген қасиеттердің ішінде бірінші кезекте адамгершілік қасиеттер, содан кейін еркектік қасиеттер. Жасөспірімдер үшін еліктеудің басым үлгілері-бұл нақты адамдар.

Жолдастарымен және достарымен қарым - қатынаста жасөспірім басқа адамды және өзін-өзі тануды үйренеді, өзінің қасиеттері, кемшіліктері мен ерекшеліктері туралы идеяларына бай болады-ол өзін жолдастарымен салыстырады, олар да ол туралы өз пікірлерін білдіреді. Ересектердің бағалауы жасөспірімнің өзін-өзі дұрыс бағалауы үшін маңызды.

И.В.Дубровиннің айтуынша, жасөспірімдер тобының екі түрі бар. Кейбіреулер бір жыныстағы құрамымен, тұрақты көшбасшының болуымен, әр мүшенің қатаң бекітілген рөлімен, топ ішіндегі қатынастардың иерархиялық баспалдағындағы берік орнымен ерекшеленеді. Көбінесе мұндай топтың өз аумағы бар, оны басқа топтардағы құрдастарының шабуылынан мұқият қорғайды, олармен күресуде негізінен өмір жүреді. Топтың құрамы өте тұрақты, жаңа мүшелерді қабылдау көбінесе арнайы сынақтар мен рәсімдермен байланысты, көшбасшының рұқсатынсыз топқа қосылу мүмкін емес.

Жасөспірімдер тобының тағы бір түрі рөлдердің анық бөлінбеуімен, тұрақты көшбасшының болмауымен сипатталады - оның функциясын топтың әртүрлі мүшелері атқарады. Құрамы әдетте әртүрлі қуыс және тұрақсыз. Мұндай топтың өмірі минималды түрде реттеледі, нақты талаптар жоқ.

А.И.Липкинаның зерттеуі жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы мен оны оқытудың сәттілігі арасындағы байланыс механизмдерін анықтауға бағытталған. Автор өзін-өзі бағалаудың баланың зияткерлік іс-әрекетінің тиімділігіне әсер ету механизмінің негізі жасөспірімнің іс-әрекетімен бірге жүретін эмоционалды тәжірибе екенін айтты.

Зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау деңгейі, егер эмоционалды факторлар болса (мысалы, сәтсіздік стрессі, қызмет сапасы үшін жауапкершіліктің жоғарылауы және т.б.), зияткерлік іс-әрекеттің тиімділігінің сапалық көрсеткіштеріне де, оны орындау уақытына да айтарлықтай әсер ететінін көрсетті.

Жасөспірімдердің мінез-құлқының әлеуметтік алдын-алу әр түрлі функцияларды орындайды, олардың ішіндегі ең маңыздыларының қатарына мыналар жатады: реттеуші және алдын-алу функциясы, қауіпсіздік (қорғаныс), білім беру функциялары, бақылау функциясы, түзету функциясы.

Кәмелетке толмағандарға қатысты алдын-алу шаралары аясында тәрбие функциясы бірінші кезекте маңызды болып табылады, оны тиімді жүзеге асыру көбінесе баланың жеке басының дамуының оң бағытын анықтайды. Тәрбие (кең мағынада да, тар мағынада да) кез-келген қоғамдық институтта бола отырып және қоғамның әлеуметтік қолайлы мүшесін қалыптастыру бойынша нақты міндеттерді шеше отырып, адамның әлеуметтік құндылықтарды, адамгершілік талаптарды, нормалар мен қағидаларды игеруіне бағытталған. Осылайша, тәрбие бастапқыда адамның мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуды қамтиды.

Арнайы алдын-алу шараларының ішінде жеке алдын-алу ерекшеленеді, ол девиантты мінез-құлықтың нақты түрлеріне және оларды тудыратын факторларға бағытталған түзету, реттеу, тежеу арқылы жүзеге асырылады.

Жасөспірімдердің мінез-құлқының ауытқушылығының алдын-алу әлеуметтік ұйымның, ұлттық, құқықтық, әлеуметтік, экономикалық, медициналық-санитарлық деңгейлердегі жалпы және арнайы шаралар жүйесін қамтиды, өйткені әлеуметтік ауытқулар әртүрлі себептер мен жағдайлардан туындауы мүмкін, алдын-алу шараларының бірнеше түрін бөлуге болады: бейтараптандыру; өктемдік; әлеуметтік ауытқуларға ықпал ететін жағдайлардың алдын алу; осы жағдайларды жою; жүргізілетін профилактикалық жұмысты және оның нәтижелерін бақылау.

Алдын алу жұмыстарының сәттілігінің шарттары оның күрделілігі, дәйектілігі, саралануы, уақтылығы болып саналады. Соңғы шарт әсіресе белсенді дамып келе жатқан адаммен, жасөспіріммен жұмыс жасауда өте маңызды.

Дамып келе жатқан жеке тұлғамен жұмыс жасау кезінде алдын-алу жұмыстарының келесі деңгейлерін бөлуді ұсынады: бастапқы, екінші және үшінші профилактика.

Бастапқы алдын-алу белгілі бір құбылысты тудыратын қолайсыз факторларды жоюға, сондай-ақ жеке тұлғаның осы факторлардың әсеріне тұрақтылығын арттыруға бағытталған. Бастапқы профилактика жасөспірімдер арасында кеңінен жүргізілуі керек. Ол үш негізгі бағытты қамтиды: адамдардың әлеуметтік өмірін жетілдіру; девиантты мінез-құлықты қалыптастыруға және көрсетуге ықпал ететін әлеуметтік факторларды жою; әлеуметтік оң бағдарланған тұлғаны тәрбиелеу.

Алдын алу технологияларында келесі негізгі тәсілдер ерекшеленеді.

Жұмыстың негізгі бағыты кәмелетке толмағандарды олардың құқықтары мен міндеттері туралы, мемлекет пен қоғам осы жас тобы үшін белгіленген әлеуметтік нормаларды орындауға қоятын талаптар туралы хабардар ету болуы тиіс. Мұны бұқаралық ақпарат құралдары (баспа, радио, теледидар), кино, театр, көркем әдебиет және мәдениеттің басқа да туындылары арқылы, сондай-ақ жасөспірімнің құқықтық санасын қалыптастыру, оның білімін арттыру, қоғамдағы моральдық-адамгершілік мінез-құлық нормаларын игеру мақсатында әлеуметтік оқыту жүйесі арқылы жүзеге асыруға болады.

Әлеуметтік-профилактикалық тәсіл негізгі мақсат ретінде әртүрлі жағымсыз құбылыстарды тудыратын себептер мен жағдайларды анықтауды, жоюды және бейтараптандыруды қарастырады. Бұл тәсілдің мәні девиантты мінез-құлықтың себептерін жою немесе азайту үшін мемлекет, қоғам, нақты әлеуметтік-педагогикалық мекеме, әлеуметтік қызметкер жүргізетін әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, ұйымдастырушылық, құқықтық және тәрбиелік шаралар жүйесі болып табылады.

Жасөспірім кезеңде балалар мен ата-аналар арасында көптеген шиеленістер болады. Олар жасөспірімдердің өз ата-аналарының білдірген қарсылықтарын, пікірлерін, тыйымдарын жағымсыз қабылдап өздерін еркін сезінуге ұмтылады және осы кезеңде ескерте кетерліктей жасөспірімдер өз құрбы-құрдастарының қарым-қатынасын қажет етеді. Осы кезеңде оған деген қарым-қатынасы жоғары қажеттілікте және олардың ортасында өзін бекітуге ұмтылады. Сонымен бірге құрбы-құрдастарының пікіріне көп мән береді.

Жасөспірімдердің мінез-құлқының алдын-алу жүйесінде әлеуметтік институттар маңызды рөл атқарады.

Адамның әлеуметтік қалыптасуы өмір бойы және әртүрлі әлеуметтік институттарда жүреді. Әлеуметтік институттар-бұл "белгілі бір әлеуметтік маңызды функцияларды орындайтын, әлеуметтік құндылықтар, нормалар мен мінез-құлық үлгілерімен белгіленген барлық әлеуметтік рөлдердің мүшелері орындайтын мақсаттарға бірлесіп қол жеткізуді қамтамасыз ететін адамдардың ұйымдасқан бірлестіктері". Әр институт өзіне тән әлеуметтік функцияны орындайды. Осы әлеуметтік функциялардың жиынтығы әлеуметтік жүйенің белгілі бір түрлері ретінде әлеуметтік институттардың жалпы әлеуметтік функцияларына айналады. Жасөспірімнің жеке басының қалыптасуына, оның әлеуметтенуіне отбасы мен мектеп үлкен әсер етеді.

Отбасы - бірегей әлеуметтік институт. Бір жағынан, отбасының оң әсері адамның тек балалық шағында ғана емес, сонымен бірге өмір бойы қауіпсіз әлеуметтенуі мен әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді. Баланың ата-анасы қалыптастыратын әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі ұстанымдар болашақта оның өмір салтын анықтайды. Екінші жағынан, дұрыс емес тәрбиенің барлық жағдайларында әлеуметтік бейімделу бұзылады.

Девиантты мінез-құлыққа бейім жасөспірімдердің жеке басын әлеуметтендіру процесі, әдетте, отбасындағы дұрыс емес, төмен білім жағдайында жүреді. Ол мақсаттылықтың болмауымен ерекшеленеді. Нәтижесінде жасөспірімнің жеке басы әртүрлі факторлардың стихиялық әсерінен дамиды. Қиын жасөспірімдер көбінесе дисфункционалды және толық емес отбасыларда тәрбиеленеді. Бұл көптеген жағдайларда гиперфимиялық және тұрақсыз сипаты бар жасөспірімдерге теріс әсер ететін толық қадағалаусыздықпен бірге жүреді. Дисфункционалды отбасыларда жарияланған көзқарастар мен нақты әрекеттердің сәйкессіздігі жиі байқалады.

Көптеген "қиын" жасөспірімдер отбасына қанағаттанбайды. Ата-аналардың өз мүдделеріне немқұрайлы қарауы, рухани қажеттіліктер мен үміттерді қанағаттандыра алмауы, жеке қарым-қатынасқа деген қанағаттандырылмаған қажеттілік, өзін-өзі бағалау сезімі баланы тез тереңдететін отбасынан шығарудың көзі болып табылады. Отбасы жеке тұлғаны әлеуметтендіру, әлеуметтік қолайлы құндылықтар мен мінез-құлық стандарттарын тарату бойынша өзінің жетекші функцияларының бірін орындауды тоқтатады.

Мектеп - бұл отбасынан кем емес ерекше институт. Біріншіден, ол өмір жолының белгілі бір кезеңінде адамдардың әлеуметтік қалыптасуын анықтайды. Мектептің өзіндік ерекше функциялары бар-білім беру және әлеуметтендіру. Мектепте бала ресми тұлғааралық қатынастар жүйесіне түседі, онда ересектердің эмоционалды көріністері оның жеке қасиеттерімен емес, оқу іс-әрекетімен анықталады.

Ресми топтың әлеуметтік стандарттары деңгейінде әлеуметтік құндылықтар мен нормаларды игеру функциясы жетекші болып табылады. Отбасымен салыстырғанда мектепте әлі де қатаң әлеуметтік нормалар бар, олардың бұзылуы ресми санкциялармен бірге жүреді. Мектепте баланың әртүрлі адамдармен әлеуметтік қарым-қатынасы өте кең, бұл әртүрлі әлеуметтік рөлдерді сынауға мүмкіндік береді.

Мектепте бала уақытының көп бөлігін өткізеді. Онда оны мұғалімдер мен құрдастар тәрбиелейді. Бала мектепте кездесетін кез-келген жаңа адам жаңа нәрсені жүзеге асырады, және бұл тұрғыда мектеп балалар мен жасөспірімдерге әртүрлі тәрбиелік әсер ету үшін кең мүмкіндіктер

береді. Бірақ мектептің әлсіз жағы бар-бұл иесіздік. Мектеп қызметкерлері үшін, отбасы мүшелерінен айырмашылығы, барлық балалар бірдей және олардың барлығына бірдей көңіл бөлінеді. Сонымен бірге, біз әр баланың жеке тұлға екенін және ерекше көзқарасты қажет ететінін білеміз.

Бұл кемшілікті отбасылық және мектеп тәрбиесінің үйлесімі, оларды толықтыру арқылы жоюға болады. Бала "қиын" болған кезде мектептің отбасымен өзара әрекеттесуі әсіресе қажет.

Көбінесе мектеп тәжірибесінде отбасылары отбасымен байланысуға және ынтымақтастыққа бармайтын балалармен проблемалар туындайды, негізінен бұл дисфункционалды отбасылар.

Қолайсыз отбасылардан шыққан оқушылардың мінез-құлқының алдын алу және түзету балалар мен жасөспірімдерде салауатты өмір салты құндылықтарының, әлеуметтік қолайлы мінез-құлықтың үстемдігін қамтамасыз ететін жеке ресурстарды қалыптастыруға, сондай-ақ жанжалды жағдайларды шешуде, жанжалға қарсы тұруда қажетті психологиялық дағдыларды дамытуға бағытталған білім беру және басқа да мекемелер мамандарының бірлескен қызметі арқылы жүзеге асырылуы тиіс әлеуметтік және қылмыстық топтардың ықпалы.

Бұл қызмет белгілі бір баланың дамуындағы әлеуметтік жағдайдағы қауіп факторларын ерте анықтауды, балаға теріс әсердің алдын алу немесе азайту жөніндегі шаралар кешенін көздейтін жеке бағдарламаларды әзірлеуді және іске асыруды, сондай-ақ мамандарды баланы немесе оның отбасын әлеуметтік қауіпті жағдайдан шығаруға жан-жақты көмек көрсетуді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Реан А.А. Психология подростка. Москва, Олма-пресс, 2005. – 229 с.
2. Крайг Г. Психология развития. СПб., 2000. – 128 с.
3. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. М., 2005. – 187 с.
4. Шутенова С.С., Байбекова В.А. Жалпы тәжірибе мен білім – ұзақ ғұмырдың сыйлайтын олжасы. Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности», - Караганда: РИО «Болашақ-Баспа» 2021. – №2 (32), С.124-126, ISSN 2312-4784.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Байбекова Венера Алимкуловна,
Мекадилова Самал Кемелбаевна,
Шутенова Сабира Сартаевна**

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА С ПОДРОСТКАМИ

В статье рассмотрены психологические особенности подростков и особенности работы с ними школьного психолога. На основе фактического материала авторы отмечают, что в рамках профилактических мероприятий в отношении несовершеннолетних в первую очередь важна воспитательная функция, эффективная реализация которой во многом определяла положительную направленность развития личности ребенка. Таким образом, воспитание изначально анализирует особенности профилактики отклонений в поведении человека.

Ключевые слова: подростковый возраст, подростковая самооценка, нормы поведения подростков, социально-профилактический подход.

**Baibekova Venera
Mekadilova Samal**

Shutenova Sabira Sartaeвна

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

FEATURES OF THE WORK OF A SCHOOL PSYCHOLOGIST WITH TEENAGER

The article discusses the psychological characteristics of adolescents and the peculiarities of working with them by a school psychologist. Based on the factual material, the authors note that within the framework of preventive measures against minors, the educational function is primarily important, the effective implementation of which largely determined the positive direction of the child's personality development. Thus, education initially analyzes the features of the prevention of deviations in human behavior.

Keywords: adolescence, adolescent self-esteem, norms of behavior of adolescents, socio-preventive approach.

List of used literature:

1. Rean A.A. Psychology of a teenager. Moscow, Olma-press, 2005. – 229 p.
2. Kraig G. Psychology of development. St. Petersburg, 2000. – 128 p.
3. Kulagina I.Yu. Age psychology. M., 2005. – 187 p.
4. Shutenova S.S., Baibekova V.A. Zhalpi tajiribe men bilim – uzak gumyrdyn syilaytyn olzhasy. International scientific journal "Actual problems of modernity", - Karaganda: RIO "Bolashak-Baspa" 2021. – №2 (32), Pp.124-126, ISSN 2312-4784

ӘОК 373.2.01
ҒТАХР14.23.07

Бакарамова Сымбат Амангелдиевна

bakaramova@inbox.ru

Жанысбаева Роза Мазраповна

rozaakan@mail.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Мақалада балалардың көркем шығармашылығын сәтті дамытудың маңызды шарттарының бірі-балалармен сабақта жұмыс істеудің әртүрлілігі мен өзгешеліктері қарастырылады. Жұмыстың ерекше басталуы, әдемі және алуан түрлі материалдар, балаларға қызықты, бірін-бірі қайталамайтын тапсырмалар берілуі, балалардың қабылдауы мен іс-әрекеті, бейнелеу өнеріндегі дәстүрлі емес технологияларды қолдану барысында тақырыпты жеңіл игеру жолдары қарастырылады.

Тірек сөздер: әдістер, сурет, шығармашылық, дәстүрлі емес, графикалық пішін, балалар, дамыту, жазықтық, қабілет, технологиялар.

Мектеп жасына дейінгі балаларды әртүрлі оқыту мәселесі дәстүрлі емес әдістер арқылы оқытуда мына ғалымдар өз зерттеулерінде О.А. Белобрыкина, А.А. Мелик-Пашаева, З.Н. Новлянская, Р.Г. Казакова, Л.Г. Белякова, Г.Н. Давыдова, А.А. Фатеева дәстүрлі емес бейнелеу әдістерін қолдану мәселесіне назар аударған. Н.П. Сакулинаның зерттеулері балаларға сабақ беру барысында затты қабылдаудың белгілі бір әдісін қолдану керек екенін негізге алады [1]. Алайда, бір немесе басқа заттың суретін салу үшін нақты идеяның болуы жеткіліксіз оның пішіні, түсі, құрылымы, объектінің осы қасиеттерін білдіре білу керек қағаз парағының жазықтығындағы графикалық пішінде қолдың қарапайым қозғалысын мектеп жасына дейінгі бала бағындыра білуі қажет. Атап өткендей әр бала қоршаған әлемді тани отырып, оны өз іс-әрекетінде көрсетуге тырысады: ойында, әңгімелерде, сурет салуда, модельдеуде және т.б. Шығармашылық ортаның қалыптасуына ықпал ететін жағдайлар неғұрлым әр түрлі болса, баланың көркемдік қабілеттері соғұрлым айқын болады.

Дәстүрлі емес әдістермен сурет салу балалардың қиялына кең орын ашады, балаға шығармашылықпен айналысуға, қиялын дамытуға, жеке басын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл техниканың атауы француздың "frottage" (сүрту) сөзінен шыққан. Бұл техникада сурет салу үшін сізге тегіс бедерлі затта орналасқан қағаз парағы қажет болады. Содан кейін қағаз бетіне түсті немесе қарапайым қарындашпен көлеңке түсіруді бастау керек.

Балалар шығармашылығында оның айналасындағы әлем баланың ішкі жағдайына, сезімдері мен тілектеріне байланысты әр түрлі жолмен ашылады. Балалар әсіресе эмоцияларға бейім келеді. Олардың тікелей қиялында пайда болатын бейнелер мен сюжеттер түстердің, пішіндердің, оқиғалардың үйлесімдері таң қалдырады. Олардың суреттерінде сіз көк пілді, серуендейтін үйді, қызыл жаңбырды және т.б. көре аласыз. Адамды шығармашылыққа не итермелейді? Шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру бойынша жұмысты ұйымдастырған кезде элеуметтік-эмоционалды дамуға назар аудару, балалардың бейнелеу іс-әрекетінде шығармашылықтың көрінісін ынталандыру маңызды.

Балалардың көркем шығармашылығын сәтті дамытудың маңызды шарттарының бірі-балалармен сабақта жұмыс істеудің әртүрлілігі мен өзгергіштігі. Жағдайдың жаңалығы, жұмыстың ерекше басталуы, әдемі және алуан түрлі материалдар, балаларға қызықты қайталанбас тапсырмалар,

таңдау мүмкіндігі және басқа да көптеген факторлар - бұл балалардың бейнелеу іс-әрекетіне монотондылық пен зеріктіруді болдырмауға көмектеседі, балалардың қабылдауы мен іс-әрекетінің жандылығы мен жеделдігін қамтамасыз етеді. Балалар, бір жағынан, бұрын алған білімдерін, дағдыларын, дағдыларын қолдана алатындай жаңа жағдай жасау маңызды, екінші жағынан, олар жаңа шешімдер, шығармашылық тәсілдер іздейді. Бұл баланың жағымды эмоцияларын, қуанышты тосын сыйын, шығармашылықпен жұмыс істеуге деген ұмтылысын тудырады [2]. Сурет салу көркемдік және шығармашылық іс-әрекеттің бір түрі ретінде олар стереотипке, біржола белгіленген ережелерге жол бермейді, ал іс жүзінде біз көбінесе осындай жағдайға тап боламыз (ағаш төменнен жоғарыға қарай тартылады, өйткені ол осылай өседі және т. б.) балаларда шаблон жасамау үшін қағаз парақтары әр түрлі формада болуы мүмкін: шеңбер түрінде (табақша, төртбұрыш), шаршы (орамал, қорап). Қағаздың түсі мен құрылымын әр түрлі ету қажет, өйткені бұл суреттердің, аппликациялардың экспрессивтілігіне әсер етеді және балаларды сурет салу үшін материалдарды таңдауға, дайын шешімді күтпей, болашақ туындының түсін ойластыруға мәжбүр етеді. Сабақтарды ұйымдастыруға көбірек әртүрлілік енгізу керек: балалар бөлек үстелдерде сурет сала алады.

Бейнелеу өнерінің, мазмұны, формалары, балалармен жұмыс істеу әдістері мен әдістері неғұрлым әр түрлі болса, балалардың көркемдік қабілеттері соғұрлым қарқынды дами бастайды.

Осы бағыттағы жұмыстың нәтижелері:

- балалардың белсенділігі;
- көркем бейнелеудің жаңа тәсілдерін таба білу;
- жұмыста өз сезімдерін әр түрлі экспрессивтілік құралдарының көмегімен жеткізе білу.

Мектеп жасына дейінгі балаларда, оның ішінде балабақшаларда зияткерлік және шығармашылық бейімділікті анықтау және дамыту қажет. Дамытушы ойындар мен қиялдау әдістерінің кешені (ертегілерді ойлап табумен) және шығармашылық қиялды дамыту тиімді. О.М. Дьяченконың зерттеуі келесі ерекшеліктерді анықтады: 3 жастан 5 жасқа дейінгі балалар шындықтың белгілі бір элементіне негізделген жаңа кескін жасайды, ал шындықтың бұл элементі жаңа кескінің орталық бөлігіне айналады.

4-5 жасында балалардың іс-әрекеттің нормаларын, ережелері мен үлгілерін игеруге бағытталуымен байланысты өнімді қиял деңгейінің айтарлықтай төмендеуі байқалады.

6-7 жастағы балалар кескін құрудың жаңа түрін қолдана бастайды: шындық элементтері жаңа кескінде екінші орын алады, бұл шешімдердің өзіндік ерекшелігі мен өнімділігін қамтамасыз етеді.

Шығармашылық (дарындылықтың негізі) бала туылғаннан бастап қалыптасады және ол есейген сайын дамиды. Әр түрлі балалардың шығармашылық қабілеті әртүрлі. Шығармашылықты дамытудың негізгі шарты-баланың жеке басының дамуы. Шығармашылық деңгейі жоғары балаларда 6-7 жасқа дейін жеке тұлғаның маңызды сипаттамалары іс жүзінде қалыптасады (өзіне және қоршаған әлемге оң көзқарас, дамыған жеке рефлексия); шығармашылықтың орташа және төмен деңгейімен - жеке қасиеттердің дамуының орташа және төмен деңгейі.

Дәстүрлі емес технологияларды қолдану тәжірибесі жетістікке жетуге, әлемнің қуанышын сезінуге, мектеп жасына дейінгі баланың дәстүрлі емес технологияларды қолдана отырып шығармашылық тапсырманы орындауға деген шынайы қызығушылығына негізделген мәжбүрлеусіз оқыту идеясына негізделген. Мұндай тапсырмалар баланы "жасаушы" позициясына қояды, балалардың ойларын белсендіреді және бағыттайды, бұл өз көркемдік идеяларының пайда болуы басталуы мүмкін сызыққа әкеледі. Дәстүрлі емес әдістер балалардың дамуында үлкен рөл атқарады. Жасауға деген ұмтылыс-баланың ішкі қажеттілігі, ол өз бетінше пайда болады және өте шынайылықпен ерекшеленеді. Дәстүрлі емес бейнелеу технологияларын қолданатын сабақтарда мектеп жасына дейінгі балаларға тәжірибе жасауға мүмкіндік беріледі. Ерекше нәрселердің бәрі балаларды қызықтырады, сізді таң қалдырады. Балалар жаңа білімге, зерттеуге деген талғамын дамытады. Балалар мұғалімге, бір-біріне сұрақтар қояды, олардың сөздік қоры байытылып, белсендіріледі.

Дәстүрлі емес сурет салу технологияларын қолданатын жұмыстар балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. Жұмыстың күрделілігі қолданбалы шығармашылықтың әртүрлі бағытын қамтиды: бейнелеу өнері, дәстүрлі емес бейнелеу технологиялары (саусақтармен және алақандармен сурет салу, әртүрлі материалдармен басып шығару, қағазды жырту және домалату, кляксографияның әртүрлі түрлері және т.б.). Сабақта балалардың іс-әрекетін ұйымдастыру кезінде кіші топтық және жеке жұмыс түрлері қарастырылған [3].

Бала бейнелеу материалын өз бетінше таңдауға құқылы: түрлі-түсті және қарапайым қарындаштар, акварель, гуашь, сия, көмір, түрлі-түсті қарындаштар, балауыз шамдары, ермексаз, саз, желім, түтіктердегі гуашь, әртүрлі қалдық материалдар. Бұл материалдың барлығы балаға қол жетімді жерде болуы керек егер бұл мүмкін болмаса, онда сабақ кезінде қолжетімді болуы міндетті болып табылады. Кескін қолданылатын материалды таңдау балаға тиесілі болуы керек, әр түрлі

материалға қол жетімділік еркін болуы керек. Бұл ақ, түрлі-түсті, барқыт қағаз, өрнекті және бір түсті мата, картон, фанера, фольга болуы мүмкін.

Сурет салудың дәстүрлі емес әдістерін тек сабақтарда ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады. Жұмыста осы әдісті қолдану балалардың бейнелеу іс-әрекетіне деген қызығушылығын арттырады, балалар қоршаған әлемнің әртүрлілігі туралы ақпарат алады, заттар мен олардың бөліктерінің түсі, пішіні мен мөлшері туралы өз идеяларын нақтылайды. Олар қиял, ойлау, сөйлеу, ұсақ моториканы дамытады. Өз идеяларын бейнелеуде қиялдың, батылдықтың көрінісі сақталады.

Бұл жұмыста сурет салудың дәстүрлі емес технологияларын (графикалық, кескіндеме) модельдеу, қолдану сипаттамаларына ерекше назар аударғым келеді. Балабақшадағы сурет салу технологияларының ішінде мыналар қолданылады: Монотопия, дақ, граттаж және нүктелік сурет, алақанмен, саусақпен сурет салу. Апликацияда-коллаж, көлемді және жыртылған апликация және т. б.

Мектепке дейінгі мекемелердің жұмысында қолданылатын дәстүрлі емес әдістердің тізімі әр түрлі емес. Сондықтан мен осы мәселемен айналысатын авторлардың ұсыныстарына тоқталуды шештім. И.А. Лыкова пайдалану бойынша келесі ұсыныстар береді. Дәстүрлі емес технологияларды қолдана отырып, жұмысты "қарапайымнан күрделіге" қағидаты бойынша кіші топтан бастау керек. Осы жаста қолданылатын негізгі технологиялар: саусақпен сурет салу, алақанмен, көбік штангаларымен, мақтамен сурет салу, жапырақтармен басып шығару. Ортаңғы топта шаммен сурет салу қосылады.

Үлкен топта дәстүрлі емес технологиялар: түтікшелі дақ, Монотопия, шашырату, балауыз қарындаштар акварель, мыжылған қағазбен әсер ету, көбікпен сурет салу, гравюра, тығын, көбік ізі. Дайындық тобына мыналар қосылады: бедерлеу, қатты жартылай құрғақ щеткамен соғу, сурет салу, қара және ақ граттаж, жіппен дақ түсіру, батик, тұзбен сурет салу, бояуды тарау, щетканы екі рет жағу. Біз А.В. Никитина ұсынған дәстүрлі емес көркемдік-графикалық технологиялардың ең танымал түрлерін тізімдейміз. Ол балаларға әрекет ету тәсілдерін жанды, эмоционалды түрде түсіндіруді және кескін әдістерін көрсетуді ұсынады. Мектеп жасына дейінгі балалармен дәстүрлі емес сурет салуда мынадай әдістер қолдану ұсынылады: саусақпен сурет салу; картоп ізімен басып шығару; алақанмен сурет салу.

Ортаңғы топта балаларды күрделі технологиялармен таныстыруға болады: қатты жартылай құрғақ щеткамен, көбікпен басып шығару; тығындармен басып шығару, балауыз қарындаштар акварель, шам акварель, жапырақ іздері, алақан суреттері, мақтамен сурет салу, сиқырлы арқандар. Даярлық топта балалар одан да қиын әдістер мен технологияларды игере алады: құммен сурет салу, сабын көпіршіктерімен сурет салу, мыжылған қағазбен сурет салу, сабанмен дақ түсіру, пейзаждық монотопия, трафаретпен басып шығару, тақырыптық монотопия, кәдімгі дақ, пластилинография. Оқу материалы балалардың жас ерекшеліктерін, жеке ерекшеліктерін және сабақ тақырыбын ескере отырып таңдалады. Заманауи көркем материалдардың алуан түрлілігі балаға жарқын және мәнерлі бейнелер жасауға мүмкіндік береді.

Бірлескен шығармашылық көрме – конкурстарды ұйымдастыру баланың көз алдында беделін арттырады; бірлескен іс-әрекет негізінде балалар мен олардың туыстарын біріктіруге мүмкіндік береді, ата-аналарға өз балаларын жақсы білуге және түсінуге көмектеседі. Қазіргі заманғы дәстүрлі емес құралдармен бейнелеу қызметін дамыту нәтижесінде:

- сурет пен түс арқылы олар қоршаған әлемге деген көзқарастарын білдіреді;
- ойластырылған бейнені жасау үшін бірнеше технологияны біріктіруге болады;
- балалар көрмелер мен конкурсқа қатысуға ниет білдірді.

Балалық шақта сурет салу баланың жеке басының жан-жақты дамуына және ең алдымен оның эстетикалық дамуына үлкен әсер етеді. Бұл жаста баланы сұлулықты түсінуге жетелеу, әдемі нәрсені жасау, эстетикалық сезімдерді (пішін, түс, композиция сезімдері) тәрбиелеу қабілетін қалыптастыру маңызды. Күн сайын бала айналасындағы әлемде жаңа нәрселерді ашады. Ол бұл жаңалықты жақын адамдарымен бөлісуге тырысады. Оны қызықтырғанның бәрін бала ойын, сөйлеу, сурет салуда бейнелейді [4]. Сурет салудың дәстүрлі емес технологиялары баланың дамуына оң әсер етеді, интеллекттің, моториканың дамуына, қиял, есте сақтау, визуалды қабылдау және ойлау сияқты психикалық функциялардың қалыптасуына ықпал етеді. Дәстүрлі емес әдістердің баланың шығармашылығына дамытушылық әсері-бұл әдістер ойын манипуляциясы ретінде қызықты ғана емес, сонымен қатар балаға бейнелеу тәсілдерін кеңейтуге жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Давыдова Г. Н. Балабақшадағы дәстүрлі емес сурет салу әдістері. М.: "Скрипторий Баспасы 2003", - 2007.
2. Доронова Т. Н. Балалардың табиғаты, өнері және бейнелеу қызметі: тәрбиешілерге арналған әдістемелік ұсыныстар. - 5-ші басылым. - М.: Білім, 2004.
3. Казакова Т. Г. Балалардың бейнелеу дамуының теориясы мен әдістемесі шығармашылық: студенттерге арналған оқу құралы. пед. ЖОО-лар. - М., 2006.
4. Комарова Т. С. Мектеп жасына дейінгі балаларға сурет салу техникасын үйрету. М., Ресейдің педагогикалық қоғамы, 2007.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Бакармова Сымбат Амангелдиевна
Жанысбаева Роза Мазраповна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
НЕТРАДИЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ
ДОШКОЛЬНИКОВ**

В статье показано, что рисование нетрадиционными методами открывает простор для детского воображения, является основной проблемой для ребенка заниматься творчеством, развивать воображение, развивать личность.

Ключевые слова: приемы, рисунок, творчество, нетрадиционная, графическая форма, дети, развитие, плоскость, способности.

**Bakaramova Symbat Amangeldievna
Zhanysbaeva Rosa Mazrapovna
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
NON-TRADITIONAL TECHNOLOGIES IN THE VISUAL ARTS OF PRESCHOOLERS**

The article shows that drawing by non-traditional methods opens up space for children's imagination, is the main problem for a child to engage in creativity, develop imagination, develop personality.

Keywords: techniques, drawing, creativity, non-traditional, graphic form, children, development, plane, abilities.

List of used literature:

1. Davydova G. N. non-traditional methods of drawing in kindergarten. M.: "Scriptorium Publishing House 2003", - 2007.
2. Doronova T. N. nature, art and visual activity of children: methodological recommendations for educators. - 5th ed. - M.: Enlightenment, 2004.
3. Kazakova T. G. Theory and methodology of visual development of children creativity: a textbook for students. ped. Universities. - M., 2006.
4. Komarova T. S. teaching preschoolers drawing techniques. M., Pedagogical Society of Russia, 2007.

ӨОК 37.013.42 (574)
ҒТАХР 14.43.43

**Сарбасова Калимаш Амангельдиновна
kalimash.70@mail.ru
Көшенова Диана Болатбекқызы
dikoshenova@mail.ru
«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДЕ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада бағдарламада көрсетілген Абай шығармаларын оқыту жолдары, шығарма арқылы білімді, іскерлікті, дағдыларды игеру, алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйрету және

жеке тұлғаны дамыту, саналы тәрбие, әр оқушының іскерлігі мен мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытудың міндетті нәтижелеріне қол жеткізу аспектілері қарастырылады.

Тірек сөздер: ақын, тұлға, қара сөз, зерттеу, ойлау, дамыту, таныту, оқыту, білік-білім, әдебиет, жетістік, мәдениет, мұра.

Абай шығармаларын мектеп бағдарламасында оқытудың негізгі мақсаты – Абай шығармашылығының мұрасын тереңдету. Адамзаттың алыбына айналған ірі тұлғаның, Абайдың айналасындағы өнер адамдарының өсіп келе жатқан ортасының көрінісін көрсету. Абайдың гуманистік ойларын, эстетикалық көзқарастарын, әлемнің озық поэтикалық мәдениетін жеткізу. Оқушыларға Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның көп ғасырлық мәдениетін тұйық күйден жоғары тарихи сатыға шығарғанын көрсету. Абай шығармашылығына оқыту әдебиет пен мәдениетті ұлттық құндылық ретінде бағалау және құрметтеу, әдеби көркем шығармада бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдау үшін қажетті біліммен, іскерлікпен қаруланған терең, жан-жақты дамыған оқырмандық талғамы бар тұлғаны қалай қалыптастыруды көрсету.

Бастауыш сыныптан бастап балалардың бойына Абайдың өлеңдерін, шығармаларын сіңірудің маңызы зор. Өйткені, дәл осы уақытта оқушыларда тәртіп, мінез-құлық, достық, Отан туралы түсінік қалыптасады, ата-анасын, үлкендерді құрметтеуге үйренеді, еңбекке, ізгілікке тәрбиеленеді. Әртүрлі іс-әрекеттер барысында достық өзара көмектесуге, өзара түсіністікке дағдыланады.

Оқуға деген қызығушылықтың негізгі элементтерінің бірі – оның нәтижеге жету қабілеті, әр шығарманы жан-жақты пысықтау, оқуға оңтайлы жолдарды іздеу, оқыту, әдістемені жетілдіру. Қазақ халқының ұлы ақыны-ойшылы Абай Құнанбаевтың поэтикалық шығармалары мен педагогикалық ойға толы «қара» сөздерін бастауыш сыныптан бастап сабақта, сабақтан тыс жұмыстар арқылы, заманауи үлгідегі сабақтар арқылы алуға болады.

Біз бәріміз білеміз, ақылдың аздығы, парасаттылық Абай шығармаларында жатыр. Абай аңсаған адам тәрбиесі, білімді адам әрқашан оқу-ағарту қызметінің алдына қойылған мақсаттардың бірі болып табылады. Абай үнемі адамдарды ағартушылыққа және білімге шақырады. «Адам тек біліммен өмір сүреді. Біліммен ғана заман көшеді!» - деген. Білім ғана жүректің шамшырағы. Ол надандық пен білімсіздік адамды төмен етеді деп есептеді. Оның айтуынша, рухани адамның жетілуі көбінесе білім мен білім алуға байланысты. Білімді адам ғана өз қалағанына жетеді деп байланыстырған. Табысқа жетудің ең қолайлы жолы, ол біліміңізді кеңейте отырып, адамзат қоғамында біліктілік жинап, біліміңізді жаңарту болып табылады [1].

Абай: «Ғылымсыз бұл дүниеде жақсылық жоқ», «Қырық бесінші сөз» деп аяқтайды: «Білімі көп... дүниенің иесі « Абай жастарға қоғамда өз орнын табуға және халықты надандық пен заңсыздықтан арылту үшін өз білімдерін күшейтуге үйретті. Түзету бүгінгі таңда тәрбиелік маңызы зор Абай шығармалары жер бетіндегі барлық нәрсенің, оның ішінде ғылымның – адамзаттың, адамзаттың негізі болып табылатынын үйретеді. Ол махаббат, тіршілік, әділеттілік сияқты адами ұғымдар. Ұлы педагог-ағартушы жас жасөспірімнің эстетикалық дамуы мен адамгершілік қалыптасуының өзара байланысы мен ақыл-ой тәрбиесін ашады. Абай шығармаларын қолдану тәртіпті тәрбиелеумен қатар еңбек дағдыларын қалыптастырады. Бұл еңбек, ең алдымен, оқу, білім алуға тырысу, білімге ұмтылу екенін көрсетеді. Сонымен қатар, біз еңбектің басқа түрлерімен танысамыз және еңбектің не екенін түсінеміз, оның мағынасымен, оны қалай орындау керектігін үйренеміз және үйретеміз. Әрине, еңбек ұғымымен кеңінен қамтудан басқа, біз осы бастауыш сынып оқушыларының тұжырымдамасына бейімделіп, кейбір жағдайларды игеріп, игеруге күш салуымыз керек. Мұнда Абайдың еңбек туралы пікірін кеңінен қолдануға болады [2].

Абайдың шығармаларына қарасақ еңбек туралы ойлар өте көп десек те, болады. Солардың қатарында ең танымал, жастарды, болашақ ұрпақты белгілі бір өнерге үйретіп, пайдалы іспен шұғылдануын, адал еңбек етуге уағыздаған шығармалардың бірі:

Әсемпаз болма әрнеге

Өнерпаз болсаң, әрқалан

Сен де бір кірпіш дүниеге

Кетігің тап та, бар қалан, - өмірден өз орныңды таба біл, қоғамның пайдалы азаматы бол деп айтылған өсиет сөздері.

Абайдың үлгі ретінде ұсынған адал еңбегі, ар-ождан проблемалары, қай қоғамда болмасын, адамды қиыншылықтардан құтқаратын өмір тұтқасы, өмірдің өзгермейтін заңы, өсіп келе жатқан жастардың мақсаты екені даусыз. Абай өз шығармаларымен болашақ ұрпақтың білімді болып, өз

елінің ертеңіне қамқорлық жасайтын нағыз азамат, азаматша болғанын қалады. «Мен мұны қалай жасау керектігін білмеймін», - деді ол. Бастапқы оқыту кезінде мұғалім балаға Абай шығармаларын терең жеткізуі керек. Абай шығармалары туралы аздап ой жүгіртсек, бұл бала үшін үлкен жетістік болмақ. Ол келесі ұрпақтың білімді болғанын қалады. Абай шығармалары арқылы тәрбиелеуді ұйымдастыруды арқау етіп алуды ұсынады. Мұнда ақынның:

Өзіңе сен, өзінді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтан,-

деген өлең жодарымен қатар өзіне сену деген не? Ақыл деген не? Ақылды кісі қандай болады немесе қандай баланы ақылды дейміз? деген сұрақтарына жауап беруде.

Абайдың 13 - қара сөзіндегі «беріктік» туралы пікірді негіз етіп алуға болады. Осыларға сүйене отырып әркім өзіне сенімді болуы үшін қатты еңбектеніп сабақты жақсы оқуы, өтірік, ұрлық сияқты жаман қылықтардан аулақ болса ғана өзіне сене алады. Мысалы Абай:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,

Ерінбей оқып көруге, -деген. Өзіне деген сенімділікке әр баланы тәрбиелеу. Мұғалім әр оқушыдан: «мен не істеймін?» деген сұраққа жауап беру өте кең болмаса да,» Мен қалай оқимын? «Тапсырманы қалай орындаймын? Тым көп өтірік айтты ма? олар өз түсініктеріне жақын сұрақтарға жауап беруге көмектесуі керек, мысалы: «Мен түсінбедім?»- деген сияқты [3].

Мұғалім оқушының тек жаман жақтарын емес жақсы қасиеттерін көруіне жағдай жасап қандай оқушыны талапты дейміз, «қабілетті оқушы қандай болады, еңбек сүйгіштік деген не?», «Тек қабілетті оқушылар ғана табысты оқи ала ма? қабілетті дамытуға бола ма? қалайша?» деген сұрақтар төңірегінде тәрбиелік жұмыстар жүргізсе, бұл олардың өзін-өзі танып білулеріне көмектеседі. Алайда, әр мұғалім Абайдың тәрбиелік ойларын күнделікті сабақтарда, сабақтан тыс жұмыстарда өткізетін іс-шараларында тауып, қолдануы керек. Абай-ең алдымен ақын, бірақ ол өзінің өлеңдерін адамдарға өзінің поэтикалық табиғатын, талантына деген адалдығын көрсету үшін ғана емес, сонымен бірге жаман мінез-құлықты бұзып, жақсылық жасау арқылы өз халқына қызмет ету үшін көрсетті. Абай дана адам, әділ би, жанды алып жүретін, көрнекті шәкірттері бар ұстаз.

Абай сияқты ақынның қадір-қасиетін білмеу қазақ халқының орасан зор кемшіліктерін көрсететін кемшіліктердің бірі. Тарихы, әдебиеті жоқ адамдарға өз ұлтын әлемде сақтау және насихаттау қиынға соғады. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңіп, еліктеп кетеді. Сондықтан Абайдың есімін жоғалтуға мүмкіндік бермеу керек, Абай шығармаларын назарсыз қалдырмау қажет.

Абай-халқымыздың мақтанышы ғана емес, ұлттық ұранымыз, ұлттық идеологиямыз. Біздің міндетіміз - алдымен оның өлмейтін мұрасын білу, содан кейін оны әлемге көрсету. Себебі Абайды әлемге көрсету - қазақты әлемге көрсету. Сонымен, бастауыш мектептен бастап біз Абай шығармаларын жан-жақты талдай отырып, тілдік дағдыларды дамытып, оқушылардың жақсы қасиеттерін тәрбиелеуге негізделеміз[4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. Абайдың ақындық дүниетанымы// Абай институтының хабаршысы. –Алматы, 2010. №3. 3-12 б.
2. Ісімақова А. Қазіргі Абайтанудағы тәуелсіздің идеясының зерттелуі// Абай институтының хабаршысы. – Алматы, 2010. №4. 6-10 б.
3. Пірәлиева Г. Абайдың Қиясбайы – қазақ әдебиеттануында// Абай институтының хабаршысы. – Алматы, 2010. №4. 10-14 б.
4. Дәдебаев Ж. Абай және Құран// Абай институтының хабаршысы.–Алматы, 2010. №5.3-13 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Сарбасова Калимаш Амангельдиновна
Көшенова Диана Болатбекқызы**

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ В ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье рассматриваются пути обучения произведениям Абая, отраженные в программе, аспекты приобретения знаний, умений, навыков через произведение, обучения

использованию полученных знаний в жизни и развития личности, сознательного воспитания, достижения обязательных результатов обучения с учетом умений и возможностей каждого учащегося.

Ключевые слова: поэт, личность, слово назидание, исследование, мышление, развитие, проявление, обучение, умение-знание, литература, достижения, культура, наследие.

**Kalimash Sarbassova,
Diana Koshenova**

Academy Bolashaq”, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE SIGNIFICANCE OF ABAI'S WORKS IN THE EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

In this article, the ways of teaching Abai's works presented in the program, the acquisition of knowledge, entrepreneurship, and skills through the works, teaching to apply the acquired knowledge in life and personal development, conscious education, aspects of achieving the mandatory outcomes of education by taking into account the performance and capabilities of each student, are considered.

Keywords: poet, personality, black language, research, thinking, development, presentation, teaching, knowledge, literature, success, culture, heritage.

List of used literature:

1. Dadebaev Zh. Abai's poetic worldview// Herald of the Abai Institute. -Almaty, 2010. No. 3. p. 3-12.
2. Isimakova A. Study of the idea of the independent in modern Abai studies// Herald of the Abai Institute. - Almaty, 2010. No. 4. 6-10 p.
3. Pirälieva G. Abai's Qiyasbay - in Kazakh literary studies// Herald of the Abai Institute. - Almaty, 2010. No. 4. 10-14 p.
4. Dadebaev Zh. Abay and the Qur'an// Bulletin of the Abay Institute. - Almaty, 2010. No. 5. p. 3-13.

УДК 159.9.07
МРНТИ 15.01.21

Сатова Акмарал Кулмагамбетовна
Pip103@mail.ru

**Институт педагогики и психологии
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан**

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ И РАЗВИТИЮ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

В статье представлен теоретический анализ истории развития и современного состояния систем обучения одаренных детей в европейских странах: Великобритании, Германии, Франции, Финляндии, Польше.

Ключевые слова: одаренные дети, образовательные системы, формы и программы обучения, актуализация, развитие

Введение

Актуализация проблемы обучения и развития одаренных детей в европейских странах становится особенно заметной в 80-ые годы XX века. Об этом свидетельствует создание в 1987 году Европейского Совета по высоким способностям (European Council on High Ability - ECHA).

Совет был создан на волне бурного возрождения интереса европейских психологов к изучению одаренности. Несмотря на пионерские работы Ф. Гальтона и лидерство европейских ученых в этой области на рубеже XIX - XX вв., центром этих исследований в середине XX в. стали США. Лишь в 1980-х гг. в странах Европы выросло признание актуальности проблемы развития одаренных детей и молодежи как важнейшего ресурса для прогресса науки, культуры, общества и человечества, в целом. Основанием для создания ECHA стало убеждение, что европейские страны, несмотря на многочисленные различия, имеют много общего в своей истории, культуре, науке и, в частности, в психологии одаренности и творчества. В состав ECHA вошли 17 государств Европы: Англия,

Австрия, Болгария, Бельгия, Венгрия, ГДР, Италия, Ирландия, Испания, Нидерланды, Польша, СССР, ФРГ, Швейцария, Швеция, Шотландия, Югославия. Ряд стран были кооптированы ассоциацией в качестве «неполных» членов, в том числе Израиль, КНР и США.

10—13 ноября 1988 г. в [Цюрихе](#) (Швейцария) состоялась I Европейская учредительная конференция по изучению и развитию одаренных детей. В последующие годы научные конференции ЕСНА проводились каждые 2 года. В промежутке между конференциями ЕСНА организует рабочие совещания и симпозиумы по отдельным проблемам и организационным вопросам.

Целью данной статьи является выявление подходов и современных тенденций в развитии систем обучения одаренных детей в европейских странах. С этой целью проведен теоретический анализ литературных источников.

Основная часть

За прошедший период в странах Европы накоплен большой и разнообразный опыт работы с одаренными детьми. На территории Европы в настоящее время действует ряд международных детских школ для талантливых детей. Вместе с тем, в разных странах сложились различные национальные системы обучения и развития одаренных.

Особое место проблема одаренных детей занимает в социально-педагогической практике Великобритании. Традиционно, в английской системе образования сформировались и развивались, так называемые, объединенные школы. Вместе с тем, в начале 70-х гг. прошлого века в Англии, в противовес разветвлению объединенной школы, начинает набирать силу движение "в защиту одаренности". В нем активно участвовали родители способных учащихся, педагоги, представители деловых кругов и широкой общественности, которые требовали открытия специальных школ для одаренных детей. Однако, до настоящего времени такие школы в Англии так и не были открыты (кроме музыкальных и балетных), хотя многие педагоги продолжают требовать их создания.

В 1982 году создан Национальный отдел педагогических исследований журнала "Обучение одаренных в мире". В 1966 году в Англии создана Ассоциация по одаренным детям, которая ставила перед собой цель привлечения всеобщего внимания к проблемам одаренных детей, проведения теоретических исследований и экспериментов, создания программ для их обучения, а также материальной помощи этой категории учащихся. В прессе появились сообщения о том, что объединенные школы не справляются с обучением способных и одаренных детей. Этой же теме был посвящен ряд правительственных документов.

В настоящее время, обучение одаренных детей происходит в различных типах школ. Как показало исследование по вопросам обучения одаренных детей, проведенное группой инспекторов Ее Величества в 130 средних учебных заведениях всех типов школ Англии, Уэльса и Шотландии, условия для обучения детей разного уровня способностей в гомогенных группах создаются в английских школах на основе дифференциации обучения и селекции [1].

Дифференциация обучения осуществляется внутри каждого типа школ. Деление учащихся на "потоки", "ленты", "сети" и т. д. имеет целью создание гомогенных групп, в которых можно достаточно эффективно организовать обучение детей всех уровней способностей, особенно, одаренных. В отдельных школах создаются специальные потоки для одаренных детей (Express stream), где обучение ведется на высоком уровне трудности. И все-таки, по утверждению исследовательской группы Инспектора Ее Величества, потребности одаренных детей трудно удовлетворить в рамках учебного процесса при этих формах дифференциации.

Поэтому в Англии применяются особые формы обучения одаренных детей. Условием их успешного функционирования является индивидуальный подход в обучении и гибкость учебного расписания. Распространены специальные курсы для одаренных детей. Занятия проводятся опытными учителями в определенный день недели или во время каникул. Их посещают дети из нескольких школ района. Такие курсы нередко становятся настоящей лабораторией педагогического творчества. Шефство над ними берут вузы, организации родителей и др.

Большое внимание уделяется составлению программ обучения для одаренных детей, в которых учитываются особенности их психики, интеллекта. Такие программы отвечают требованиям глубины содержания, более высокого уровня абстракции, максимума творческих заданий и минимума репродуктивности, разнообразия заданий, предназначенных для учащихся с разным стилем интеллектуальной деятельности. В разработке таких программ принимают участие сами учителя, представители Ассоциации по одаренным детям. Для этой категории учащихся выпускаются специальные рабочие тетради, наборы учебных материалов, учебники и учебные пособия [2].

Одаренные учащиеся в Англии могут в более быстром темпе пройти курс школы и раньше сдать экзамены. Такое ускоренное прохождение может осуществляться по всем предметам, когда происходит полный переход в другую возрастную группу (Promotion), или только по некоторым (Acceleration). Однако, практика ускоренного обучения не получила широкого распространения.

Гораздо чаще, если позволяют возможности школы (наличие квалифицированных учителей, хорошей материально-технической базы), в рамках гибкого учебного расписания, из смешанных групп, одаренные дети выделяются для специальных занятий.

Широкие возможности для обучения одаренных детей открывает использование современных технических средств, прежде всего, компьютеров, по уровню оснащенности которыми, школы Англии занимают одно из первых мест в мире. На первое по значению место выносятся проблемный и исследовательский методы обучения. Большие возможности для применения исследовательского метода предоставляет обучение в рамках интегрированного курса с помощью метода проектов. В английской школе на старшей ступени широко применяется метод самостоятельно разрабатываемых проектов, при котором учащиеся, пользуясь лишь консультациями учителя, сами находят область исследования, составляют план этапов его реализации, подбирают необходимые источники и, наконец, осуществляют исследование. В этой работе большую помощь оказывают преподаватели высших учебных заведений.

В организации обучения и воспитания одаренных детей важная роль принадлежит местным органам образования, имеющим в своем штате специального психолога-консультанта. Именно он занимается организацией работы с одаренными детьми в школах района. В Англии действует система оказания помощи семьям с низким уровнем доходов по оплате учебы детей в частных школах. Ее назначение - помочь одаренным детям из рабочей среды получать образование самого высокого уровня [3].

Знакомство с системой обучения одаренных детей в Англии позволяет сделать вывод о наличии в этом опыте позитивных элементов, которые возможно использовать и в нашей школе, хотя проблема открытия специализированных школ для одаренных детей, остается в этой, развитой европейской стране под вопросом.

Аналогичная практика характерна и для других европейских государств. Так, в Германии с 1985 года действует специальная служба консультаций по специальному обучению наиболее способных учащихся. В начале 90-х годов создаются общественные гимназии, где одаренные дети могут проходить курс обучения ускоренно (в течение 8, а не 9 лет, как обычно). Во Франции с середины 80-х годов в некоторых начальных школах появились классы для одаренных детей, однако специализированные школы не создаются.

Своеобразным отношением к одаренным детям отличается система образования в Финляндии. Школьное образование в Финляндии имеет свои особенности. Финское министерство образования активно проводит политику выравнивания образования. Оно стремится к тому, чтобы образование было одинаковым по доступности и содержанию на всей территории страны и для всех слоев населения. Такого понятия как «элитные классы» в государстве не существует. В Финляндии совершенно не приветствуется дифференциация обучения, то есть углубленное изучение одних образовательных дисциплин, в ущерб другим. Программа образования в стране – единая, но представляет собой только общие рекомендации, и каждый педагог использует тот метод обучения, который считает подходящим.

В финских учебных заведениях учеников не дифференцируют по способностям или карьерным предпочтениям. Хотя на уроке в одном и том же классе дети выполняют упражнения разного уровня сложности. И оцениваться они будут согласно персональному уровню. Для каждого ребенка составляется индивидуальный план обучения и развития. Индивидуализация касается содержания используемых учебников, упражнений, количества классных и домашних заданий и отводимого на них времени, а также преподаваемого материала. Здесь нет «плохих» и «хороших» учеников. Сравнение учеников друг с другом запрещено. Дети, как гениальные, так и с большим дефицитом умственных способностей, считаются «особенными» и учатся вместе со всеми. Углубленное изучение одних предметов в ущерб другим не приветствуется. Здесь не считается, что математика важнее, к примеру, искусства. Наоборот, единственным исключением для создания классов с одаренными детьми могут быть склонности к рисованию, музыке и спорту.

Выявлением склонностей каждого ребенка к определенному виду деятельности путем тестов и бесед занят штатный школьный специалист – «учитель будущего». Педагоги постараются привлечь внимание ученика, но если у него начисто отсутствует интерес или способности к учебе, ребенка ориентируют на практически полезную в будущем, «несложную» профессию. Подход к занятиям здесь имеет индивидуальный характер, то есть к каждому ребенку учитель старается подойти с особой стороны. Каждого обучающегося здесь уважают как личность. Индивидуальность детей не только ценят, но и всецело развивают. В каждом классе работает одновременно два учителя. Это, с одной стороны, снимает нагрузку с каждого из них, а с другой - упрощает и ускоряет процесс принятия ответственных решений. По окончании каждого урока школьники рассказывают, что они поняли, а что нет. При этом учителя спрашивают учеников о том, насколько они усвоили материал,

так, что тем действительно хочется ответить и разобраться в непонятных моментах. Неполноценное освоение учеником материала считается недоработкой учителя в проектировании системы подачи знаний [4].

Характерная для некоторых европейских стран, система поддержки одаренных детей, сложилась в Польше. Так, в Польше нет единого определения одаренного ребенка, нет национальной системы обучения таких детей, но одаренные дети включены в общую категорию лиц с особыми образовательными потребностями, нуждающихся в адекватном поддерживающем взаимодействии. Поэтому, права и объем заботы об одаренных учениках, как лиц с особыми образовательными потребностями, регулируются правовыми актами.

В частности, одаренным ученикам может быть предложена индивидуальная учебная программа (увеличение количества часов на выполнение одного или нескольких предметов) или индивидуальный учебный процесс (ускорение выполнения занятий в сочетании с возможностью досрочного окончания). Кроме того, обучающиеся могут участвовать в различных формах соперничества (конкурсах, олимпиадах, турнирах). За достижения в некоторых из них, они получают больше образовательных возможностей. Они также могут получить стипендию за выдающиеся достижения в науке или спорте (Лукашевич-Велеба и др., 2020).

Наибольшее влияние на одаренных учащихся оказывают отдельные учителя, особенно энтузиасты, которые стимулируют страсть, выявляют интересы и способности или готовят интересные уроки или классы, ведущие к успеху в соревнованиях и турнирах (Лукашевич-Велеба и др., 2015). Разрабатываются привлекательные способы адаптации к особым образовательным потребностям талантливой молодежи (М. Романюк, 2020), различные методы формирования мотивации молодежи к саморазвитию (Лукашевич-Велеба и др., 2019) и укреплению чувства общности, развиваются мотивы и способности к коллаборации (Лукашевич-Велеба и др., 2020).

В связи с тем, что, с одной стороны, закон об образовании дает общие рекомендации о том, кто такой одаренный ученик и как с ним работать, а с другой – о таких учениках заботятся в основном учителя, некоторые школы или органы местного самоуправления пытаются конкретизировать рамки работы с одаренными детьми и молодежью (Лукашевич-Велеба, 2018).

Примером наиболее тщательно разработанных правил является варшавский проект системной поддержки одаренных студентов «WARS and SAWA» (W&S). Программа WARS and SAWA (W&S) направлена на поддержку одаренных учащихся, посещающих школы в столице страны Варшаве, и является частью образовательной программы "Одаренный студент". Ее начало связано с Резолюцией Варшавского совета по образовательной политике столицы Варшавы на 2008-2012 годы в 2008 году. В этом документе подчеркивалась важность создания школы, которая была бы открытой, творческой, мудрой и дружелюбной. Задача школы объявлена в том, чтобы служить ребенку, его родителям и местному сообществу. Такие школы награждаются почетной грамотой Президента столицы Варшавы " WARS и SAWA". Это сертификат, подтверждающий высокое качество работы школы в области поддержки одаренных учащихся. Главным принципом является признание того, что "учащиеся обладают различными талантами, а школа является местом их выявления и планируемого развития".

Важно отметить, что одаренными учениками считаются как те, кто добивается измеримых успехов в предметных олимпиадах и турнирах, так и те, у кого нет школьных достижений, но у кого есть достижения в других (внешкольных) сферах человеческой деятельности. Все школы Варшавы могут присоединиться к программе, которая является стимулом для создания и внедрения системных, всеобъемлющих предпосылок заботы об одаренном ученике в учебном заведении [5].

Как отмечают авторы, за годы реализации программы W&S произошло изменение в осознании важности поддержки одаренных учащихся, а также усиление мотивации и компетенций учителей и повышение уровня заботы об одаренных школах в большинстве варшавских школ (Лукашевич-Велеба и др., 2015).

Еще одной инициативой является возможность создания инновационного школьного проекта в рамках Варшавских образовательных инициатив и программы "Школа с идеей". Так, в рамках данной инициативы, учителя могут делиться своими методологическими идеями с другими педагогами благодаря участию в Творческих праздниках в WARS и SAWA (т.е. встречах учителей и учащихся из школ, связанных в сети). Важным элементом данного проекта является участие в различных мероприятиях по популяризации науки, организованных в Варшаве [6].

Как видим, системная поддержка одаренных учащихся дает местным органам власти, управляющим школами, возможность проводить образовательную политику, учитывающую особые образовательные потребности одаренных учащихся. Важно отметить, что эти мероприятия являются частью долгосрочной политики города, учитывающей интересы жителей и продвигающей такие мероприятия, которые поддерживают открытие и развитие талантов.

Несмотря на то, что мероприятия осуществляются как системные, каждая школа разрабатывает и реализует программу поддержки одаренных учащихся, которая адекватна конкретному учебному заведению. Следовательно, в ранжированных школах больше внимания уделяется работе с учащимися с академическими способностями, а в школах, которые считаются менее "научными", важно точно распознавать и поддерживать навыки специализации вне школьных предметов (например, творческие, социальные, художественные). Хотя такой подход влечет за собой определенные трудности (например, связанные с отношением учителей или дополнительными обязанностями для одаренных учеников), он также приносит много преимуществ, которые синергетически укрепляют все варшавские школы.

Выводы

Обобщая изложенный материал по проблеме обучения и развития одаренных детей в европейских странах, можно отметить, что научные исследования проблемы одаренности детей и подходы к их обучению связаны с такими тенденциями развития образования в мире, как демократическая и гуманистическая направленность школьного воспитания, диверсификация и дифференциация образования, внедрение в практику новых педагогических технологий и т.д.

Со второй половины XX века в странах Европы разрабатываются и реализуются на практике различные подходы и разнообразные программы социальной, психологической и педагогической помощи одаренным детям, их родителям и учителям. Использование позитивных элементов из опыта европейских государств может способствовать успешному развитию казахстанской системы поддержки, обучения и развития одаренных детей и молодежи. Для этого необходимо установление более тесных контактов и обмен опытом.

Статья подготовлена в рамках НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Рег. № OR11465474

Список использованной литературы:

1. Simon B. Intelligence, Psychology and Education. – L., 1978. – P. 99.
2. Gifted Children in Middle and Comprehensive Secondary schools. – L., 1977.
3. The Psychology of Gifted Children. Perspectives on Development and Education / Ed. By J. Freeman. – L., 1985.
4. <https://ief-usteu.ru/sistema-obrazovaniya-v-finlyandii>
5. Łukasiewicz-Wieleba Joanna and Jabłońska Karolina Doświadczenie kryzysowej edukacji zdalnej w opiniach nauczycieli uczniów zdolnych. [Book Section] // Zdolności i twórczość. Koncepcje, badania, praktyka. / book auth. Romaniuk Miłosz Wawrzyniec and Jabłonowska Małgorzata. - Warszawa : Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2022.
6. Łukasiewicz-Wieleba Joanna and Romaniuk Miłosz Wawrzyniec. System Support for Gifted Students in Poland. Warsaw Gifted Support System and Wars I Sawa Program [Article] // Current and Future Perspectives on Teaching and Learning, 2. - 2020. - pp. 7-13.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сатова Акмарал Кулмагамбетқызы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің педагогика және психология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы

ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Еуропа елдеріндегі: Ұлыбритания, Германия, Франция, Финляндия, Польшадағы дарынды балаларды оқыту жүйелерінің даму тарихы мен қазіргі жағдайына теориялық талдау берілген.

Тірек сөздер: дарынды балалар, білім беру жүйелері, білім беру формалары мен бағдарламалары.

Satova Akmaral

Institute of Pedagogy and Psychology Kazak National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan

MODERN APPROACHES TO LEARNING AND DEVELOPMENT OF GIFTED CHILDREN IN EUROPEAN COUNTRIES

The article presents a theoretical analysis of the history of development and the current state of education systems for gifted children in European countries: Great Britain, Germany, France, Finland, Poland.

Keywords: gifted children, educational systems, forms and training programs.

List of used literature:

1. ..Simon B. Intelligence, Psychology and Education. – L., 1978. – P. 99.
2. Gifted Children in Middle and Comprehensive Secondary schools. – L., 1977.
3. The Psychology of Gifted Children. Perspectives on Development and Education / Ed. By J. Freeman. – L., 1985.
4. <https://ief-usteu.ru/sistema-obrazovaniya-v-finlyandii>
5. Łukasiewicz-Wieleba Joanna and Jabłońska Karolina Doświadczenie kryzysowej edukacji zdalnej w opiniach nauczycieli uczniów zdolnych. [Book Section] // Zdolności i twórczość. Koncepcje, badania, praktyka. / book auth. Romaniuk Miłosz Wawrzyniec and Jabłonowska Małgorzata. - Warszawa : Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2022.
6. Łukasiewicz-Wieleba Joanna and Romaniuk Miłosz Wawrzyniec. System Support for Gifted Students in Poland. Warsaw Gifted Support System and Wars I Sawa Program [Article] // Current and Future Perspectives on Teaching and Learning, 2. - 2020. - pp. 7-13.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Арунова Жанна Ануаровна аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Байбекова Венера Алимкуловна, аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна, аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жанысбаева Роза Мазраповна, аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Көшенова Диана Болатбекқызы, ПМНО-19-2 студент, «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мекадилова Самал Кемельбаевна, аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна, аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі; магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сатова Акмарал Кулмагамбетовна, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан Республикасы;

Шутенова Сабира Сартаевна, аға оқытушы, магистр «Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Арунова Жанна Ануаровна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Байбекова Венера Алимкуловна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Жанысбаева Роза Мазраповна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Көшенова Диана Болатбекқызы, студент ПМНО-19-2, Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан;

Мекадилова Самал Кемельбаевна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Сатова Акмарал Кулмагамбетовна, профессор кафедры общей и прикладной психологии Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Шутенова Сабира Сартаевна, старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Arunova Zhanna, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baybekova Venera, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bakaramova Symbat, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhanyysbaeva Roza, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Koshenova Diana Bolatbekkyzy, student of PMNO-19-2, Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Mekadilova Samal, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarbassova Kalimash, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Satova Akmaral, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Shutenova Sabira, senior lecturer, master Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

УДК 334.021
МРНТИ 06.71.45

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
НАО «Карагандинский технический университет
имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Республика Казахстан
Калгужина Даригуль Манатовна
ТОО «Дезофарм», Караганда, Республика Казахстан

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются общие вопросы развития предпринимательства в сфере образования Республики Казахстан. Рассмотрены вопросы коммерциализации образования образовательных учреждений. Кроме того, в статье уделено внимание обучению курсов, позволяющим молодежи приобретать знания в предпринимательской деятельности и финансовой грамотности. Приводятся статистические показатели по уровню финансовой грамотности населения среди стран.

Ключевые слова. Образовательные организации, образование, коммерциализация, предпринимательская деятельность, финансовая грамотность.

Предпринимательство играет одну из важных ролей в развитии общества, является важнейшей чертой современной экономики, охватывает большую сферу жизни. С помощью нее обогащается страна, появляются новые технологии, развиваются различные отрасли. Растет количество рабочих мест и как следствие, уменьшается безработица. Предпринимательство развивается в различных сферах и, соответственно, имеет свои особенности в каждой сфере.

Основные характеристики предпринимательства представлены на рисунке 1[1].

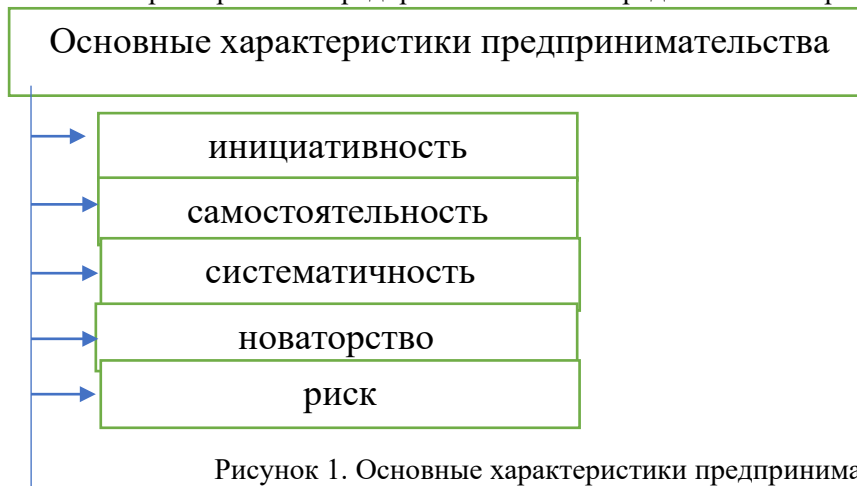

Рисунок 1. Основные характеристики предпринимательства

Рассмотрим особенности предпринимательства в сфере образования. При этом, необходимо учитывать тот факт, что образование относится к социальной сфере.

Как известно, целью предпринимательской деятельности является получение прибыли.

Образовательные организации создаются в основном, как некоммерческие организации и получение прибыли не может выступать целью их деятельности, в т.ч. и предпринимательской. В то же время, в условиях ограничения бюджетного финансирования, бюджетные образовательные организации вынуждены находить различные виды деятельности, которые приносят им доход.

Внедрение рыночных принципов в работу образовательных организаций позволяет снижать бюджетные расходы по их содержанию, обеспечивать развитие качества и объема оказываемых услуг, тем самым расширяя их самостоятельность. Конкуренция побуждает повышать качество образования, внедрять различные инновации.

Все это обуславливает необходимость развития предпринимательства в образовательных организациях, которая становится необходимым условием их:

- развития,
- повышения конкурентоспособности,
- улучшения материально-технической базы,
- увеличения заработной платы преподавателей и сотрудников.

Правовые возможности для предпринимательской деятельности образовательных организаций в Республике Казахстан обозначены в:

- Конституции РК;
- Гражданском кодексе РК;
- Кодексе РК «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан»;
- Законе РК «О некоммерческих организациях»;
- Законе РК «Об Образовании»;

- Постановлении Правительства РК от 20.04.2021г. за № 253 «Об утверждении государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим и послевузовским образованием, а также техническим и профессиональным, послесредним образованием в организациях образования, финансируемых из республиканского бюджета (за исключением организаций образования, осуществляющих подготовку специалистов для Вооруженных Сил Республики Казахстан, других войск и воинских формирований, а также специальных государственных органов), на 2021 - 2022, 2022 - 2023, 2023 - 2024 учебные годы» и др.

Однако, в нормативно-правовых актах нет четкого определения предпринимательской деятельности в образовательной организации и нет понятия «приносящая доход деятельность». Кроме этого, не обозначены и виды предпринимательской деятельности, которые могут осуществляться в сфере образования.

В качестве одного из видов экономической деятельности в образовании рассматривается осуществление образования за счет средств физических и юридических лиц. То есть образовательным организациям предоставляется право самостоятельно определять виды платных образовательных услуг, но они должны быть зафиксированы в уставе образовательной организации прямым перечислением.

В настоящее время большинство высших учебных заведений, действующих в Республике Казахстан, созданы в форме НАО. Критерии соответствия предпринимательской деятельности уставным целям для таких некоммерческих организаций также законодательно не определены

В то же время по своей сути приносящая доход деятельность является предпринимательской, т.к. ее осуществление связано с активным стремлением образовательной организации занять свои позиции на рынке образовательных услуг.

Основной целью деятельности образовательных организаций выступает образовательная деятельность по реализации различных образовательных программ. И, следовательно, предпринимательская деятельность образовательных организаций должна служить образовательной деятельности. Отметим, что образовательная деятельность невозможна без выполнения ряда дополнительных видов деятельности, таких как, управление учреждением, материально-техническое и хозяйственное обеспечение, бухгалтерское обслуживание и др.

Если обратиться к уставам образовательных организаций, то можно увидеть, что там перечислен немалый перечень видов деятельности, приносящей доход. Возникает вопрос о соответствии их целям образовательной организации. Мы согласны с мнением о том, что было бы целесообразно законодательно определить понятие и виды предпринимательской деятельности, которыми вправе могла бы заниматься образовательная организация и, что нужна правовая доработка законодательства, регулирующего предпринимательскую деятельность в сфере образования, с учетом всех особенностей данной сферы.

Современное образование существует в условиях рыночных отношений, и это накладывает отпечаток на образовательные организации. Кроме того, на содержание образования сегодня влияют процессы глобализации, частью которых выступает Болонская система.

Под коммерциализацией образования понимается перестройка вузов как бизнес-корпораций, основной целью которых становится повышение эффективности и максимизация прибыли. Следовательно, имеет место ориентация вузов на поиск новых источников доходов через:

- 1) привлечение иностранных студентов;

- 2) предложение разнообразных программ дополнительного и послевузовского образования;
- 3) развитие дистанционного обучения;
- 4) сдачу в аренду собственности вуза;
- 5) организацию конференций;
- 6) привлечение бывших выпускников.

Тенденция коммерциализации — одно из проявлений глобализации, влияние которой совсем даже неоднозначно. Глобализация, безусловно приносит позитивные моменты, способствующие повышению конкурентоспособности экономики, преодолению ее сырьевого характера, а в будущем и переходу к инновационному типу развития, который многими специалистами рассматривается в качестве ориентира развития для ведущих экономик мира [2].

В научной литературе рассматриваются плюсы и минусы коммерциализации вузов [3].

Мы же остановимся на такой проблеме, как финансовая грамотность молодежи в целом и в рамках образовательных программ.

Финансовая грамотность позволит человеку не зависеть от обстоятельств, от воли других людей, системы. Образованный человек сам станет выбирать те пути в жизни, которые будут для него наиболее привлекательными, создавая материальную основу для дальнейшего развития общества».

Низкий уровень финансовой грамотности и недостаточное понимание в области личных финансов может привести не только к банкротству, но и к неграмотному планированию выхода на пенсию, уязвимости к финансовым мошенничествам, чрезмерным долгам и социальным проблемам.

Финансовая грамотность неразрывно связана с государством, так как именно оно внедряет финансовые правовые нормы и правила, которые носят императивный характер. Участники финансовых отношений не вправе изменять их предписания и вынуждены им следовать, в этом заключается национальная идентичность финансовой грамотности [3].

Финансовая грамотность — это совокупность знаний и способностей, которые, хотя и приобретаются в процессе финансового образования в учебном заведении, но осваиваются и проверяются на практике в течение всей жизни.

Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен» совместно с Министерством образования и науки РК реализует ряд инициатив, которые направлены на стимулирование предпринимательской деятельности у молодежи. Например, с сентября 2019 года в школах, ВУЗах и колледжах Казахстана внедрен курс по "Основам предпринимательства и бизнеса"[4]. В рамках изучения данного курса предусмотрено приобретение знаний по предпринимательству, экономики, менеджмента, маркетинга, бизнес планирования и формирование у учащихся предпринимательского мышления, навыков, необходимых для организации дальнейшей самостоятельной деятельности в современных рыночных условиях, изучаются функционирование банковской системы, налогов и налогообложения, формирования цены, доходов и распределения расходов.

В 2022 году индекс финансовой грамотности казахстанцев составил 39,52%, увеличившись 0,45 пункта по сравнению с 2020 годом (39,07%). За два года показатель вырос и близок к среднему мировому уровню (40%).

В 2022 году ОЭСР провели исследования по уровню финансовой грамотности среди стран СНГ. В нем Казахстан занял третье место (12,5%), после Узбекистана (12,6%) и Беларуси (12,9%) [5].

Для правильного ведения бизнеса необходимо знание финансовой грамотности. Изучение курсов по ведению предпринимательства и его обслуживанию, позволит в дальнейшем молодым людям адаптироваться в предпринимательской среде.

Список использованной литературы

1. Особенности предпринимательской деятельности в сфере образования // <file:///C:/Users/Boss/Downloads/osobennosti-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-sfere-obrazovaniya.pdf>
2. Коммерциализация образования: за и против <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/restricted/lib/periodic/.pdf>
3. Плюсы и минусы коммерциализации вузов // <https://cyberleninka.ru/article/n/plyusy-i-minusy-kommertsializatsii-vuzov/viewer>
4. Необходимость повышения финансовой грамотности молодежи как важнейший приоритет государственной политики // <https://iq.hse.ru/more/finance/neobhodimost-povishenia-finansovoj-gramotnosti#:~:text=>
5. Почему важно развивать финграмотность и как это влияет на экономическое развитие страны https://el.kz/ru/pochemu-vazhno-razvivat-fingramotnost-i-kak-eto-vliyaet-na-ekonomicheskoe-razvitie-strany_48885/#:~:text=

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
«Әбілқас Сағынов» атындағы Қарағанды техникалық университеті КЕАҚ,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Калгужина Даригуль Манатовна
"Дезофарм" ЖШС, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ

Мақалада Қазақстан Республикасының Білім беру саласындағы кәсіпкерлікті дамытудың жалпы мәселелері туралы айтылады. Білім беру мекемелерін коммерцияландыру мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар, мақалада жастарға кәсіпкерлік қызметте және қаржылық сауаттылықта білім алуға мүмкіндік беретін курстарды оқытуға баса назар аударылады. Елдер арасындағы халықтың қаржылық сауаттылық деңгейі бойынша статистикалық көрсеткіштер келтіріледі.

Тірек сөздер. Білім беру ұйымдары, білім беру, коммерцияландыру, кәсіпкерлік қызмет, Қаржылық сауаттылық,

Daribekova Aigul Sagadbekovna
NJSC "Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov",
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kalguzhinova Darigul Manatovna
Dezopharm LLP, Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article deals with general issues of entrepreneurship development in the field of education of the Republic of Kazakhstan. The issues of commercialization of education of educational institutions are considered. In addition, the article focuses on teaching courses that allow young people to acquire knowledge in entrepreneurship and financial literacy. Statistical indicators on the level of financial literacy of the population among countries are given.

Keywords. Educational organizations, education, commercialization, entrepreneurship, financial literacy.

List of used literature

1. Features of entrepreneurial activity in the field of education // <file:///C:/Users/Boss/Downloads/osobnosti-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-sfere-obrazovaniya.pdf>
2. Commercialization of education: pros and cons // <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/restricted/lib/periodic/.pdf>
3. Pros and cons of commercialization of universities // <https://cyberleninka.ru/article/n/plyusy-i-minusy-kommertsializatsii-vuzov/viewer>
4. The need to improve financial literacy of young people as the most important priority of state policy // <https://iq.hse.ru/more/finance/neobhodimost-povisheniya-finansovoy-gramotnosti#:~:text=>
5. Why it is important to develop financial literacy and how it affects the economic development of the country https://el.kz/ru/pochemu-vazhno-razvivat-fingramotnost-i-kak-eto-vliyaet-na-ekonomicheskoe-razvitiye-strany_48885/#:~:text=

Дарибеков Серик Сагатбекович
Seka28@mail.ru
НАО "Карагандинский университет им. Е.А. Букетова",
Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ КАЗАХСТАНА

Данная статья посвящена особенностям развития транспортных услуг. При этом проводится анализ транспортных услуг на основе таких показателей как: перевозки грузов, багажа, грузобагажа, перевозки пассажиров, пассажирооборот. Кроме этого, в статье приведены основные направления дальнейшего развития транспортных услуг государства.

Ключевые слова: транспорт, транспортный комплекс Казахстана, транспортная система, перевозка грузов, перевозка пассажиров

Введение. В Казахстане, как и в других развитых странах, транспорт является одной из крупнейших базовых отраслей хозяйства, важнейшей составной частью производственной инфраструктуры.

Обслуживая все отрасли экономики, социальную сферу и население, выполняя перевозки к местам потребления практически всей производимой в стране и закупаемой за рубежом продукции, а также поездки населения с трудовыми, культурно-бытовыми и другими целями, транспорт обеспечивает всю жизнедеятельность страны. Он связывает страну с мировым сообществом, являясь материальной основой обеспечения внешнеэкономических связей Казахстана и его интеграции в глобальную экономическую систему [1].

Термин «транспорт», происходит от латинского «transporto», что значит «переносу, перевозу, перемещая». В этом слове отражаются вещества, предметы и живые объекты в виде грузов и людей (пассажиров). Однако кроме изначального смысла этот термин стал употребляться и в других значениях. Так, в определенном контексте под словом «транспорт» понимают:

- 1) отрасль народного хозяйства, имеющую своим назначением перевозку грузов и пассажиров.
- 2) собственно процесс перемещения груза или людей (пассажиров) в пространстве, который чаще обозначается словом «транспортировка».
- 3) комплекс технических средств, обеспечивающих процесс передвижения материальной продукции и людей.
- 4) поток транспортных единиц, движущийся по водному пути, по улице или дороге.
- 5) отдельную партию груза, следующую в определенный пункт назначения и конкретный адрес.

В основном этот термин используется большей частью в первом и втором значениях. От базового слова «транспорт» образовано достаточно много производных терминов и понятий, часть из которых требует толкования [2].

Основная часть. Транспортный комплекс Казахстана представлен всеми видами транспорта: железнодорожным, автомобильным, трубопроводным (нефте – и газопроводы, водоводы), а также водным (речным и морским) и воздушным. Соответственно транспортная инфраструктура республики содержит сеть автомобильных и железных дорог, речные судоходные пути, многочисленные объекты транспортной инфраструктуры, как то: вокзалы и станции, аэропорты, сервисные предприятия и службы, обеспечивающие ремонт транспортных средств, услуги для работников транспорта и пассажиров.

По состоянию на 1 января 2022 г. транспортная сеть общего пользования Казахстана состояла из 16,6 тыс. км железных дорог; 95,4 тыс. км автомобильных дорог; 2,2 тыс. км внутренних водных судоходных путей; 201,3 км троллейбусных, трамвайных и метрополитенных путей; 24,4 тыс. км магистральных трубопроводов, представленных в таблице 1.

Таблица 1 Плотность путей сообщения на территории республики
(км/на 1000 кв. км территории)

Показатель	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2021 /2020 гг.
Протяженность эксплуатационной длины железнодорожных линий	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	-
Протяженность магистральных трубопроводов	8,5	8,6	8,6	8,6	9,0	104,7
Протяженность всех эксплуатируемых судоходных внутренних путей общего пользования	1,5	1,5	1,5	1,3	0,8	38,5
Протяженность автомобильных дорог с твердым покрытием общего пользования	30,0	30,5	31,1	30,6	31,1	101,6

Примечание - составлено автором [3]

Из 16005,6 км эксплуатируемых железнодорожных линий 574 км принадлежит другим государствам. Кроме того, на территориях других государств расположено 275,1 км казахстанских железных дорог. Из общей длины железнодорожных путей, 4237,5 км - электрифицированных, 5017,9 км – двухколейных и многоколейных.

Одним из видов услуг являются транспортные услуги – услуги по осуществлению перевозки грузов и пассажиров. Как уже отмечалось, под услугами понимаются виды деятельности, в процессе выполнения которых не создается новый, ранее не существующий материально-вещественный продукт, но изменяется качество уже созданного продукта. Это блага, предоставляемые не в виде вещей, а в форме деятельности.

Исходя из этого, можно дать определение понятию транспортная услуга, как деятельность хозяйствующего субъекта, направленная на изменение местонахождения людей или партий грузов и осуществляемая по предварительному согласию производителя услуги и клиента.

Транспортные услуги позволяют адекватно идентифицировать конкретные образцы этих услуг и выявлять особенности формирования региональных рынков, показанных на рисунке 1.

Рисунок 1 - Классификация транспортных услуг.
Примечание - составлено автором по источнику [2]

Из рисунка 1 видно, что к грузовым видам услуг относят: подготовка груза к перевозке, подача подвижного состава, погрузка груза, оформление перевозочных документов, осуществление перевозки, выгрузка груза и т.п.

К пассажирским видам услуг относят: подача пассажирского подвижного состава, обеспечение удобной посадки людей, перемещение пассажиров с необходимым комфортом, организация выхода пассажиров из подвижного состава по окончании поездки и др.

Объем перевозок грузов всеми видами транспорта с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, составил в 2021г. - 4013,7 млн. тонн, что на 1,7% больше объема 2020 г., показана на рисунке 2.

Рисунок 2 Динамика перевозок грузов и пассажиров

Примечание - составлено автором по источнику [3]

Перевозки пассажиров с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, за 2021г. уменьшились на 9,5% и составили 7597,7 млн. человек.

В транспортной системе Казахстана железнодорожному транспорту принадлежит ведущая роль. Большие расстояния транспортировки, сравнительно дешевые тарифы на перевозки пассажиров и грузов делают железнодорожный транспорт наиболее востребованным со стороны пользователей, что показана в таблице 2.

Из таблицы 2 видно, что в 2021г. железнодорожным транспортом перевезено 410,3 млн. тонн грузов, грузооборот составил 297,4 млрд. т-км. По сравнению с 2020г. объем перевозок грузов увеличился на 2%, грузооборот уменьшился на 0,6%. Пассажиров перевезено – 16,1 млн. человек, пассажирооборот составил 12,8 млрд. п-км. По сравнению с 2020г. объем перевозок пассажиров увеличился на 22,4%, пассажирооборот увеличился на 39,1%.

Основными видами грузов, отправленных железнодорожным транспортом в 2021 году, являются прочие грузы (36,9% от общего объема), каменный уголь (26,1%), строительные грузы (6,9%).

В развитии рыночной инфраструктуры, расширении внутренней и внешней торговли важную роль играет автомобильный транспорт. По состоянию на 1 января 2022г. автомобильный парк республики насчитывает 506,6 тыс. грузовых автомобилей, 82,2 тыс. автобусов, 3798,1 тыс. легковых автомобилей.

Таблица 2 Анализ развития транспорта Казахстана

Показатель	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2021 /2020 гт., %
Перевезено (транспортировано) грузов, багажа, грузобагажа млн. тонн	4 222,7	3 944,8	4 013,7	101,7
в том числе:				
железнодорожным	397,0	402,3	410,3	101,9
автомобильным	3 550,5	3 287,0	3 320,4	101,0

Показатель	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2021 /2020 г., %
внутренним водным	1,3	0,9	0,8	88,9
морским	0,8	х	х	
воздушным, тыс. тонн	26,7	23,4	33,7	144,0
трубопроводным	273,0	253,7	281,4	110,9
Грузооборот, млрд. т-км	597,6	584,0	607,7	104,1
в том числе:				
железнодорожного	286,7	299,2	297,4	99,4
автомобильного	173,5	160,0	157,9	98,7
внутреннего водного	0,01	0,02	0,05	-
морского	0,7	х	х	
воздушного, млн. т-км	83,8	55,1	76,5	138,8
трубопроводного	136,7	124,2	151,7	122,1
Перевезено пассажиров, млн. человек*	23 835,8	8 396,4	7 597,7	90,5
из них:				
железнодорожным	22,4	13,2	16,1	121,9
автобусным	17 532,1	5 823,6	5 040,0	86,5
такси	6 187,0	2 500,4	2 466,9	98,7
троллейбусным	х	21,5	27,7	128,8
трамвайным	31,3	24,7	27,9	112,96
внутренним водным	0,04	0,04	0,09	-
воздушным	8,6	5,5	9,4	170,9
морским	0,06	0,04	0,08	-
Пассажирооборот, млн. п-км*	295 516,6	108 711,0	107 759,0	99,1
из них:				
железнодорожного	17 721,0	9 163,3	12 750,0	139,1
автобусного	181 192,9	57 758,2	45 002,1	77,9
такси	79 186,6	32 971,4	34 810,0	105,6
троллейбусного	х	101,5	131,1	129,2
трамвайного	134,8	100,9	118,3	117,2
внутреннего водного	0,7	0,5	1,4	-
воздушного	16 885,5	8 525,2	14 849,8	174,2
морского	0,4	0,2	0,6	-
Примечание - составлено автором по источнику [3]				

Автотранспортом республики с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, за 2021г. перевезено грузов в количестве 3320,4 млн. тонн, грузооборот составил 157,9 млрд. т-км. По сравнению с 2020г. объем перевозок грузов увеличился на 1%, грузооборот уменьшился на 1,3%. Перевезено пассажиров с учетом перевозок городским электрическим транспортом – 7572 млн. человек, пассажирооборот от данных перевозок составил 80,2 млрд. п-км. По сравнению с 2020г. произошло уменьшение этих показателей на 9,6% и 11,9% соответственно.

Внутренний водный транспорт занимает небольшой удельный вес в общих объемах работы транспорта республики. За 2021г. судоходным транспортом перевезено 775,6 тыс. тонн грузов, по сравнению с 2020г. произошло уменьшение на 13,4%. Перевезено 85,9 тыс. пассажиров, что в 2,2 раза больше объема 2020г.

Авиагрузоперевозки в 2021г. составили 33,7 тыс. тонн. По сравнению с 2020г. объемы грузоперевозок увеличились на 44%, объемы пассажироперевозок увеличились на 71,5%.

Трубопроводный транспорт в Казахстане представлен нефтепроводами (7988,2 км) и газопроводами (16394,1 км). За 2021г. перекачено 281,4 млн. тонн нефти и газа, за 2020г. – 253,7 млн. тонн.

Статистические данные по динамике грузооборота свидетельствуют о том, что в структуре грузооборота в отличие от грузоперевозок, преобладает железнодорожный транспорт, доля которого приходится около 50% всего грузооборота, здесь железнодорожный транспорт занимает лидирующее положение. Такая ситуация объясняется влиянием расстояния перевозок, обусловленного разбросанностью населенных пунктов и низкой плотностью населения.

Если рассматривать работу транспорта по обслуживанию пассажиров, то анализ статистических данных показывает, что основную нагрузку по перевозкам пассажиров несет автомобильный транспорт. Его услугами пользуются 99% от общего числа пассажиров, причем проявляется тенденция устойчивого его роста по годам и снижения перевозок железнодорожного транспортом. Наблюдается также рост числа пассажиров, пользующихся услугами авиационного транспорта, это указывает на рост благосостояния населения Казахстана.

В этой связи на данном этапе требуется реализация целостного и более активного подхода, во-первых, к ускоренному развитию внутренней транспортной инфраструктуры и, во-вторых, к последовательному и неуклонному продвижению инфраструктурных, институционально-организационных и правовых решений во внешней сфере.

Заключение. В этом контексте представляется актуальным выделить основные направления дальнейшего развития транспортной услуги республики.

1. Формирование и развитие транспортной инфраструктуры:

- создание глобальной системы информационного обеспечения транспортных процессов, а также внедрение современных технических средств контроля и управления движением;

– повышение несущей и пропускной способности магистральной железнодорожной сети, автомобильных дорог общего пользования, улично-дорожной сети городов и внутренних водных путей, а также производственных мощностей морских, речных и воздушных портов;

– формирование оптимальной транспортной инфраструктуры с использованием принципов логистики, создание мультимодальных транспортных коридоров, сети терминалов и транспортно-логистических центров, обеспечивающих технологическое взаимодействие между всеми видами транспорта в процессе организации и осуществления перевозок пассажиров и грузов на основе модифицированной модели меридионального и широтного расположения по направлениям Восток-Запад и Север-Юг;

– развитие и совершенствование в крупных городах Казахстана системы пассажирского транспорта. Создание в городах Астане и Алматы системы скоростного рельсового электротранспорта с организацией выделенных полос движения на участках особо напряженного пассажиропотока [4].

2. Региональное развитие транспортной системы.

Существующие различия в социальном и экономическом развитии регионов республики в определенной степени сказываются на неравномерном региональном развитии транспортной системы. Это отражается на степени доступности и состоянии объектов инфраструктуры, содержание которых финансируется из местных бюджетов, а также на организации социально значимых перевозок пассажиров. Для этого необходимо выполнить следующие действия:

– при разделении функций и полномочий, а также дальнейшей децентрализации государственного управления сохранять координирующую роль центральных исполнительных органов в обеспечении равномерного развития транспортной системы в каждом регионе;

– активно использовать финансово-экономические возможности всех уровней исполнительной власти, а также частные инвестиции для регионального развития, создавая благоприятные условия для этого.

Список использованной литературы

1. Раимбеков, Ж. С. Транспортно-логистическая система Казахстана: механизмы формирования и развития : монография / Ж. С. Раимбеков, Б. У. Сыздыкбаева. - Алматы : Эверо, 2014. - 296 с.

2. Транспорт в Казахстане: современная ситуация, проблемы и перспективы развития : научное издание / В. В. Можарова ; КИСИ при Президенте РК. - Алматы : [КИСИ при Президенте РК], 2011. - 214 с.

3. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан// <https://stat.gov.kz/>

4. Сактаганова Г.С., Карипова А.Т., Каспарс Штайнбергс Управление и государственное регулирование транспортной системы Республики Казахстан// Вестник КазНУ. Серия экономическая. - 2018. - №2 (124). - 219-230

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибеков Серик Сагатбекович
«Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК ҚЫЗМЕТТЕРІН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала көлік қызметтерін дамыту ерекшеліктеріне арналған. Бұл ретте мынадай көрсеткіштер негізінде көлік қызметтеріне талдау жүргізіледі: жүктерді, багажды, жүк-багажды тасымалдау, жолаушыларды тасымалдау, жолаушылар айналымы. Сонымен қатар, мақалада мемлекеттің көлік қызметтерін одан әрі дамытудың негізгі бағыттары келтірілген.

Тірек сөздер: Көлік, Қазақстанның көлік кешені, көлік жүйесі, жүктерді тасымалдау, жолаушыларды тасымалдау

Daribekov Serik Sagatbekovich
NJSC "Buketov Karaganda University",
Karaganda, Republic of Kazakhstan

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT SERVICES IN KAZAKHSTAN

This article is devoted to the peculiarities of the development of transport services. At the same time, the analysis of transport services is carried out on the basis of such indicators as: cargo transportation, baggage, cargo baggage, passenger transportation, passenger turnover. In addition, the article presents the main directions for the further development of transport services of the state.

Keywords: transport, transport complex of Kazakhstan, transport system, cargo transportation, passenger transportation

List of used literature

1. Raimbekov, Zh. S. Transport and logistics system of Kazakhstan: mechanisms of formation and development : monograph / Zh. S. Raimbekov, B. U. Syzdykbaeva. - Almaty : Evero, 2014. - 296 p
2. Transport in Kazakhstan: the current situation, problems and prospects of development : scientific publication / V. V. Mozharova ; KISI under the President of the Republic of Kazakhstan. - Almaty : [KISI under the President of the Republic of Kazakhstan], 2011. - 214 p.
3. Data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan// <https://stat.gov.kz/>
4. Saktaganova G.S., Karipova A.T., Kaspars Steinbergs Management and state regulation of the transport system of the Republic of Kazakhstan// Bulletin of KazNU. The series is economic. - 2018. - №2 (124). - P. 219-230

УДК 336.2
МРНТИ 06.73.15

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
nazguldariko@mail.ru

НАО Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Караганда, Республика Казахстан

Шилец Николай Николаевич
economy_dir@eicg.kz

ТОО «Eurasian Industrial Chemical Group», Караганда, Республика Казахстан

2023 ГОД: НОВЫЙ НАЛОГ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с введением с 2023г. в Республике Казахстан нового акцизного налога на сахаросодержащие напитки. Рассмотрены вопросы введения такого налога в 65 странах мира, причины и заболевания, возникающие при употреблении таких напитков, а также поддержке такого налогообложения такими известными международными организациями и научными учреждениями как ВОЗ, Всемирная организация по вопросам ожирения, Американская медицинская ассоциация и т.д.

Ключевые слова. Сахаросодержащие напитки, газированные напитки, потребление, здравоохранение, ожирение, акциз, система, налог, налогообложение, ассоциация, потребление, сахар, энергетические напитки, потребители.

С каждым годом все большее число стран в мире вводят специальный налог на сладкие газированные напитки. По данным ВОЗ политику налогообложения сахаросодержащих напитков (далее - ССН) применили 65 стран, в том числе: Эквадор, Индия, Ирландия, Мексика, Перу, Филиппины, Южная Африка и Таиланд.

К сахаросодержащим напиткам относятся:

- сладкие газированные напитки;
- фруктовые сокосодержащие напитки;
- подслащенные чаи;
- кофе;
- спортивные и энергетические напитки.

Эти напитки значительно увеличивают потребление сахара и калорий, при этом, не добавляя пищевой ценности в рацион.

В последние годы в Казахстане отмечается рост потребления сладких напитков, в особенности энергетических. Согласно Государственной программе развития здравоохранения на 2020–2025 годы текущий ущерб экономике Казахстана от неинфекционных заболеваний оценивается в 2,3 триллиона тенге в год, что эквивалентно 4,5% годового ВВП страны в 2017 году [1].

Анализ налога на ССН, введенного в Мексике в 2014 году, показал снижение объема покупок на 5,5 процента в 2014 году и сокращение на 9,7 процента в 2015 году при среднем сокращении на 7,6 процента в течение исследуемого периода. Сокращение потребления ССН в Мексике сопровождалось ростом покупок. На Барбадосе 10-процентный акцизный налог на сахаросодержащие напитки, введенный в 2015 году, привел к повышению цены на 5,9 процента в течение двух кварталов после введения налога по сравнению с предыдущим годом.

В некоторых странах налогообложение ССН также было введено на субнациональном уровне, как, например, в Каталонии, в Испании, Великобритании и в различных городах и штатах США, Беркли, Калифорнии, первом городе США, в котором был введен налог на ССН, результаты перекрестного опроса показали, что потребление ССН сократилось на 52% за первые три года действия налога.

В этой связи, на сегодня по поручению Правительства Республики Казахстан Министерством разработаны проект Концепции и проект Плана мероприятий по новым подходам формирования здорового образа жизни на 2022-2025 годы (далее – проект Плана).

Так, к 65 государствам, применившим систему налогообложения к ССН, с 2022г. присоединился Израиль и с 2023г. присоединяется Республика Казахстан. Это будет акцизный налог и в:

- 2023г. его ставка составит 20%,
- 2024г. – 35%,
- 2025г.- 45% [2].

Особо отметим, что все большее количество известных международных организаций и научных учреждений по всему миру рекомендуют вводить налоги на напитки с высоким содержанием сахара. Эта мера, например, поддерживается такими организациями, как:

- Панамериканская организация здравоохранения;
- Всемирная организация по вопросам ожирения;
- Коалиция за меры против ожирения;
- Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ);
- Американская медицинская ассоциация;
- Австралийская медицинская ассоциация.

Почему же столько стран ввели и продолжают вводить налог на подобные продукты? По утверждению ВОЗ, сахар из газированных напитков усваивается слишком быстро, в отличие от сахара из продуктов питания, тем самым перегружая поджелудочную железу и печень, со временем приводит к развитию диабета, разрушению работы сердечно-сосудистой системы, повреждению кровеносных сосудов, заболеваниям кишечного-желудочного тракта и более 12 видам рака (Singh, et al., 2015). Все чаще правительства по всему миру облагают налогом ССН, чтобы ограничить потребление сахара.

Однако, особенно в странах с низким и средним уровнем доходов, растет озабоченность по поводу явного регрессивного характера потребительских налогов. Методология расширенного анализа затрат и выгод (ЕСВА) применяется для оценки распределительных эффектов увеличения

налогов SSB на расходы домохозяйств, медицинские расходы из кармана (OOP), и производительность в Казахстане. Результаты показывают, что долгосрочный эффект чистого дохода от увеличения налогов на ССП является прогрессивным децили с более низкими доходами получают относительно больше преимуществ, чем децили с более высокими доходами [3].

В настоящее время в мире существует большая разновидность налогов на сахаросодержащие напитки (ССН), которые ввели десятки стран мира, но глобальные данные показывают предпочтения конкретных акцизов в зависимости от объема или содержания сахара в этих напитках. Обе альтернативы были выбраны командой Всемирного банка для анализа вариантов политики для Казахстана. Успех политики будет зависеть от внедрения системы цифровой регистрации и контроля, а также от строгого регулирования маркировки сахаросодержащих напитков [1].

По утверждению ВОЗ, увеличение цены на сладкие напитки (газировка, соки, морсы и т.д.) даже на 20% приводит к снижению их потребления и способствует переходу потребителей на более здоровые напитки [4].

Большинство стран мира направляют собранные средства такого акциза на финансирование системы здравоохранения или непосредственное лечение болезней, вызванных злоупотреблением сахара. Так, Латвия еще в 2002г. ввела налог на сладкие напитки, и сегодня уровень их потребления один из самых низких в Европе.

Опыт таких стран как Франция, Великобритания показывает, что производители такой продукции довольно быстро адаптируются к новым правилам, т.е. уменьшают содержание сахара в напитках до уровня, позволяющего избежать уплаты акциза.

Однако, эксперты в Казахстане считают, что введение 20% акцизного налога резко поднимет цены на напитки, а налогооблагаемая база в 2023г. может снизиться с 132 до 97 миллиардов тенге. Помимо этого, введение такого налога может отрицательно сказаться на налоговых поступлениях по ИПН, КПП и НДС. То есть снижение поступлений в бюджет по всем видам налогов прогнозируется до 15 миллиардов тенге.

Помимо этого, производители подсчитали, что потребление безалкогольных напитков в среднем на одного казахстанца за период с 2012 по 2019 варьировалось от 36,7 до 49,2 литра, что меньше мирового показателя по итогам 2018 года на 41,2% [5].

В Мексике — стране, которая первая ввела акциз на ССН (и не добилась, особого успеха в борьбе с таким явлением как ожирение), пьют почти по 200 литров в год, в Японии (где нет вовсе таких проблем) каждый житель выпивает около 400 литров сладких напитков. Это даже больше, чем в США - 357 литров на человека в год.

В сладких напитках в среднем 9,6 грамма сахара на 100 граммов продукта, тогда как плитке темного шоколада — от 35 граммов, а в шоколадном батончике сахар составляет до 60%. По подсчетам Ассоциации производителей безалкогольных напитков и соков, вклад сахаросодержащих напитков в калорийность рациона казахстанцев составляет менее 2% [6].

Кроме прочего, многие считают, что ввод налогов на напитки с высоким содержанием сахара может ограничить свободу выбора потребителям таких напитков. Однако, по мнению экспертов - потребители по-прежнему могут покупать подслащенные напитки без каких бы то ни было ограничений. Более того, как правило, введение нового налога может способствовать расширению выбора, так как налоги побуждают производителей менять рецептуру и создавать новые продукты с более низким содержанием сахара.

Поскольку Правительства стран обязаны заботиться о своих гражданах и имеют право вводить меры, ограничивающие потребление продуктов, которые отрицательно сказываются на их работоспособности, например, таких как, сигареты и алкоголь. Потребление напитков с высоким содержанием сахара может приводить к таким заболеваниям, как диабет и ожирение, которые снижают производительность труда граждан, и лечение которых требует значительных ресурсов системы здравоохранения. Новый Фонд социального медицинского страхования в Казахстане гарантирует доступ к медицинскому обслуживанию для всех граждан и действует в интересах всего населения. Поэтому меры, направленные на поощрение поведения, способствующего сохранению здоровья, являются приоритетом для каждого Правительства, в том числе и для нашего [7].

Список использованной литературы:

1. Всемирный банк заявляет, что налогообложение сахаросодержащих напитков приводит к улучшению здоровья / [https:// www. vsemirnyjbank. org/ru/news/press-release/2020/01/29/taxing-sugary-drinks-can-lead-to-better-health-outcomes-in-kazakhstan](https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/01/29/taxing-sugary-drinks-can-lead-to-better-health-outcomes-in-kazakhstan)

2. Налог на напитки с высоким содержанием сахара в Казахстане: Вопросы и ответы / [https://www. vsemirnyjbank. org/ru/news/ factsheet/ 2021/11/ 23/ taxing-sugary-drinks-in-kazakhstan-key-questions-and-answers](https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/factsheet/2021/11/23/taxing-sugary-drinks-in-kazakhstan-key-questions-and-answers)

3. Влияние на здоровье и распределение налога на сахаросодержащие напитки: пример Казахстана (английский) /<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/166111591327025410/health-and-distributional-effects-taxing-sugar-sweetened-beverages-the-case-of-kazakhstan>

4. Минздрав РК предлагает ввести акциз на сладкие безалкогольные напитки. Производители заявили о неэффективности такой меры / <https://informburo.kz/novosti/minzdrav-predlagaet-vvesti-akciz-na-sladkie-bezalkogolnye-napitki-proizvoditeli-zayavili-o-neeftivnosti-takoi-mery>

5. Акциз на безалкогольные напитки приведет к банкротству производителей напитков, масштабному сокращению рабочих мест и росту цен /<https://matritca.kz/old/news/92638-akciz-na-bezalkogolnye-napitki-privedet-k-bankrotstvu-proizvoditeley-napitkov-masshtabnomu-sokrascheniyu-rabochih-mest-i-rostu-cen.html>

6. Новый акциз: предприниматели требуют учитывать их мнение / <https://forbes.kz/process/novyyi-aktsiz-predprinimateli-trebuyut-uchityvat-ih-mnenie/>

7. Налог на напитки с высоким содержанием сахара в Казахстане: Вопросы и ответы /<https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/factsheet/2021/11/23/taxing-sugary-drinks-in-kazakhstan-key-questions-and-answers>

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
«Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Шилец Николай Николаевич
ЖШС «Eurasian Industrial Chemical Group», Қарағанды, Қазақстан Республикасы
2023 ЖЫЛ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҢА САЛЫҚ

Мақалада 2023 жылдан бастап Қазақстан Республикасында құрамында қанты бар сусындарға жаңа акциздік салық енгізуге байланысты мәселелер қарастырылады. Әлемнің 65 елінде осындай салықты енгізу мәселелері, осындай сусындарды тұтыну кезінде туындайтын себептер мен аурулар, сондай-ақ ДДҰ, Дүниежүзілік семіздік ұйымы, американдық медициналық қауымдастық және сол сияқты т. б. танымал халықаралық ұйымдар мен ғылыми мекемелердің осындай салық салуды қолдауы қарастырылды.

Тірек сөздер: Қант қосылған сусындар, сода, тұтыну, денсаулық сақтау, семіздік, акциз, жүйе, салық, салық салу, қауымдастық, тұтыну, қант, энергетикалық сусындар, тұтынушылар.

Daribekova Nazgul
NJSC "Karaganda Technical University named after Abylqas Saginov", Karaganda,
Republic of Kazakhstan
Shilets Nikolay
LLP «Eurasian Industrial Chemical Group», Karaganda, Republic of Kazakhstan
2023: NEW TAX IN KAZAKHSTAN

The article deals with issues related to the introduction from 2023. in the Republic of Kazakhstan of a new excise tax on sugar-containing drinks. The issues of introducing such a tax in 65 countries of the world, the causes and diseases arising from the use of such drinks, as well as the support of such taxation by such well-known international organizations and scientific institutions as WHO, the World Obesity Organization, the American Medical Association, etc. are considered.

Keywords: Sugar-containing beverages, carbonated beverages, consumption, healthcare, obesity, excise duty, system, tax, taxation, association, consumption, sugar, energy drinks, consumers.

List of used literature:

1. The World Bank declares that taxation of sugar-containing beverages leads to better health / <https://www.the-world-bank.org/ru/news/press-release/2020/01/29/taxing-sugary-drinks-can-lead-to-better-health-outcomes-in-kazakhstan>

2. Tax on drinks with high sugar content in Kazakhstan: Questions and answers / <https://www.world-bank.org/ru/news/newsletter/2021/11/23/taxation-of-sweet-drinks-in-Kazakhstan-key-questions-and-answers>

3. Vliyanie na zdorove I raspredelenie naloga na sakharosoderjatshie napitki: primer Kazakhstana (anglysky) / <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/166111591327025410/health-and-distributional-effects-taxing-sugar-sweetened-beverages-the-case-of-kazakhstan>

4. Minzdrav RK predlagaet vvesti excise na sladkie bezalkogolnie napitki. Administration of this site avtomobi. AZ not responsible for the content of the announcement! informburo.kz/novosti/minzdrav-predlagaet-vvesti-akciz-na-sladkie-bezalkogolnye-napitki-proizvoditeli-zayavili-o-neeffectivnosti-takoi-mery

5. The excise tax on soft drinks will lead to the bankruptcy of beverage manufacturers, large-scale job cuts and price increases /<https://matritca.kz/old/news/92638-akciz-na-bezalkogolnye-napitki-privedet-k-bankrotstvu-proizvoditeley-napitkov-masshtabnomu-sokrascheniyu-rabochih-mest-i-rostu-cen.html>

6. New excise tax: entrepreneurs demand to take into account their opinion / http://forbes.kz/process/noviy_aktsiz_predprinimateli_trebuyut_uchityivat_ih_mnenie/

7. Tax on drinks with high sugar content in Kazakhstan: Questions and answers /<https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/factsheet/2021/11/23/taxing-sugary-drinks-in-kazakhstan-key-questions-and-answers>

УДК 330.1

МРНТИ 06.71.45

Бирюков Валерий Викторович
НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова»,
Караганда, Республика Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются общие вопросы формирования и развития образовательного потенциала Республики Казахстан. Рассмотрены вопросы образовательной составляющей человеческого капитала как производительного и созидательного ресурса, качество и динамика образовательных услуг, методы качественной и количественной оценки образовательных услуг. Кроме того, в статье приводятся статистические показатели состояния системы высшего и послевузовского образования.

Ключевые слова. Образование, рейтинг, качество, университет, человеческий капитал, образовательный потенциал, индекс качества системы образования, конкурентоспособность, аккредитация

Прежде чем приступить к анализу социально-экономических факторов формирования и развития человеческого капитала страны, еще раз обозначим принципиальную авторскую позицию: признание в качестве капитала именно человека, а не его способностей. В этом смысле автору близка трактовка таких экономистов, как Д. Р. Куллох, К.Маркс, И.Фишер, А. де Фовилль и др., которые включали человеческие существа вместе с их приобретенными способностями и мастерством в свое определение капитала и признавали важность инвестиций в людей как средство увеличения их продуктивности. Знания, профессиональный опыт, способности неотделимы и неотчуждаемы от человека, поэтому не могут самостоятельно рассматриваться в качестве капитала [1]. Таким образом, говоря «человеческий капитал индивида», мы подразумеваем отдельного человека, а, говоря о человеческом капитале нации – население Республики Казахстан, и наоборот, рассматривая формирование и развитие населения страны, подразумеваем «человеческий капитал нации».

Получение образования закладывает основу для производительных качеств и способностей человека. Образование является не только одним из основных элементов человеческого капитала, но и важнейшим индикатором человеческого развития. Именно через институты образования как мощных формальных агентов социализации воспроизводятся стереотипы, и поддерживается стратификация общества – процесс, посредством которого становится основой социальной дифференциации. Общеизвестно, что если мужчины и женщины не получают хорошего образования, то это влечет за собой большие экономические и социальные издержки.

Мировой опыт показывает, что именно классические университеты способны стать двигателями развития общества. Только в них даются широкие базовые знания при оптимальном сочетании естественно - научных и гуманитарных дисциплин, воспитывается креативное мышление, способность не только к усвоению, но и к формированию новых нравственных, культурных, интеллектуальных и материальных ценностей. Это достигается не только за счет высокого качества собственно образования, но и его органического соединения с наукой, фундаментальными

исследованиями. Уместно вспомнить высказывание одного из президентов США: «В Америке сильные университеты не потому, что Америка богата, а Америка богата именно потому, что в ней сильные университеты» [5].

В рейтинге стран по качеству системы образования Казахстан занял 62-е место из 93 в мире. Индекс страны составил 51, индекс возможностей — 43,65 из 100. Чем выше индекс страны, тем лучше считается система образования страны и тем выше возможности студентов (рисунок 1).

Индекс качества системы образования оценивает государственную систему образования, готовность студентов учиться в вузах, финансирование университетов, количество высших образовательных учреждений в различные мировые рейтинги.

Место	Страна	Индекс качества	Индекс возможностей
1	Соединённое Королевство	78,2	69,8
2	Соединённые Штаты Америки	72,0	68,7
3	Австралия	70,5	67,5
4	Нидерланды	70,3	67,2
5	Швеция	70,1	67,0
6	Франция	69,9	66,3
7	Дания	69,8	62,5
8	Канада	69,8	61,0
9	Германия	69,5	60,6
10	Швейцария	68,3	60,1
36	Россия	58,7	47,1
55	Кыргызстан	52,6	44,4
62	Казахстан	51,0	43,7
69	Азербайджан	47,0	43,0
86	Туркменистан	31,9	40,6
93	Ботсвана	27,0	40,2

Ranking.kz на основе данных Ceoworld magazine

Рисунок 1 - Рейтинг стран по качеству образования, 2021г [2].

Индекс возможностей оценивает уровень грамотности взрослых, выпускные курсы, показатели начальной и средней школы, долю государственных расходов на образование от ВВП и множество других параметров.

Лучшими странами в сфере образования были названы Великобритания (Соединённое Королевство), США и Австралия. Замкнула рейтинг с наихудшими показателями Ботсвана.

Среди стран СНГ, попавших в рейтинг, показатели качества системы образования лучше, чем в Казахстане, оказались в России (36-е место) и Кыргызстане (55-е место). Хуже, чем в РК, ситуация в Азербайджане (69-е место) и Туркменистане (86-е место) [2].

В 2020/2021 учебном году в стране насчитывалось 125 самостоятельных высших учебных заведений — столько же, сколько и годом ранее.

Треть всех учреждений находится в Алматы (41 вуз). Концентрация вузов высока также в двух других мегаполисах страны — Нур-Султане (15 заведений) и Шымкенте (10 заведений) [2].

В текущем учебном году в вузах страны обучались 576,6 тыс. студентов — на 4,6% меньше, чем годом ранее. Сокращение численности обучающихся наблюдается впервые за последние пять лет.

Напомним, всем казахстанским абитуриентам, чтобы поступить в местный вуз, вне зависимости от формы обучения, на грант или платно, необходимо сдать ЕНТ и ряд вступительных экзаменов для некоторых специальностей. В то же время для иностранных граждан в Казахстане возможностей поступить в вуз больше.

Иностранцам нет необходимости сдавать ЕНТ, нет таких жёстких временных рамок для сдачи документов, как у граждан РК (только после окончания школы и до конца/середины августа). Иностранцы могут подать документы на поступление в вузы и зимой, и летом, зачисление иностранных граждан осуществляется в соответствии с академическим календарем за пять дней до начала следующего академического периода.

Заметим: казахстанские студенты при поступлении в иностранные вузы также не имеют необходимости сдавать местные экзамены, подобные ЕНТ. Причём при таком раскладе казахстанцы имеют возможность поступить в вузы, которые могут быть намного выше казахстанских в международных рейтингах.

За полный 2020 год из РК в связи с учёбой за границей выбыли 102 человека — в 2,4 раза меньше, чем годом ранее. В 2020-м впервые было зарегистрировано сокращение численности выезжающих студентов, и с учётом пандемии COVID-19 это ожидаемо. С 2016-го по 2019 год в стране наблюдался стабильный рост численности выезжающих студентов[2].

В связи с участием в Болонском процессе стоит вопрос об официальном признании казахстанских дипломов в странах Европы. Ставить так вопрос, к сожалению еще рано. Не все это четко понимают. Само по себе официальное участие страны, в Болонском процессе не обеспечивает автоматического признания дипломов. Он дает только большие возможности интеграции, образно говоря, открывает двери в Европу. А чтобы добиться международного признания, должен потрудиться каждый конкретный вуз - обеспечить совместимость своих учебных программ с зарубежными, освоить современные образовательные технологии, выстроить и сертифицировать систему. Оставшийся нам в наследство от советской системы искусственный разрыв между образованием и наукой ликвидируется крайне медленно и продолжает висеть тяжким грузом на высшей школе. А ведь высокое качество подготовки специалистов, как однозначно показывает мировой опыт, возможно только в тесном единении процессов образования и научного исследования-ведущие университеты мира одновременно являются и ведущими центрами развития науки. А у нас, как и в других вузах страны, это слабое звено. Мы прилагаем максимум усилий, чтобы его укрепить. В этом находим понимание на высшем уровне руководства страны. В частности, большие надежды возлагаем на решение задач, поставленных лавой государства на сентябрьском совещании по науке в прошлом году, где, пожалуй, впервые за многие годы прозвучал тезис о том, что ведущие университеты должны стать основной базой научно - инновационного развития Казахстана. Сейчас на рассмотрении парламента находится проект закона «О науке». Главное в его приеме, чтобы не получилось по крылатой фразе Черномырдина: «Хотели как лучше, а получилось как всегда».

Казахстанская статистика, по крайней мере та ее часть, что выставлена в открытый доступ - весьма оптимистичная и рапортует о почти неуклонном росте студентов:

Несмотря на существенные затраты из госбюджета на образование, регулярные заявления профильного министерства, реализацию комплекса системных мер и госпрограмм в секторе, качество образования в стране остаётся на удручающе низком уровне

На фоне и без того плачевных показателей в Казахстане в связи с пандемией COVID-19 пришлось закрыть школы и перейти к вынужденному удалённому обучению с использованием онлайн-платформ и телевидения. При этом в РК «коронавирусные» ограничения затронули школы сильнее, чем в других странах ЦА, ЕАЭС, а также в некоторых странах Европы, в том числе в развитых. Так, казахстанские школы в период с февраля 2020 года по июль 2021 года были закрыты на рекордные 11 месяцев и 3 недели.

Ещё один момент: в отчёте PISA (Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся) отмечается, что результаты Казахстана ниже ожидаемых, если учесть уровень его финансирования. К примеру, в таких странах, как Молдова, Румыния, Украина, расходы на образование ниже, но его качество – намного выше. Это говорит о низкой эффективности реализации мер и работы Министерства образования и науки РК.

Ухудшение качества образования в Казахстане подтверждается и исследованием БНС АСПиР РК. В 2021 году удовлетворённость качеством услуг в сфере образования в Казахстане заметно просела. Доля респондентов, полностью удовлетворённых качеством услуг по всем сферам образования (дошкольного, общего среднего, среднего профессионального, высшего и послевузовского) снизилась, а доля недовольных – выросла.

Особенно грустно, что речь идёт именно об Алматинской области – одной из самых "сельских" и густонаселённых в стране.

Как видим, Казахстан при финансировании около 9 тысяч долларов на 1 студента не сильно отстает и даже опережает ряд стран.

В 2021/2022 учебном году в РК работают 122 вуза — на 3 меньше, чем годом ранее (в 2022г. - 120). Среди них насчитывается 83 университета, включая исследовательские, 16 академий, 12 институтов и приравненных к ним консерваторий, а также высших школ и училищ, 9 национальных высших учебных заведений и 2 национальных исследовательских университета[2].

Более половины вузов расположено в трёх ключевых мегаполисах РК. Лидирует культурная столица, Алматы: 42 организации высшего образования. Следом идут Нур-Султан (15 вузов) и Шымкент (8 вузов).

Среди областей лидируют Карагандинская (9 вузов) и Восточно-Казахстанская (7).

Численность студентов в высших учебных заведениях на начало 2021/2022 учебного года составила 575,5 тыс. человек — на 0,2% меньше, чем годом ранее. Заметим: показатель сокращается второй год подряд (годом ранее снижение составляло 4,6%).

Отчислять за неуспеваемость - дурной тон: как, а средней школе преподаватели побаиваются ставить «двойки», так и из вуза лоботрясов изгонять не с руки. 80% студентов сами (или их родители) платят за свое высшее образование, а за прочих раскошеливается государство. Потеря каждого из них - это прямой удар со стороны преподавателя по бюджету своего вуза. Практически преступление.. Поэтому вождельными дипломами обзаводятся в итоге почти все желающие, без потерь. Об отчислениях статистика умалчивает.

Примечательно при этом то, что численность женщин среди студентов за год выросла на 0,7% и составила 309 тыс. человек, а их доля увеличилась с 53,2% до 53,7%.

Численность принятых студентов за год выросла на 4,6%, до 159,8 тыс. человек на 2021/2022 учебный год. Годом ранее показатель сократился на 6,5%.

В то же время численность студентов, выбывших в течение предыдущего учебного года до окончания срока обучения, уже второй год подряд превышает 100 тыс. человек. И если в 2019/2020 учебном году показатель составлял 60,7 тыс. человек, то уже в 2020/2021-м он достиг 115,2 тыс. человек, а в 2021/2022-м составил 112,2 тыс. человек.

Более половины случаев выбытия студентов произошло по причинам перевода на другие формы обучения в данном учебном заведении (30,7%) и перевода в другие высшие учебные заведения (20,4%).

Ещё 15,6% выбывших студентов прекратили обучение по собственному желанию, а 13,1% — из-за финансовых затруднений. По причине неуспеваемости выбыло 9,2% студентов, за нарушение учебной дисциплины было отчислено 6,4%.

За годы независимости подготовлены 3,2 млн. кадров с высшим образованием. Если в 1991 году выпуск специалистов с высшим образованием составил 42,2 тыс. чел., то на сегодня – 176,4 тыс. чел[2].

С 1999 года вузы Казахстана перешли на новую модель формирования студенческого контингента высших учебных заведений на основе государственного образовательного заказа. Изменился и качественный состав ППС острепенность ППС вузов составляет 48,3% (1999 г. 24%).

Кроме того, принят Закон о расширении академической и управленческой самостоятельности вузов.

Согласно сравнительным данным из статборников Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, с 2015 по 2019 год число обучающихся в вузах и академиях Казахстана ежегодно увеличивалось на 4–11%.

Исключением стал только 2020 год, когда наблюдалось незначительное снижение (минус 4,1%). В целом за прошедшие пять лет число студентов отечественных вузов стало больше на 25%.

Если в 2015 году высшее образование получали 459 тыс. человек, то на начало 2020–2021 учебного года зарегистрировано 576,6 тыс. студентов. Анализ данных о количестве учащихся по регионам позволяет сделать вывод – половина всех студентов (а именно 54%) получают высшее образование в трех самых больших городах республики.

Поэтому укрупнение мегаполисов дает основной прирост студентов. В Алматы, Нур-Султане и Шымкенте расположены 66 вузов (или 53% от общего количества высших учебных заведений). Демографическая статистика за 2015, 2020 годы показывает, что за пятилетний период в столицах значительно выросла общая численность населения и, соответственно, доля граждан в возрастной группе от 16 до 62 лет.

Это объясняется особенностями внутренней межрегиональной миграции Казахстана. Подробнее об этом можно прочитать здесь. Что касается остальных городов, то активный прирост студентов в местных вузах наблюдается преимущественно в динамично развивающихся промышленных регионах – Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Актюбинской областях. По численности вузов Казахстана за пять лет ситуация почти не изменилась [3].

Если в 2015 году в МОН РК было зарегистрировано 127 высших учебных заведений, то в сентябре 2020 года – 125. Изменения можно наблюдать только по типу собственности вузов. Еще пять лет назад 50 университетов (или 39% от общего числа) принадлежали государству, то за эти годы наблюдался процесс разгосударствления системы высшего образования. В 2020 году лишь 33 вуза (или 26%) являлись государственными, остальные (74%) – частными. Ранее Kursiv.kz писал о том, что казахстанские вузы улучшили свои позиции в мировом рейтинге. Также портал публиковал список лучших вузов Казахстана, составленный НПП РК «Атамекен» по заказу МОН РК. Ранжирование в нем проходило не только по качеству обучения в университетах, но и по уровню трудоустройства выпускников.

Пандемия COVID-19 негативно повлияла на достигнутый Казахстаном прогресс в развитии человеческого капитала, предупредили эксперты круглого стола, организованного на этой неделе Всемирным банком и Агентством стратегического планирования и реформ при Президенте

Республики Казахстан (АСПИР). Обсуждение нацелено на содействие всестороннему и открытому политическому диалогу о необходимых инвестициях и стратегических планах по повышению квалификации и производительности труда в стране.

Внутреннее обеспечение качества в РК В странах Болонского процесса сформулированы основные принципы обеспечения качества:

- высшие учебные заведения несут основную ответственность за качество предоставляемого образования и его обеспечение;
- обеспечение качества реагирует на разнообразие систем высшего образования, вузов, программ и студентов;
- обеспечение качества поддерживает развитие культуры качества;
- обеспечение качества принимает во внимание потребности и ожидания студентов и всех других заинтересованных сторон и общества.

Повышение качества образования связано с глобальными изменениями интеграции в мировое образовательное пространство. Продвижение культуры качества высшего образования является основной целью современности. Приоритетная задача страны — вывести казахстанское образование на уровень мировых образовательных лидеров. В Стратегии развития «Казахстан-2050» отмечается, что знания и профессиональные навыки сегодня становятся определяющими ориентирами развития современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров, а интеграция в международное образовательное пространство — вектором достижения высокого уровня мировых стандартов образования.

В Казахстане выстроена национальная модель системы обеспечения качества. Она включает

1. Систему внешнего обеспечения качества,
2. Внутреннюю систему обеспечения качества
3. Государственное управление системой обеспечения качества [2].

Кроме этого разработана Национальная рамка квалификаций высшего образования в соответствии с общими стратегиями, рамками и инструментами развития высшего образования в европейской системе вузов. Все ОВПО страны подлежат регулярной внешней оценке качества, законодательно закреплена выдача дипломов собственного образца вузами, прошедшими аккредитацию в аккредитационных органах, признанных в Казахстане.

ВУЗы получили академическую свободу, управленческую самостоятельность и гибкость финансирования, что расширяет масштаб деятельности ВУЗов в области повышения качества.

Рисунок 2 - Национальная модель качества образования [5].

С целью повышения качества образования и конкурентоспособности выпускников на рисунке 2 представлена модель внешнего обеспечения качества, ключевыми приоритетами которой являются: внедрение инновационных методов обучения, распространение лучшего международного опыта, использование ИТ-технологий и виртуальной среды, расширение интернационализации и академической мобильности. Современная модель внешнего обеспечения качества позволяет успешно интегрироваться в мировое образовательное пространство. Модель зависит как от системы внешней оценки качества, так и внутренней политики обеспечения качества, взаимодействие которых позитивно отразится на дальнейшем развитии высшего образования. Одной из важных составляющих системы внешнего обеспечения качества является международная аккредитация, которая открывает широкие горизонты взаимодействия ВУЗов стран Евразийского региона и является катализатором модернизации системы образования и общества в целом.

Внутреннее обеспечение качества в РК В странах Болонского процесса сформулированы основные принципы обеспечения качества:

- высшие учебные заведения несут основную ответственность за качество предоставляемого образования и его обеспечение;
- обеспечение качества реагирует на разнообразие систем высшего образования, вузов, программ и студентов;
- обеспечение качества поддерживает развитие культуры качества;
- обеспечение качества принимает во внимание потребности и ожидания студентов и всех других заинтересованных сторон и общества.

Необходимость соблюдения этих принципов в системе внутреннего обеспечения качества, основанного на международных стандартах и руководствах для обеспечения качества высшего и послевузовского образования в европейском пространстве высшего образования (ESG) установлена в Типовых правилах деятельности организаций высшего и (или) послевузовского образования.

Список использованной литературы:

1. Капелюшников Р.И. Экономический подход Г. Беккера к человеческому поведению // США: Экономика, политика, идеология. 2013, № 3. - С. 54.
2. Аналитический отчет 2021 год Центра болонского процесса и академической мобильности МНВО РК
3. Маркс К., Энгельс Ф. Теория прибавочной стоимости.- М., 1964.- Т. 26.- ч.2.- 476 с.
4. Майдырова А.Б. Человеческий капитал Казахстана в условиях информационной экономики. Научная монография. - Астана, 2004 - 290 с.
5. Мухамеджанова А.Г. Человеческий капитал Казахстана: формирование, состояние, использование.- Алматы, Гылым, 2021.- 276 с.
6. Галаев Е.В. Исследование человеческого капитала в зарубежной литературе // Общество и экономика.- 2017.- № 7-8.- С. 244 -255.
7. Климов С.М. Интеллектуальные ресурсы организации. СПб: ИВЭСЭП, «Знание», 2020. С. 21-22.
8. Женщины и мужчины Казахстана. Гендерная статистика. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2019; Женщины и мужчины Казахстана. Гендерная статистика. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2020; Женщины и мужчины Казахстана. Гендерная статистика. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2021,

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Бирюков Валерий Викторович

«Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада Қазақстан Республикасының білім беру әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың жалпы мәселелері қарастырылған. Өндірістік және шығармашылық ресурс ретінде адами капиталдың білім беру құрамдас бөлігі, білім беру қызметінің сапасы мен серпіні, білім беру қызметтерін сапалық және сандық бағалау әдістері қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің жай-күйінің статистикалық көрсеткіштері келтірілген.

Тірек сөздер: Білім, рейтинг, сапа, университет, адами капитал, білім беру әлеуеті, білім беру жүйесінің сапа индексі, бәсекеге қабілеттілік, аккредитация

Biryukov Valery

NJSC "Karaganda Technical University named after Abylqas Saginov",

Karaganda, Republic of Kazakhstan

BUILDING EDUCATIONAL CAPACITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with general issues of formation and development of the educational potential of the Republic of Kazakhstan. The issues of the educational component of human capital as a productive and creative resource, the quality and dynamics of educational services, methods of qualitative and quantitative assessment of educational services are considered. In addition, the article provides statistical indicators of the state of the system of higher and postgraduate education.

Keywords: Education, rating, quality, university, human capital, educational potential, education system quality index, competitiveness, accreditation

List of used literature:

1. Kapelyushnikov R.I. G. Becker's economic approach to human behavior // USA: Economics, Politics, Ideology. 2013, No. 3. - P. 54.
2. Analytical report 2021 of the Center for the Bologna Process and Academic Mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
3. Marx K., Engels F. Theory of surplus value.- M., 1964.- Т. 26.- part 2.- 476 p.
4. Mailyrova A.B. Human capital of Kazakhstan in the conditions of information economy. Scientific monograph. - Astana, 2004 - 290 p.
5. Mukhamedzhanova A.G. Human capital of Kazakhstan: formation, state, use. - Almaty, Gylym, 2021. - 276 p.
6. Galaev E.V. The study of human capital in foreign literature // Society and Economics.- 2017.- No. 7-8.- P. 244-255.
7. Klimov S.M. Intellectual resources of the organization. St. Petersburg: IVESEP, "Knowledge", 2020. S. 21-22.
8. Women and men of Kazakhstan. gender statistics. - Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2019; Women and men of Kazakhstan. gender statistics. - Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2020; Women and men of Kazakhstan. gender statistics. - Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2021.

УДК 658.005
МРНТИ 06.81.12

Гүлдарай Қалкенқызы Рауандина
r-guldarai@mail.ru

Қырмызы Нұрланқызы Турсынғалиева
Dilda_1000@mail.ru

Гүлстан Исакқызы Султанова
gulstans@mail.ru

**«Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КеАҚ,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ҚАУШТЕР

Мақалада цифрлық платформалар инновациялық бизнес-модельдер, әртүрлі экономикалық субъектілердің стратегиялық мүдделерін сақтау мәселелерін шешудің тиісті құралы ретінде қарастырылды.

Тірек сөздер: бизнес-экожүйе; бизнес-модельдер; инновациялар; шағын және орта бизнес субъектілері; цифрлық жетілу; цифрлық платформалар; цифрлық трансформация.

Классикалық (цифрлық емес) экономиканы тұтынушыларға өнімді сататын немесе оларға қызмет көрсететін компаниялар басқарды. Бүгінгі таңда көптеген салалардағы сатушылар мен қызмет көрсетушілер үшін маржа аз, ал дәстүрлі бизнес модельдер өте аз пайда әкеледі. Олардың орнына жаңа экономиканы қалыптастыратын платформалардың 21-ші ғасырына арналған монетизацияның жаңа стратегиялары келеді.

Мақаладағы көтерілген мәселе: Ақпараттық технологиялардың заманауи жетістіктері елдің инновациялық қызметінің бірлескен ақпараттық кеңістігін қалыптастыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Біріккен ақпараттық кеңістік шеңберінде цифрлық платформаларды пайдалану Қазақстанда бизнесті жүргізуді жеделдетуге және арзандатуға, қоғамның тік ұтқырлығын арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық платформалар өзекті міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді, олардың ішінде аллокациялық тиімділікті арттыру және транзакциялық шығындарды азайту, платформалар арасындағы бәсекелестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, экономикалық агенттердің стратегиялық мінез-құлқының күрделі нысандарын қолдау, ықпал ету агенттерінің платформаны басып алуына жол бермеу. Бұл ретте шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің цифрлық жетілуіне және цифрлық

ортадағы қатерлерді жою арқылы олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру проблемаларына көбірек көңіл бөлу керек .

Осыған байланысты осы мақаланың мақсаты шағын және орта бизнес субъектілері үшін цифрлық экономиканың артықшылықтары мен қауіптерін айқындау болды.

Зерттеу нәтижелері. Сандық платформаларды сандық түрлендіру құралы ретінде қарастыруға болады. Бұл трансформацияның маңызды сипаттамаларының бірі-клиентцентризмді қамтамасыз ету-әр түрлі стейкхолдерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру, тұтыну мен коммуникацияның жаңа мәдениетін құру (CRM жүйелерін (Customer Relationship Management) компаниялардың IT-архитектурасына (Ақпараттық технологиялар архитектурасы) біріктіру). Клиентке бағытталған Стратегия клиенттермен қарым-қатынасты білікті басқару арқылы бірегей бәсекелестік артықшылықтарды құруға және сақтауға болады деп болжайды. Оған төрт компонентті байланыстыру қажет:

- дұрыс өнім;
- дұрыс клиент;
- дұрыс арна;
- оңтайлы әдіс.

Цифрлық дәуір заманауи сатып алушының ролін және оның компаниялармен өзара әрекеттесу арналарын өзгертті. Дәстүрлі модель кері байланыс тиімді жұмыс істейтін динамикалық желілік құрылымдармен алмастырылды, адамдар бір-бірімен байланысады және клиенттің адалдығы барған сайын бағаланады. Бүгінгі клиент-оның беделін қалыптастыратын және нарыққа әсер ететін компания жұмысының белсенді қатысушысы. Бұл жерде өзара адалдық маңызды (клиент компанияға адал ғана емес, сонымен қатар компания клиентке адал болуы керек) [1,40].

Тәжірибе көрсеткендей, компаниялар өз қызметтерінің қымбаттығына байланысты сарапшыларды тартқысы келмейді немесе тарта алмайды. Сондай-ақ, әрбір нақты жағдай үшін, әрбір нақты шаруашылық жүргізуші субъект үшін оның жұмыс ерекшелігінің тәуекелдерін, оның құрылтайшыларының, басшыларының мүдделерін ескеретін көрсеткіштер жиынтығын жасау қажет, және бұл процесс көп еңбекті қажет ететіндіктен, ол жедел түрде жүргізілуі керек және осыны ескере отырып, көрсеткіштерді таңдау, біріншіден, ғылыми негізделген болуы керек, ал бірінші кезекте-екінші, автоматтандырылған [2, 28-35].

Цифрлық трансформация жағдайында өзгерістер тұтастай алғанда бизнес-модельдерден өтеді, атап айтқанда, құндылықтарды құру процесі әртүрлі серіктестердің өзара әрекеттесуінің және жеке бизнес-модельдердің қиылысуының (толықтырылуының) желілік кеңістігіне енеді. Құндылық ұсынысын құрудағы цифрлық платформалар мен жаңа цифрлық инфрақұрылымның ролі мен маңызы артып келеді.

Клиентке бағдарланудан басқа цифрлық бизнес-модельдердің ерекшеліктері:

- негізінен электрондық платформаларға негізделу;
- тиісті құралдарды пайдалана отырып, онлайн-ортада нарық қатысушылары арасындағы байланыс;
- сатудың, коммуникациялардың және кіріс көздерінің көп арналы жүйелері;
- желілік сипат.

Платформаларға деген сенім және олардың қауіпсіздігі-желідегі ақпаратты қорғау жүйелерінің сенімділігі қажеттілігі артты. Платформалардың бәсекелестігі өсті-платформалар бір-бірімен және дәстүрлі модельдермен бәсекелеседі:

— нарықта сәтті жұмыс істейтін платформаны құру қиын, бұл қатысушылардың белсенділігіне, қолданылатын бағдарламалық жасақтамаға, өзара әрекеттесуді жеңілдетуге және байланыс ыңғайлылығына байланысты;

— нарық қызметтерді ақысыз немесе түбегейлі арзан ұсына бастайтын жаңа бәсекелестердің пайда болуымен үнемі тұрақсыздандырылады, сондай-ақ, клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандырудың жаңа әдістері мен арналарын қолданыңыз.

Бақылау мәселесі туындағанда-компаниялар модельдердің ашықтығына байланысты өз құндылықтарының бір бөлігін бақылауды әлсіретуі керек. Цифрлық платформаларды құру (мысалы, цифрлық биржалар) іскери экожүйелер шеңберінде жүзеге асырылуы мүмкін. Ортақ тұтыну экономикасы әсіресе платформаның ортасында тұрғандарды да, олардың арасындағы және ұйымдар мен тұтынушылар арасындағы қатынастарды да айтарлықтай өзгертті. Құндылықты құрудың кейбір бизнес-модельдері шеңберінде әр түрлі ойыншылардың (тараптардың, стейкхолдерлердің) өзара әрекеттесуі бір – біріне (Сатушы-Сатып алушы) дәстүрлі түрде қалыптасқан өзара әрекеттесулерге қарағанда жоғары дәрежеде делдал болады. Бизнес экожүйесін біріншіден, ұйыммен өзара әрекеттесетін және құндылықтар тізбегіне (мысалы, тауарлар немесе қызметтерді сату агенттері),

сондай-ақ клиенттерге тікелей немесе жанама қатысатын қатысушылардың (стейхолдерлердің) жиынтығы ретінде қарастыруға болады; екіншіден, тұтынуға ұсынылатын нарық алаңы (сандық немесе физикалық) ретінде белгілі бір профильдің клиенттік қажеттіліктерінің кең спектрін қанағаттандыратын әртүрлі интеграцияланған өнімдер мен қызметтер; үшіншіден, ұйым ретінде инновациялық басқару пидодидосын өзі дамытады және қолданады.

Тиісінше, цифрлық экожүйе моделіне көшуді әр түрлі типтегі мекемелер жүзеге асыра алады: банктер, байланыс операторлары, технологиялық компаниялар, әзірлеушілер, туроператорлар мен авиакомпаниялар, бөлшек сауда желілері, ойын-сауық индустриясы компаниялары, автодилерлер және т.б.

Бұл мақалада кәсіпорынның өндірістік әлеуетін қалыптастыруға инновациялық қабілеттер айтарлықтай әсер ететіні анықталды (яғни, кәсіпорынның өндірісті жаңарту, технологияны өзгерту және т.б.д.) және ақпараттық қабілеттер (яғни ақпаратты өндірісте пайдалану үшін өңдеу және "қорыту" қабілеттері) экономикалық ұйымның экожүйесінің тиімді цифрлық моделін қалыптастыру үшін келесі құзыреттерге ие болу қажет:

— интеграциялық элементтерді басқару қабілеті: адаптивті және масштабталатын ат архитектурасы; API (ашық бағдарламалық интерфейс) арқылы серіктестермен және тұтынушылармен өзара әрекеттесу; agile және Lean әдістерін қолдана отырып, экономикалық ұйымды икемді басқару; бейімделген Ұйымдық құрылым;

— клиенттермен өзара әрекеттесуді басқару жүйесі, соның ішінде клиенттер туралы деректерді талдау (соның ішінде Big Data);

— инновацияларды ынталандыратын корпоративтік мәдениет, инновациялар бойынша қызметтің әртүрлі бағыттары арасындағы кооперацияны, ұйымдастыруды қамтитын инновацияларды басқарудың кешенді жүйесімен қамтамасыз ету.

Цифрлық трансформация бәсекелестіктің нарықтық жағдайларын және сәйкесінше компанияларды ұйымдастыру мен стратегиялық басқаруды өзгертуді білдіреді. Платформаларды кеңінен қолдану бәсекеге қабілетті модельді және компаниялар арасындағы қатынастарды өзгертеді-желілік бизнес модельдер желіге ауысады, компанияның активтері де басқаша қабылданады (платформалар негізінде компанияда активтердің мөлшері аз, бірақ сонымен бірге жоғары кірістілік). Платформалар дәстүрлі модельдерге қарағанда ресурстарды тиімді пайдаланады [3].

Экономикалық ұйымдардағы цифрлық трансформацияның табыстылығының маңызды критерийі цифрлық жетілу деңгейі болып табылады. Мұндай жетілу ұйымдық оқытудың біртіндеп және мақсатты процесі ретінде анықталады, бұл цифрлық бәсекелестік ортаның пайда болуы мен өзгеруіне жауап береді. Цифрлық жетілу деңгейі мыналарды анықтайды:

- компанияны цифрлық серіктес ретінде қарастыратын тұтынушылармен қарым-қатынас;
- жаңа бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ететін стратегия;
- сандық технологиялар;
- оларды операциялық процестерде қолдану;
- ұйымдастырушылық мәдениет".

Цифрлық жетілу моделі шеңберінде компаниялар цифрлық экожүйені енгізудің мынадай проблемаларын бөліп көрсетеді-цифрлық жүйеге кіріктіргісі келмейтін жеткізушілердің жоғалуы, цифрлық экожүйені енгізудің өтелу мерзімі. Цифрлық платформаның тиімділігі және цифрлық платформалардың қолданбалы моделі шеңберінде платформалық бәсекелестікті дамыту мынадай маңызды элементтермен айқындалады:

- желілік эффекттің болуы (клиенттік базаның Автоматты өсуі);
- ток бір цифрлық платформадан екіншісіне ауысу және бір уақытта бірнеше платформаны пайдалану шығындарының төмен деңгейі;
- тұтынушылардың тілектері санының өсуіне жауап ретінде жеткізушілер санының өсуі.

Цифрлық платформаның маңызды аспектісі платформаның тараптары (стейхолдерлері) үшін өзара, соның ішінде стратегиялық артықшылықтардың болуы болып табылады. Мұнда бәсекелестік мәселелерінің объективі арқылы цифрлық платформаларды қарастырған жөн. Жалпы нарықтық үстемдік мәселесіне назар аударайық, бұл нарықтың басым қатысушылары бола алатын белгілі бір әсер етуші агенттердің цифрлық платформаны басып алу қаупімен байланысты.

Мұндай тәуекелдерге ең сезімталы-бұл шағын және орта бизнес өкілдері. Шындығында, платформалардың жұмысына әсер ету мүмкіндігі аз платформалардың шағын пайдаланушылары платформаның экожүйесінде жасалған құнды бөлу кезінде де, платформаның экожүйесінде де шығынға ұшырауы мүмкін. Доминантты ойыншылардың цифрлық платформаны манипуляциялау қаупі шағын және орта бизнестің осындай платформаларды пайдалануға деген ынтасын төмендетеді. Платформалар арасындағы бәсекелестік цифрлық платформа иелерінің доминантты

пайдаланушылармен белгілі бір нарықтық қатынастарға түсуге және олардың манипуляцияларына берілуге дайындығы мен тілегін азайтуға қабілетті. Бұл мінез-құлықты басқа қатысушылардың (шағын және орта бизнестің) бәсекелес платформаларға көшу қаупі тежейді. Екінші жағынан, көп нәрсе сандық платформаның меншік құрылымына байланысты.

Платформаны басқарудың мүмкін формаларының бірі-автономды ойыншылар жиынтығы-қауымдастық деп аталатын орталықтандырылмаған басқару механизмі. Мүмкін, мұндай үлестірілген басқару механизмі нарықтың ірі қатысушыларының платформа иелерімен келісу мүмкіндіктерін қиындатады және оны манипуляциялау мүмкіндіктерін азайтады.

Жүргізілген талдау шағын және орта бизнесті дамытуды басқарудың жетекші әдістері мен құралдарын, сондай-ақ цифрлық платформалардың жұмыс істеуінің негізгі тәуекелдерін анықтауға және қорытындылауға мүмкіндік береді: платформаның өзін-өзі ақтау мерзімдерінің цифрлық экожүйелердің даму уақытына сәйкес келмеуі шағын және орта бизнестің цифрлық жетілмегендігі сандық платформаның монополиялық жағдайы шағын және орта бизнес субъектілерінің құпиялылығын жоғалту қаупі платформаны «ықпал ету топтары» (доминантты ойыншылар) басып алуы зерттеу негізінде Цифрлық платформалардың негізгі сипаттамалары мен компоненттерінің кестесі жасалуы мүмкін шағын және орта бизнесті дамытуды басқару.

Кесте 1. Экономиканың әртүрлі субъектілерінің стратегиялық мүдделерін сақтауға ықпал ететін цифрлық платформалардың негізгі сипаттамалары мен компоненттері

Сандық платформаның сипаттамасы	Сандық платформа компоненті
Жобалық тиімділікті қамтамасыз ету	платформаның архитектуралық құрылымы: ядро және қабық. Бұл масштабты үнемдеуге және ауыстыруға әкеледі
Бәсекелестіктің жаңа және күрделі түрлеріне жәрдемдесу (кооперативтік бәсекелестік)	теңшеу бойынша «платформаның цифрлық мүмкіндіктерін», құндылықты бірлесіп құру мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін бағдарламалық компоненттер
Платформалар арасындағы бәсекелестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету	ашық интерфейс
Транзакциялық шығындарды азайту	сандық платформаны басқарудың тиісті механизмі, контрагенттерді іздеу және жарнама функциялары. Стандартталған шекті ресурстар, үлгі коды
Стратегиялық мінез-құлықтың күрделі формаларын қолдау	қатысушыларға стратегиялық серіктестік қалыптастыруға, қарым-қатынасты сенімдірек етуге, ортақ мақсаттар қоюға, ұзақ мерзімді келісімшарт жасауға мүмкіндік беретін бағдарламалық компоненттер мен басқару механизмі
Актерлердің инновациялық мінез-құлқын насихаттау	платформаны теңшеу мүмкіндігі (ашық интерфейс, модульдік архитектура)
Пайдаланушылардың цифрлық жетілуін есепке алу	модульдік архитектура, стандартталған модуль интерфейсі
Әсер ету агенттерінің (нарықтың басым қатысушылары) платформаны басып алуына жол бермеу	ашық интерфейс, орталықтандырылмаған басқару механизмі
Платформа сервистерін және жаңа нарықтарға шығу мүмкіндіктерін дамыту	пайдаланушылар мен басқа стейкхолдерлердің кері байланысы

Осылайша, жүргізілген талдау негізінде біз әртүрлі стейкхолдерлердің стратегиялық мүдделеріне әсер ететін цифрлық платформалардың келесі маңызды сипаттамаларын бөліп көрсете аламыз:

1) экономиканың тиімділігін арттыру, бұл жалпы халық шаруашылығы тұрғысынан шектеулі тауарларды орналастыру мен пайдаланудың таза пайдасын арттырудан көрінеді

2) жалпы экономикалық тиімділікті арттырудың жетекші нарықтық тетігі ретінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің бәсекелестік жағдайларын жақсарту, сондай-ақ бәсекелестік өзара іс-қимылдың, мысалы, кооперативтік бәсекелестіктің жаңа нысандарын қолдау;

- 3) платформааралық бәсекелестік мүмкіндіктерін және платформалар арасында ауысу шығындарының тиісті төмен деңгейін қамтамасыз ету;
  - 4) қатысушылардың цифрлық платформалар көмегімен шаруашылық қызметке тартудың пайдалылығын қамтамасыз етуге бағдарлану;
  - 5) шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері үшін бизнеске кіру кедергілерін төмендететін бизнес инфрақұрылымын құру;
  - 6) дәлдік пен ашықтықты арттыру, сондай-ақ шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы өзара есеп айырысулардың транзакциялық шығындарын азайту;
  - 7) экономикалық субъектілер үшін стратегиялық мінез-құлық мүмкіндіктерін, атап айтқанда, өзінің орнықты бәсекелестік артықшылықтарын құру жөніндегі іс-қимылдарды, мысалы, шығындарды азайту немесе өнімді саралау;
  - 8) шағын және орта бизнес субъектілерінің шаруашылық қызметіндегі инвестициялар мен инновациялар үшін мүмкіндіктерді сақтау және ұлғайту;
  - 9) жаңа бизнес-модельдерді қолдауды және дамытуды цифрлық қамтамасыз ету, мысалы, клиентке бағдарлану моделі және ұзақ мерзімді негізде жеткізушілермен қарым-қатынас құрудың айналы моделі;
  - 10) цифрлық платформалардың көмегімен шаруашылық қызметке тартылған экономикалық субъектілердің коммерциялық ақпаратын, ноу-хауын, зияткерлік меншігін сенімді қорғау жағдайларын қамтамасыз ету;
  - 11) Экономикалық субъектілерді олардың цифрлық жетілуін ескере отырып, Цифрлық платформалардың көмегімен шаруашылық қызметке кезең-кезеңімен тарту мүмкіндіктері әр кезеңде экономикалық нәтиже алу мүмкіндігі;
  - 12) платформаларды әзірлеу сатысында да, олардың жұмыс істеу сатысында да цифрлық платформаларды «ықпал ету топтарының» өз мүдделеріне пайдаланудан қорғау тетіктері.
- Осылайша, цифрлық платформалардың ең маңызды компоненттеріне мыналар жатады деп айтуға болады: платформаның архитектуралық құрылымы (ядро және қабық), платформаның сандық теңшеу мүмкіндіктері, ашық интерфейс, платформаны басқарудың тиісті механизмі, модульдік архитектура, қатысушылардың кері байланысы [1, 53-55].
- Бұл зерттеу цифрлық платформаларды инновациялық бизнес-модельдер ретінде қарастырудан олардың маңыздылығын анықтау арқылы логикалық зерттеу жүргізуге тырысты. Әр түрлі стейкхолдерлердің стратегиялық мүдделерін сақтау мәселелерін шешудің тиісті құралы ретінде цифрлық платформалардың негізгі компоненттеріне сипаттама. Сондай-ақ экономиканы цифрландыру жағдайында жұмыс істейтін шағын және орта бизнес субъектілері үшін негізгі артықшылықтар мен қауіптер айқындалды. Дәстүрлі құндылықтар тізбегі жойылып, салааралық шекаралар жойылатыны анықталды. «Цифрлық өрлеу» өнімдер мен қызметтердің құндылығын өзгертеді және ШОБ субъектілері жаңа мүмкіндіктер беретін «Индустрия 4.0» - ге дайын болуы мүмкін, цифрлық салада жаңа білім алу бизнесті жүргізудің цифрлық құралдарын пайдалану, өйткені шағын және орта бизнес экономиканың ең мобильді субъектісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдрахманова Г.И., Вишневский К.О., Гохберг Л.М. және т.б. сандық экономика индикаторлары: 2019: статистикалық жинақ/Ұлттық зерттеу. ун-т «Жоғары Экономика мектебі». М.: ЕЖМ НИУ, 2019. 40 б.
2. Бабалаян Э.Б., Шелехова Л.В. Цифрлық экономика жағдайында шағын бизнесті дамыту // News of Science and Education. 2018.Т. 12. № 1. 28-35 бет.
3. Бәйдебекова С.К., Шомшекова Б.К., Қыдырбаева Е.О. Пандемия жағдайында Қазақстандағы шағын және орта бизнес. Аграрлық нарық мәселелері. 2022;1(1):91-98.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Рауандина Гулдарай Калкеновна
Турсынғалиева Кырмызы Нурлановна
Султанова Гулстан Исаковна**

**НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова»,
Караганда, Республика Казахстан
МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС И ЦИФРОВЫЕ ПЛАТФОРМЫ: ВОЗМОЖНОСТИ И
УГРОЗЫ**

В статье цифровые платформы были рассмотрены как инновационные бизнес-модели, как релевантный инструмент решения задач соблюдения стратегических интересов различных

экономических субъектов. Проведенный анализ позволил выявить и обобщить ведущие методы и инструменты управления развитием малого и среднего бизнеса, а также определить основные риски функционирования цифровых платформ.

Ключевые слова: бизнес-экосистема; бизнес-модели; инновации; субъекты малого и среднего бизнеса; цифровая зрелость; цифровые платформы; цифровая трансформация.

**Rauandina Guldarai
Tursyngaliyeva Kyrmrzy
Sultanova Gulstan**

Non-profit Joint Stock Company "Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov", Karaganda, Republic of Kazakhstan

SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES AND DIGITAL PLATFORMS: OPPORTUNITIES AND THREATS

In the article, digital platforms were considered as innovative business models, as a relevant tool for solving problems of compliance with the strategic interests of various economic entities. The analysis made it possible to identify and summarize the leading methods and tools for managing the development of small and medium-sized businesses, as well as to identify the main risks of the functioning of digital platforms.

Keywords: business ecosystem; business models; innovations; small and medium-sized businesses; digital maturity; digital platforms; digital transformation.

List of used literature:

1. Abdrakhmanova G.I., Vishnevsky K.O., Gokhberg L.M. and so on. quantitative economic indicators: 2019: statsb./Nat. studying. University "Higher School of Economics". M.:EHM NIU, 2019. 40 p.
2. Babalyan E.B., Shelekhova L.V. Development of small business in a digital economy // Science and Education News. 2018. Vol. 12. No. 1. S. 28-35.
3. Baydebekova S.K., Shomshekova B.K., Kydyrbaeva E.O. Small and medium business in Kazakhstan during the pandemic. Problems of the agricultural market. 2022;1(1):91-98.

UDC 330.342.24
IRSTI 06.61.01

Sheviakova Anna Leonidovna
shevyakova.anna@gmail.com

Private institution «Bolashaq Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan

POSITIVE TRENDS AND CHALLENGES OF DIGITALIZATION IN KAZAKHSTAN

The article analyzes the positive trends and problems of digitalization in Kazakhstan in the context of globalization and the full penetration of information technology in all spheres of economic relations. Kazakhstan ranked 29th among 193 countries in the rating of countries by the level of e-government development (E-government) at the end of 2020. The article presents the results of assessing the impact of digitalization on socio-economic development. The degree and nature (positive and negative) of the impact of digitalization on socio-economic development is determined by a set of factors such as: the competence of management personnel, skills and qualifications of developers of digital technology, the quality of the regulatory and legislative framework, the availability and quality of information and communication infrastructure and others.

Keywords: Kazakhstan, digitalization, information and communication technology, development, economics.

Statistics indicates that Kazakhstan has a positive development in the field of digitalization. In the ranking of countries by level of e-government development (E-government) at the end of 2020, Kazakhstan ranked 29th among 193 countries (an increase of 10 positions up over the past 3 years). Rating of countries on the level of e-government development (E-Government Development Index) - calculated by the United Nations (UN) - assesses the readiness and capabilities of national government structures in the use of information and communication technologies (ICT) to provide citizens with public services. The main components of this index are the degree of coverage and quality of Internet services, the level of

development of ICT infrastructure and human capital [1]. According to this indicator, in 2020 Kazakhstan is significantly behind such countries as: Israel (30th place), Russia (36th place), China (45th place), Uzbekistan (87th place), India (100th place), etc.

Relatively confident position of Kazakhstan and the world ranking of network preparedness in 2020, where the country takes 56th place among 134 countries, leaving behind such countries as Turkey (57th place), Ukraine (64th place), Belarus (65th place). Networked Readiness Index is a composite index, which is calculated by the Portulans Institute together with the World Information Technology and Services Alliance and characterizes the level of development of information and communication technologies (ICT) and the network economy in 134 countries around the world. This index measures the level of ICT development by 62 benchmark indicators, grouped into four main groups: technology, people, governance, influence [2]. In the context of corporate and public sectors, an increase in the share of large and medium-sized industrial enterprises using digital technologies by 1.9% (2019 - 5.9%, 2020 -7.8%) over the past two years both for Kazakhstan as a whole and in the regional context (the largest share of such enterprises is in the Atyrau (15.2%), West Kazakhstan (12.9%), Kyzylorda (12.1%), East Kazakhstan (11.1%), Karaganda (11%) regions) should be noted.

Due to the rapid pace of spread of digital technologies, new generation computers and other gadgets, the level of digital literacy of the population aged from 6 to 74 years in Kazakhstan increased by 4.5% during 2018-2020, reaching 84.1% at the end of 2020 [3].

In Kazakhstan, 78.7% of users use the Internet to post information or instant messages, 71.8% - to participate in social networks, 62.3% - to download movies, images, music, watch videos, listen to music, play or download games, 38.6% - to get information about goods and services, and 36.1% - to send and receive e-mail. Thus, the Internet is mainly used by the population for leisure rather than business life or self-education [4].

It is known that the extent and nature (positive and negative) of the impact of digitalization on socio-economic development is determined by a set of factors such as: the competence of management personnel, skills and qualifications of digital technology developers, the quality of the regulatory and legislative framework, the availability and quality of information and communication infrastructure and others.

To assess the effectiveness of the volume of investment in the field of digitalization, including affecting socio-economic development, based on official data since 2013, the ratio of such performance quality indicators as export and import of goods related to information and communication technologies (hereinafter - ICT) was considered and it can be stated that:

1) Compared to other countries with sufficiently developed economies, the share of exports of ICT goods in Kazakhstan in the total volume of exports remains extremely low.

The volume of total expenditures on ICT for the period 2013-2020 was 2,484,856.4 million tenge, including the costs of public administration - 310,668.2 million tenge or 13% of the total (private sector - 87%).

Against the background of growth of total ICT costs, which in 2020 increased by KZT 168,080.8 mln (or 76%) compared to 2013, the lion's share falls on payment of third-party organizations and specialists (outsourcing) related to information technology - KZT 696,732.9 mln or 42.5% [5].

In addition, relatively significant costs are associated with the purchase of software tools used on the basis of a license agreement, their share at the end of the analyzed period was 16.6% with a positive growth dynamics (2013 - 9.7% and 2020 - 16.6%). It should also be noted that the need for IT specialists increased by 63% in 2020 in comparison with 2013 (2013 - 4 449 people, 2021 - 7 038 people).

On the contrary, independent software development within the organization and employee training associated with the development and use of ICT at the end of 2020 accounted for a relatively low share in the structure of total costs (4.4% and 0.3% respectively), in the latter case with negative dynamics of the indicator (2013 - 1.5% and 2020 - 0.3%).

2) The analysis of the volume of production and sales of goods (services) of ICT industry in the total GDP for the period from 2016 to 2020 showed a steady growth trend, which reached the level of 4.8% of GDP at the end of 2020 [6].

In the structure of industrial production at year-end 2020, a significant share of ICT is accounted for by production of computers and peripheral production - 54.3% (or 14,166.1 million tenge) with growth of 10,955.2 million tenge over the period 2016-2020 (growth of 341.2%), 36.1% - by production of communication equipment (or 9,426.9 million tenge).

At the same time, it is important to note that in this case there is a substitution of "production" and "assembly" concepts, since the industrial assembly of computer equipment under the ZIK Computers brand

is established at one of the oldest factories named after S. M. Kirov (Petrovsk). Components of such foreign partners as Great Wall (30 years on the computer hardware market), Windows (licensed operating system), Intel (processor) and many others are used when assembling these computers, which are already offered for sale (ZIK Computers is sold through such sale systems as kspi.kz and ForteMarket).

In addition, the low share of production of electronic elements and boards in the structure of industrial production in the ICT industry - 0.74% - draws attention. The volume of this group of goods increased by 32.9 mln tenge during the entire period under study and amounted to 192.7 mln tenge by the end of 2020.

3) The digital divide is reduced by providing access to the Internet for economic actors. Thus, over the period 2016-2020, the share of organizations with access to the Internet (excluding public administration organizations) increased by 12.2%, reaching 81.6% by the end of 2020.

As part of the implementation of the "Hearing State" Concept, the feedback and comments of famous social networks from the official pages of the Minister of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry B. Mussin in Instagram - bagdatmussin and in Facebook - Bagdat Mussin) were covered. The results of the analysis of official statistics, analytical materials and information obtained through feedback channels with the service recipients (including feedback and comments on Instagram, Facebook, etc.) [7] show that despite the measures taken by the state to expand Internet coverage (according to official data for 2020 - the share of households with access to the Internet - 92.4%, 20 thousand km of fiber optics were laid). km of fiber-optic communication lines (FOCL)), the problem of incomplete coverage of the Internet and ensuring access to quality Internet throughout the country, including in remote areas (there is no Internet in 882 villages) remains in Kazakhstan [8].

The problem of quality access to the Internet was particularly acute during the pandemic and quarantine, when mass Internet traffic and demand from the population overloaded the available capacity and led to frequent failures and "freezes" of information systems (interruptions in access to the Egov website due to the transfer to this platform many functions of the Population Service Centers; "freezes" of the "Enek.kz" labor exchange website, due to mass application of population for payment of social benefits). A lot of complaints and complaints during this period were about the distance learning system of secondary education, as many parents and students could not connect to classes not only in the villages, but also in the cities.

It should be noted that there is still an unresolved issue of unfair business model of telecom operators throughout Kazakhstan, according to which consumers of fixed Internet are contracted to provide Internet connection with the same parameters, while the actual Internet connection turns out to be worse.

4) It is known that the development of e-commerce stimulates not only an increase in domestic and foreign trade, but also contributes to the growth of non-cash payments, thereby reducing the transaction costs of business and the volume of shadow turnover in the country. Thus, the growth of non-cash payments through digital technology (by 2019), at the end of 2020 was 75.3%. According to official statistics, the total volume of the e-commerce market (E-commerce) at the end of 2020 exceeded 1.2 trillion tenge, which is double the value of the same indicator for 2019.

The growth of e-commerce in Kazakhstan is provided mainly by access to such global Internet sites as Amazon, Ozon, e-Bay, Alibaba, Wildberries, etc., which limits more active development of local e-commerce. Rising prices for cross-border goods have a negative impact on residents with low and low incomes, who pay for the delivery services of domestic and foreign postal operators in addition to the cost of goods and customs duties. In this regard, improving the competitiveness of domestic e-commerce sites is important in terms of national security, since cross-border e-commerce is the most price-dependent segment of e-commerce [9].

According to the Bureau of National Statistics, the number of large and medium-sized enterprises using digital technology in 2020 was 76 out of 974 reported enterprises, or 7.8%. At the same time, according to the statistical bulletin "Key Indicators of the Number of Entities in the Republic of Kazakhstan" the total number of operating medium and large enterprises in the Republic of Kazakhstan was 8,376 at the end of 2020. Thus, the share of reporting enterprises was only 11.6% of the total number of operating enterprises, and accordingly, the share of large and medium-sized enterprises using digital technology was actually 0.9% [10].

Thus, Kazakhstan still has not developed a set of point statistical tools to measure the results of the transition to a digital economy.

List of used literature:

1. Electronic resource. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/e-government>
2. Electronic resource. <http://www.networkreadinessindex.org/>
3. World Development Bank website. https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.ICTG.ZS.UN?most_recent_year_desc=true&locations=KZ
4. Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Electronic resource. URL <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=ru>.
5. Official website of the Ministry of Industry and Infrastructure Development <https://www.gov.kz/memleket/entities/miid/press/news/details/157245?lang=ru>
6. Shevyakova, A. Munsh, E., Arystan, M., Petrenko, Y. (2021). Competence development for Industry 4.0: Qualification requirements and solutions: Insights into Regional Development, 3(1), 124-135. [http://doi.org/10.9770/IRD.2021.3.1\(7\)](http://doi.org/10.9770/IRD.2021.3.1(7))
7. Brynjolfsson E., Kahin B. (editors). (2000). Understanding the Digital Economy, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 408 p.
8. Baigenews. E-resource website - URL:<https://www.baigenews.kz>.
9. Methodology on information and communication technology statistics, approved by the Order of the Chairman of the Statistics Committee of the Ministry of Statistics of the Republic of Kazakhstan on October 21, 2016 № 246.
10. Shevyakova, A., Petrenko E. (2019). Features and Perspectives of Digitization in Kazakhstan// Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Development of ICT. Studies in Computational Intelligence. In: Popkova E. (eds). 2019, vol 826. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13397-9_91.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шевякова Анна Леонидқызы

«Volashaq» академиясы» жекеменшік мекемесі,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ОҢ ҮРДІСТЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Мақалада жаһандану және ақпараттық технологиялардың экономикалық қатынастардың барлық салаларына жан-жақты енуі жағдайында Қазақстандағы цифрландырудың оң үрдістері мен проблемалары талданады. Электрондық үкіметтің (Е-үкімет) даму деңгейі бойынша елдер рейтингінде 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан 193 елдің ішінде 29-орынға ие болды. Мақалада цифрландырудың элеуметтік-экономикалық дамуға әсерін бағалау нәтижелері келтірілген. Цифрландырудың элеуметтік-экономикалық дамуға әсер ету дәрежесі мен сипаты (оң және теріс) мынадай факторлардың жиынтығымен айқындалады: басқарушы персоналдың құзыреті, цифрлық технологияларды әзірлеушілердің дағдылары мен біліктілігі, нормативтік – заңнамалық базаның сапасы, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігі мен сапасы және басқалар.

Кілтті сөздер: Қазақстан, цифрландыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, даму, экономика.

Шевякова Анна Леонидовна

ЧУ «Академия «Volashaq»,

Қарағанды, Республика Қазақстан

ПОЗИТИВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

В статье анализируются позитивные тенденции и проблемы цифровизации в Казахстане в условиях глобализации и всестороннего проникновения информационных технологий во все сферы экономических отношений. В рейтинге стран по уровню развития электронного правительства (Е-правительство) по итогам 2020 года Казахстан занял 29 место среди 193 стран. В статье приведены результаты оценки влияния цифровизации на социально-экономическое развитие. Степень и характер (позитивное и негативное) влияния цифровизации на социально-экономическое развитие определяются совокупностью таких факторов, как: компетенция управленческого персонала, навыки и квалификация разработчиков цифровых технологий, качество нормативно – законодательной базы, доступность и качество информационно-коммуникационной инфраструктуры и другие.

Ключевые слова: Казахстан, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии, развитие, экономика.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бирюков Валерий Викторович - экономика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Дарибекова Айгүл Сағатбекқызы - экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Дарибекова Назгүл Сағатбекқызы - экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Дарибеков Серік Сағатбекұлы - экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Калгужина Даригүл Манатқызы - "Дезофарм" ЖШС директорының орынбасары

Рауандина Гүлдарай Қалкенқызы - экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Султанова Гүлстан Исакқызы - экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Турсынғалиева Қырмызы Нұрланқызы - экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шилец Николай Николаевич - "Eurasian Industrial Chemical stoup" ЖШС атқарушы директоры

Шевякова Анна Леонидовна, кандидат экономических наук, доцент Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Бирюков Валерий Викторович доктор экономических наук, ассоциированный профессор, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Дарибекова Айгүл Сағатбековна кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Дарибекова Назгүл Сағатбековна магистр экономических наук, старший преподаватель, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Дарибеков Серик Сағатбекович кандидат экономических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Калгужина Даригүл Манатовна – зам. директора ТОО «Дезофарм»

Рауандина Гүлдарай Қалкеновна - магистр экономических наук, старший преподаватель, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Султанова Гүлстан Исаковна - магистр экономических наук, старший преподаватель, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Турсынғалиева Қырмызы Нұрлановна - магистр экономических наук, старший преподаватель, НАО Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Шилец Николай Николаевич - исполнительный директор ТОО «Eurasian Industrial Chemical Stoup»

Шевякова Анна Леонидовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» Қарағанды, Қазақстан Республикасы

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Biryukov Valeriy -doctor of Economics, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Daribekova Aigul - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Daribekova Nazgul- master of Economics, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Daribekov Serik - candidate of Economic Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kalguzhinova Darigul – Deputy director of deopharm LLP

Rauandina Guldaray -master of Economics, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sultanova Gulstan - master of Economics, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tursyngalieva Kyrmyzy- master of Economics, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shilets Nikolay - "Eurasian Industrial Chemical ctoup" ЖШС атқарушы директоры

Shevyakova Anna Leonidovna, Doctor of Economics, Ph.D., associate professor of the Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОК 81:001.4
ГТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы,
Касетова Насихат Күмісбекқызы
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада лексикография және терминография сияқты ұғымдар, олардың практикалық және теориялық ерекшеліктері қарастырылады. Электрондық терминографияның мүмкіндіктері атап өтіледі. Электрондық терминографияның заманауи ғылыми-теориялық мәселелері және оларды шешу жолдары көрсетіледі.

Тірек сөздер: Электрондық терминография, лингвистика, компьютерлік лексикография, қолданбалы лингвистика, термин, терминологиялық жүйе.

Терминологияны біріздендіру терминдер қорын бір ізге түсіріп, жүйелеу, нормалау, стандарттау арқылы жүзеге асырылатын маңызды терминологиялық жұмыстардың бірі. Терминологияны біріздендіру, стандарттау мәселесін өткен ХХ ғасырдың 30-жылдарында Э.К. Дрезен, Д.С. Лотте сияқты ғалымдар бастап көтерген еді. Содан бері бұл мәселе күн тәртібінен түскен емес. Әрине, ғылым мен техника тілін жүйелеу, терминологияны біріздендіру бағытында жазылған ғылыми еңбектер де, атқарылған нақты істер, қол жеткен жетістіктер де бар. Соған қарамастан, әлемнің көптеген ұлт тілдерінің өз ішіндегі және бірнеше тілдің арасындағы терминологияны халықаралық біріздендіру ісі әлі жолға қойылып, толық шешімін таппай келеді. Бұл – біздің тілімізге, қазақ тілінің терминологиялық қорына да қатысты мәселе.

Қазіргі қазақ терминологиясы қазақ тіліндегі терминдерді үйлестіру, бірізге түсіру бағытындағы көлемді жұмыстарды талап етіп отыр. Соңғы кезеңдегі терминология саласына қатысты ғылыми жұмыстардың көптеп жазылуы да соның айғағы. Қазақ терминдерін жасауға, оларды үйлестіруге байланысты жұмыстардың бірден үлкен қарқынмен жүргізілуінің және ондағы шешуді қажет ететін өзекті мәселелердің көбеюінің, сол бағытта соңғы аз уақытта көптеген ғылыми жұмыстардың жазылуының өзіндік себептері жоқ емес. Біріншіден, қазақ терминдерін реттеудің қажеттілігіне, оның маңыздылығына көп уақыт бойы баса мән берілмей келді. Екіншіден, қазақ терминологиясының өзекті мәселелерін зерттеп, шешіп берген ғылыми еңбектер тым аз болды. Қ. Жұбановтың [1] және басқа ғалымдардың бірқатар ғылыми мақалаларымен қатар, 90 жылдарға дейін тек Ө. Айтбайұлының ғылыми монографиясы қолданылып келді [2].

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың дамуы лингвистиканың, атап айтқанда терминографияның ажырамас бөлігі болып табылады. Тіл білімінде компьютерлер мен қолданбалы бағдарламаларды қолдану мүмкіндіктерін зерттеу тиісті білім саласының негізгі ұғымдарын білу қажет екенін көрсетеді. Терминография мәселелері әртүрлі пәндік салалардың мамандары арасында үлкен қызығушылық тудырады. Әлемде практикалық және теориялық терминографияға көп көңіл бөлінеді.

Елдегі терминография саласының қазіргі жай-күйі, объективті және субъективті факторларға негізделген осы саланың проблемалары; тілді қорғау мен дамытуға мемлекеттік қамқорлық; ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мүмкіндіктерінің қызметтің барлық салаларына әсері; әлемде осы салаға ерекше назар аудару, терминологиялық қызметпен айналысатын бірқатар халықаралық орталықтар құру, тиісті халықаралық стандарттарды әзірлеу, халықаралық стандарттарды құру терминологиялық банктер, мәліметтер базасы және т. б. терминологиялық қызметтің болашағы болып табылады.

Қазіргі ғылымның құрамдас бөлімдері:

- табиғат құбылыстары мен заңдылықтарын зерттейтін жаратылыстану ғылымдары;
- қоғам зерттейтін әлеуметтік немесе әлеуметтік ғылымдар;
- табиғаттың, қоғамның және ойлаудың ең жалпы заңдылықтарын зерттейтін философия [3].

Лингвистика гуманитарлық (әлеуметтік) ғылымдарға жатады. Лингвистика – бұл тіл туралы, оның әлеуметтік табиғаты мен функциялары, ішкі құрылымы, оның жұмыс істеу заңдылықтары мен тарихи дамуы және нақты тілдердің жіктелуі туралы ғылым.

Лингвистика теориялық лингвистика, қолданбалы лингвистика, эмпирикалық лингвистика, бір тілді лингвистика, салыстырмалы лингвистика, сыртқы лингвистика, ішкі лингвистика, тіл лингвистикасы, сөйлеу лингвистикасы, статистикалық лингвистика, динамикалық лингвистика болып бөлінеді. Қолданбалы лингвистика немесе компьютерлік лингвистика бөлімі ақпараттық технологиялармен тығыз байланысты. Қолданбалы немесе компьютерлік лингвистика ХХ ғасырдың 20-жылдарының аяғынан бастап дами бастады. Бұл тілді қолданудың практикалық мәселелерін шешудің әдістерін әзірлеумен байланысты.

Лексикография – сөздіктерді құрастыру теориясы мен практикасын зерттейтін лингвистиканың бір саласы. Осылайша, сөздіктерді құрастыру арқылы лексиканы сипаттау лексикография деп аталады. [4]

Компьютерлік лексикография ұғымы ақпаратты өңдеудің жаңа әдістерінің әсерінен пайда болды. Компьютерлік лексикография – компьютерлік сөздіктерді, лингвистикалық мәліметтер базасын құруға және лексикографиялық жұмыстарды қолдау бағдарламаларын жасауға бағытталған қолданбалы лингвистиканың бөлімі.

Ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында қол жеткізілген инновациялар осы салаларға қатысты жаңа терминдерді құруға негіз болды. Осыған байланысты соңғы уақытта түсіндірме және аударма сөздіктеріне қажеттілік артты.

Жыл сайын ғылым мен техниканың әртүрлі салаларына қатысты терминологиялық сөздіктер шығарылады. Сондай-ақ ғалымдар мен мамандар, ғылыми ұжымдар тарапынан мезгіл-мезгіл ғылымның түрлі салалары бойынша жаңа терминдер жасалады, сондай-ақ түсіндірме сөздіктер шығарылады.

Терминография қолданбалы лингвистика мен компьютерлік лексикографияның перспективалық бағыттарының бірі болып табылады. Яғни, терминография арнайы терминологиялық сөздіктер құрумен айналысады. Сонымен қатар, терминография терминологиямен тығыз байланысты. Терминология – бұл терминдер туралы ғылым. Ал электронды терминографиямыз – электронды терминологиялық сөздіктерді құрастыру туралы ғылым [5].

Компьютерлік лексикографияға қатысты барлық нәрсе электронды терминографияға да қатысты. Олар тек терминографияда сөздік сипаттамасының объектісі термин, ал лексикографияда – қарапайым сөз немесе морфема, фраза, сөйлем және т. б. Термин – тиісті кәсіби қызметтен арнайы білімді қажет ететін нақты және бір мәнді анықтамасы бар метатілден немесе адамның практикалық іс-әрекетінің арнайы саласынан алынған сөз немесе сөз тіркесі. Термин ұғымы оның терминологиялық жүйеде жүзеге асырылатын қасиеттерімен беріледі. [6]

Терминологиялық жүйе тұтастай алғанда білімнің тиісті саласын көрсетеді және оның әрбір термині білімнің осы саласының құрамдас бөліктерін атайды немесе сипаттайды. Терминдер мен терминологиялық жүйелер белгілі бір тілге немесе тіпті белгілі бір ғылыми мектепке байланысты болғандықтан, терминографияның маңызды міндеті терминдерді стандарттау және біріздендіру, сондай-ақ оларды әлемнің әртүрлі тілдеріне бір мағыналы аудару болып табылады.

Терминдердің қолданылуы терминологиялық стандарттарда сипатталған. Қазір әлемде 20 мыңнан астам терминологиялық стандарт бар. Терминологиялық стандарттар халықаралық деңгейде, мемлекеттік деңгейде және жекелеген компаниялар деңгейінде әзірленеді. Терминологиялық стандарттарды құрудың мақсаты:

- терминдер мен терминологиялық жүйелерді біріздендіру;
- жаңа терминдер мен терминологиялық комбинацияларды, сондай-ақ олардың қысқартуларын лингвистикалық сараптау;
- ғылыми-техникалық терминдерді аудару болып табылады.

Электрондық терминографияның мүмкіндіктері түрлерін бөліп саралап қарасак:

1. Сөздік мақаланың мазмұнын ұсыну, әр түрлі критерийлер бойынша ішінара көрсетіп қосу мүмкіндігі бар, бірақ сөздіктерде кездеспейтін әр түрлі графикалық бейнелеу құралдарын пайдалану
2. Мазмұнға қол жеткізу үшін әртүрлі лингвистикалық және терминографиялық

технологияларды қолдану. Бұл технологиялардың қатарына синтаксистік және морфологиялық талдау, дыбысты тану және синтездеу, толық мәтінді іздеу және т. б.

3. Ақпаратты жылдам алу мүмкіндігі пайдаланушылар үшін тиімді. Кейде сөздікте терең ақпарат табуға тура келеді. Мұндайда пайдаланушы тарапынан сұраныс ыңғайлы түрде тұжырымдалуы керек. Қағаз сөздігінде бұл өте ұзақ уақытты алады, ал электронды сөздікте тиісті ақпаратты мүмкіндігінше локализациялайды.

4. Сөз немесе сөз тіркесі туралы әр түрлі ақпарат алу, бұл пайдаланушыға белгілі бір уақытта өзіне сәйкес келетін бірнеше балама нұсқаларды белсенді таңдауға мүмкіндік береді.

Электрондық терминография мәселелеріне мыналар жатқызуға болады:

а) сипаттама бірлігі жеке лексикалық мағына емес. Осы себепті талдау технологиялары бастапқы сұраныс пен синтаксистік және семантикалық критерийлер бойынша берілген сұранысқа сәйкес келетін лексикалық мәндер арасындағы сәйкестікті орната алмайды.

ә) электрондық сөздіктің үлкен көлемі, лексикалық мағыналардың толық және дәлелді сипаттамасы оны пайдалану қиынға соғады;

б) лексикалық мағыналардың толық және терең сипаттамасы сөздікті қазіргі мәдени және тілдік жағдайға сәйкес келмейді;

в) сөздіктің қызықты лексикографиялық тұжырымдамасы оның лексикалық негізін тарылтады.

Тіпті ең жақсы қағаз сөздіктер, өкінішке орай, сөзсіз ескірген сөздіктер. Осы себепті шағын сөздіктер тілдің қазіргі күйін бекіту функциясын орындайды. Мұндай сөздіктер әдетте үстірт және конъюктуралық болып табылады. [7] Электрондық сөздіктер нұсқалардың уақыт өте өзгеруімен және берілген сөздіктің пайдаланушыларымен үнемі байланысу мүмкіндігімен сипатталады, олардың саны да аз емес. Осылайша, электронды сөздіктерге көшу электронды терминографияның бірқатар мәселелерінің шешімі болып табылады [8].

Қорытындылай келгенде терминологиялық сөздік анықтамалық кітаптың бір түрі ретінде термин туралы әртүрлі ақпаратты пайдаланушыға ыңғайлы және жан-жақты түрде жеткізу үшін шексіз мүмкіндікке ие.

Яғни,:

1. Бұл сөздіктің құрылымын кез-келген басқа анықтамалық басылымынан ерекшелендіретінін және термин арқылы берілетін ең маңызды ақпаратты тиімді жеткізуге мүмкіндік беретін айта кету жөн.

2. Терминнің аясында құбылыстарды, процесті, объектіні және пайдаланушылардың қажеттіліктерін көрінеді, арнайы мақсаттар үшін және аударма қызметінде тіл үйренудегі қиындықтарды жеңілдетуге, мәдениетаралық кәсіби қарым-қатынас процесін оңтайландыруға ықпалын байқалады. Сөздікті қалыптастыру үшін де, терминологиялық сөздікте терминді анықтау үшін де ғылыми ұғымдар жүйесіндегі терминді түсіну, сондай-ақ терминологиялық жүйенің логикалық және тұжырымдамалық талдау маңызды рөл атқарады.

3. Заманауи тұтынушы, аудармашы терминнің барлық мүмкін түсіндірмелерін жүйелі түрде сипаттай алуы керек. Түсіндірме түріндегі арнайы сөздікте пайдаланып әрқашан "интерпретацияны" табуға тырысады, бұл өз кезегінде арнайы білімнің қалыптасуына ықпал етеді.

Қазіргі қазақ терминографиясында алдағы тәжірибелік терминография жұмыстарын жоспарлауда негізге алатын мәселелердің қатары жеткілікті. Солардың ең бастыларының қатарына - терминдер туралы қазақ тіліндегі ұғынықты, түсінікті мәліметтердің берілуі, иллюстрациялар мен суреттердің, сызба материалдарының пайдаланылуы, қалыптаспаған терминдердің берілмеуі сияқты қазіргі қазақ қоғамының сұранысына қажетті элементтерді жатқызуға болады. Терминологиялық сөздік жасау ісіне қатысты осы сияқты маңызды талаптар қазақ терминографиясының аясында әлі де зерттеле түсуі қажет екендігі де түсінікті жағдай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жубанов Қ. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые государственной терминологической комиссией // Исследования по казахскому языку. - Алматы: Ғылым, 1966.

2. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. Алматы, 1988. - 206 б.

3. Авербух К.Я. Общая теория термина. - Иваново, 2004. - 252 с.

4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы, 1993.

5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва: Советская энциклопедия,

1966. - 606 с.

6. Әбдірәсілов Е. Терминдік сөздіктерде тілдердің орналасу реті және олардың терминдерді қалыптастырудағы ролі // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. - Астана, 2002. - Б. 87-92.

7. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 360 с.

8. Бурнашев Владимир (Член Императорского Вольного экономического общества). Опыт терминологического словаря. - Санкт-Петербург: Типография Жернакова, 1843. - 415 с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович

Касетова Насихат Кумисбековна

Академия «Bolashaq» Караганды, Республика Казахстан

ПУТИ РЕШЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ЭЛЕКТРОННОЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

В статье рассматриваются такие понятия, как лексикография и терминография, их практические и теоретические особенности. Подчеркиваются возможности электронной терминографии. Показаны современные научно-теоретические проблемы электронной терминографии и пути их решения.

Ключевые слова: электронная терминография, лингвистика, компьютерная лексикография, прикладная лингвистика, термин, терминологическая система.

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich

Kasetova Nasihat Kumisbekovna

Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan

WAYS TO SOLVING MODERN SCIENTIFIC AND THEORETICAL PROBLEMS OF ELECTRONIC TERMINOGRAPHY

Concepts such as lexicography and terminology, their practical and theoretical features are considered in the article. Features of electronic terminology are highlighted. Modern scientific and theoretical problems of electronic terminology and ways to solve them are presented.

Keywords: electronic terminography, linguistics, computer lexicography, applied linguistics, term, terminological system.

List of used literature:

1. Zhubanov K. principles of terminology of the Kazakh literary language, the state terminological Commission // study of the Kazakh language.- Almaty: Science, 1966.

2. Aitbayuly U. formation and development of Kazakh terminology. Almaty, 1988. - 206 P.

3. Averbukh K. Ya. General Theory of the term. - Ivanovo, 2004. - 252 PP.

4. Akhanov K. fundamentals of Linguistics.- Almaty, 1993.

5. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms. - Moscow: Soviet encyclopedia, 1966. - 606 P.

6. Abdrasilov E. The Order of languages in term dictionaries and their role in the formation of terms // actual problems of Kazakh terminology.- Astana, 2002. - P. 87-92.

7. Baranov A. N. introduction to Applied Linguistics. - М.: editorial URSS, 2003. - 360 P.

8. Vladimir burnashev (Chlen of the Imperial Volnoy Economic Community). Experience terminological equivalent. -St. Petersburg: typography Zhernakova, 1843. - 415 P.

Ахметова Нұрбала Темірхановна
nurbala.a@mail.ru
Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ы.АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ЖӘНЕ ЕҢБЕК ТАҚЫРЫБЫ

Мақалада қазақ халқының ұлы ағартушысы, балалар әдебиетінің атасы Ы.Алтынсариннің балаларға арналған шығармаларындағы адамгершілік және еңбек тақырыбы туралы айтылады. Оның бірнеше әңгімелерінен мысалдар келтіріліп, талдау жасалады.

Тірек сөздер: рухани байлық, тәрбие, адамгершілік құндылықтар, адамзат баласы, өнегелі істер, жас буын, еңбексүйгіштік, қазына, өнер, заман талабы, отансүйгіштік, кішіпейілдік.

Бүгінгі қоғамда адамның рухани байлық көздерін кеңейтудің маңызы ерекше екені ақиқат. Себебі қоғамның ең басты байлығы – адам. Адамның рухани деңгейі неғұрлым жоғары болса, қоғам құндылығы да жоғарылай түседі.

Адам баласының сан ғасырлар бойы жинақталған материалдық байлықтары қандай ұшан-теңіз болса, оның рухани байлығының қоры да сондай көп. Бұлардың бәрі барлық адамзатқа бірдей ортақ қазына.

Шығыс халқының ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби (870-950)

тәрбие мәселесін логикамен байланыстыра уағыздаған. Ол "Ақыл мен түсінік" атты еңбегінде ақылдылық пен адамгершілік үлгілі тәрбиеге байланысты екендігін, оның негізі таза еңбекте, еңбек өз кезегінде көбінесе адамның жас кезінде бойына сіңірілген тәрбиеге байланысты туындайтындығын айтады.

Жас ұрпақтың тәрбиесіне қойылатын жаңа заман талабы адамгершілік құндылықтарды қастерлейтін, өз Отанын сүйетін, құрметтейтін, кез – келген жағдайда өзара қарым – қатынас жасай алатын, өзін - өзі жетілдіру арқылы өмірлік мақсаттарына жете алатын, жеке қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қоғам талаптарымен үйлестіре білетін әлеуметтенген тұлғаны қалыптастыру үшін оңтайлы тәрбие үрдісін ұйымдастыруға, соның негізінде жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуына баса назар аудару болып табылады.

Әбу Насыр Әл – Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім, адамзаттың қас жауы» - деген екен. Осы қағида бүгінде шындыққа айналуда, өйткені, қоғамда кездесетін жағымсыз құбылыстардың көбеюі жастардың әлеуметтік мәселесінің өсуіне ықпал етпей қоймайды.

Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай нағыз пайдалы еңбек деп әр түрлі қолөнерді, егіншілікті және білім алуды, оқуды есептеді. Ақыл-білім алу күрделі еңбек арқылы келеді деп философиялық тұжырым жасады.

Ол жастарды ең алдымен отбасында, мектепте және әдебиет арқылы тәрбиелеудің маңызды рөлін ерекше бағалады [1].

XIX ғасырда қазақ даласында дүниеге келіп, орыс, Европа мәдениетіне қолы жеткен оқымысты, халық ағартушылар дәрежесіне көтерілген әрі педагог, әрі ақын - жазушы Ыбырай Алтынсарин шығармаларының қазақ әдебиеті тарихында алатын орны орасан зор.

Өзінің өнегелі өмірі, тынымсыз ізденісі, жан - жақты таланты арқылы танылған Ыбырай Алтынсарин де өзінің педагогикалық тақырыптағы өлеңдері мен әңгімелерінде, аудармаларында бала тәрбиесі тақырыбына көп көңіл бөледі. Оның әңгімелерін тақырып жағынан еңбек пен өнерге баулитын және адамгершілікке тәрбиелейтін шығармалар деп екі топқа бөліп қарастыруға болады.

Ыбырай шығармалары жас ұрпақты мейірімділікке, адалдыққа, ізеттілікке, ақылдылық пен білімділікке, т.б. ізгі қасиеттерді үйретуге шақырады. Әңгімелерінің идеясы, еңбекті сүю, қадірлеу, жақсы мінез - құлыққа бағыттау, халқын сүю махаббат - мейірім перзенттік парыз, т.б. Ыбырай «Қазақ хрестоматиясына» «Қара батыр», «Байұлы», «Жиренше шешен», «Тазша бала туралы ертегі», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Таза бұлақ», «Әке мен бала» сияқты тәлімдік мәні зор әңгімелерін енгізді. Қазақ хрестоматиясына енген Ыбырайдың көркем шығармалары өзінің алдына қойған

мақсатына, ағартушылық идеясына негізделген. Ол әдебиетті бала санасына әсер ететін, сөйтіп, оны жақсы, өнегелі істерге үйрететін мықты құрал деп атап көрсетті. Ыбырайдың шығармаларын оқи отырып, ол өз заманының беталысын анық аңғарғанын, халық өмірін жаңа арнаға салуда білім мен тәрбие мәселесі қатар жүру керектігіне назар аударғанын көруге болады. Ыбырай әңгімелерін негізгі қайнары халық тұрмысынан алынған.

Халқымыздың сан ғасырлық тыныс-тіршілігінің өзіндік ерекшеліктерінен туындаған ұлттық тәлім-тәрбиеге қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары жетерлік. Ыбырай шығармаларының дені халық тіршілігімен қатар қазіргі этика, педагогика, психология ғылымдары тұжырымдарымен қиюласа, астарласып жатады. [2]

Ыбырай шығармаларының балаларды кішкентай кезінен бастап отан сүйгіштікке, мақсаткерлікке, ақылдылыққа, қайырымдылыққа, әдептілікке, имандылыққа тәрбиелеуде көп көмегі бар екендігі сөзсіз.

Ол өмірді, адам әрекеттерін бейнелеуде ешқашан шамадан тыс әсірелеп суреттеп, шындықтан алшақтамайды. Кейіпкерлерді шынайы өмірге тән әрекеттері арқылы бейнелеуді мақсат тұтады. Ыбырай шығармаларының басты бір тақырыбы – еңбек. Ол өнімді еңбек – еңбек тәрбиесінің құралы деп тұжырым жасайды, еңбек адамның өмірі үшін ерекше маңызды рөл атқарады, еңбексіз өнер де, білім де қолға келмейді деп, еңбекті бірінші орынға қойып, тәрбие негізі адал еңбекте екендігін айтады. Оның бұл тақырыпта жазған көптеген әңгімелері бар. Мысалы «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейтқұл», т.б. Жазушының бір топ әңгімелері адамгершілік тәрбиесі мәселесіне жазылған. Адам қашан да өзінің адамгершілігімен, қайырымдылығымен, адалдығымен және әділеттілігімен ардақты. Адамгершілік - адамның рухани арқауы. Шыр етіп жерге түскеннен бастап адам баласы ата-ананың аялы алақаны мен ыстық ықыласына бөленіп өсетіні белгілі. Ата-ана баласына небір асыл қасиеттерді үйретіп, жақсы азамат болуын тілейді және үміттенеді. Ыбырай Алтынсариннің адамгершілік тақырыбындағы шығармаларында, мысалы «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Таза бұлақ», «Мейірімді бала» т.б. әңгімелерінде адамның ізгілік қасиеттері дәріптеледі. Мысалы, ағартушының «Мейірімді бала» әңгімесі тәрбиелік мағынаға тұнып тұр десек артық айтпағанымыз. [3] Оған дәлел ретінде Сейіт бала туралы мына бір әңгімесіне құлақ түріп көрелік:

Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, андаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалады. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып танып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатады. Сонда сынықшы кісі:

- Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың? -деп сұрайды. Сейіт, шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлайды:

- Ауырмақ түгіл жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын,- дейді.

Сейіт өзінің жас шамасына қарамастан жіберген қатесін түсінді. Ол екінші рет зар жылап, көз жасын көлдететін болса, ардақты ананың баласының еңіреген даусын ести алмай, талып қалатынын алдын ала сезгендей болды. Онсызда баласының қамын ойлап, зыр жүгіріп жүрген анасына қосымша жүк болмауды ойлады. Ер жігітке тән мінез көрсетті. Ішінен: «анашым сәл шыда, өсуіме аз қалды» дегендей сезім қалдырды. Сейіттің мұндай іс-әрекеті екі түрлі мағына береді: алғашқысы балалықтан өтіп жауапты да дербес жетілгендікті білдірсе, екіншісі түн ұйқысын төрт бөлген анасын ерекше қастерлегенін айшықтайды. Бүгінгінің тілімен айтқанда ана мен бала арасындағы ерекше байланысты психологиялық тұрғыда еркін жеткізген.

Сондай-ақ «Асыл шөп» әңгімесіндегі Злиха мен Бәтиманың бір – біріне қарама-қарсы мінез-құлқы, Злиханың шыдамсыздығы, Бәтиманың сабырлылығы баланы ойлантап қоймайды. Бәтима неге шаршамайды, неге ол қуанып келе жатыр? Әрине, ол да шаршап келе жатыр, бірақ ол ата-анасына пайдалы іс жасап келе жатыр, және бұл бітпейтін іс емес, қалаға да жетеді, үйіне де келеді. Міне, ол ауырлықтың жағымды жағын ойлап келеді. Бәтиманың қылығы шыдамдылыққа, сабырлыққа үйретеді.

«Бақша ағаштары» әңгімесіндегі әкесінің бала сұрағына берген жауабы барлық балаларға тәлім-тәрбиелік мысал бола алады. Қандай бала жаман, қисық болып өскісі келеді? Сондықтан да бұл әңгімеден бала ата –анасын тыңдау керектігін ұғынады. [6]

Әңгіме –оқиғаны баяндауға негізделген қара сөзбен жазылған көркем шығарма. Әңгімеде бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады. Ыбырай шығармалары қысқа мазмұнды, балалардың түсінуіне жеңіл. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, мақал-мәтел мен афоризмдерді орынды қолдану, әр

әңгіменің тағылымдық мәніне ерекше көңіл аудару - Ыбырай шығармаларының өзіндік ерекшеліктері. Шығармалары мазмұны жағынан да, түрі жағынан да балалар әдебиетіне қойылатын талаптарға сай келеді. Тәрбие мәселесі - күн тәртібіндегі өзекті мәселе. Тәрбиенің өмірімізде алатын орны ерекше. Ол адам өмірінің жаңа арнаға қосылғанымен бірдей. Осы тұста бастысы жақсы арнаны таңдай білу керек. Ана мейіріне қанып, әке өсиетін тыңдап өскен бала ғана түбінде жылы жүректі азамат болары сөзсіз, олай болса, Ыбырай әңгімелерінде жасынан отбасы тәрбиесін көрген бала үлкен азамат болғанда, өз мәнінде өмір сүруге бейім болады деген нақты тұжырымдар беріледі.

Адамның рухани байлығы туралы айтылғанда көпшіліктің ойына әдеби кітаптар түсетіні белгілі. Ол орынды да. Қоғамның кейбір қарама-қайшы тұстарын шығарма арқылы жеткізіп, өмірдің мәнін терең ұғынуда көркем шығарма үлкен рөл атқарады. Адам болмысы мен мінезін ашу біз байқай бермейтін кейбір тұстарға тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Осылайша әдеби кітаптардан адам болмысынан әлемді тануды, керісінше әлемді тани отырып адамға үңілуді үйренеміз.

Ыбырай Алтынсарин шығармалары жас буынға үлгі-өнеге берерлік бағалы мұра ретінде құндылығын жоймақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Р.Қоянбаев. Тәрбие теориясы. - Алматы, 1991.
2. В.А.Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. - Алматы, 1976.
3. К. Сейталиев. Тәрбие теориясы. - Алматы, 1983
4. Еңбекке тәрбиелеу мен оқыту тұжырымдамасы. //Қазақстан мұғалімі. 19 ақпан, 1993 жыл.
5. Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. Қазақтың тәлім-тәрбиесі -Алматы, 1995.
6. Ы.Алтынсарин. Таза бұлақ. - Алматы, 1993.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Ахметова Нурбала Темирхановна

Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан

ТЕМА ПРАВСТВЕННОСТИ И ТРУДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. АЛТЫНСАРИНА

В статье рассказывается о теме нравственности и труда в произведениях для детей великого просветителя казахского народа, педагога И. Алтынсарина. Приводятся примеры из нескольких его рассказов и проводится анализ.

Ключевые слова: духовное богатство, воспитание, нравственные ценности, человечество, нравственные дела, молодое поколение, трудолюбие, сокровища, искусство, требование времени, патриотизм, смирение.

Akhmetova Nurbala Temirkhanovna

Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE THEME OF MORALITY AND LABOR IN THE WORKS OF I. ALTYSARIN

The article talks about the theme of morality and labor in the works of Y. Altynsarin, the great educator of the Kazakh people, the father of children's literature. Several of his stories are given examples and analyzed.

Key words: spiritual wealth, upbringing, moral values, the human race, moral deeds, the younger generation, hard work, treasure, art, modern requirements, patriotism, humility.

List of used literature:

1. R. Koyanbayev. Theory of Education. - Almaty, 1991.
2. V. A. Sukhomlinsky. Heart warmth for a child. - Almaty, 1976.
3. K. Seytaliyev. Theory of Education. - Almaty, 1983
4. the concept of Labor Education and training. // Teacher of Kazakhstan. February 19, 1993.
5. K. Zharykbayev, S. Kaliyev. Kazakh education-Almaty, 1995.
6. Y. Altynsarin. Clean spring. - Almaty, 1993.

Дирчинчап Долума Дадаар-ооловна
Горно-Алтайский государственный университет,
г. Горно-Алтайск, Республика Алтай, Российская Федерация
Науч.рук. к.ф.н., доц. Киндикова А.В.

ИСТОРИЯ ВЗАИМОПЕРЕВОДОВ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ЛИТЕРАТУР СИБИРИ

В статье рассматривается литературы сибирского региона., На рубеже двух столетий (XX-XXI) лингвисты и литературоведы заинтересовались переводом древнетюркской литературы. В настоящее время существуют научный, а также стихотворный, точнее, поэтический и прозаический переводы древней поэзии на родном языке. В литературоведении эти переводы до настоящего времени остаются неоцененными.

Ключевые слова: двусторонний перевод, столетия, тюркоязычные народы, сборник, носитель, периодизация.

Литературы сибирского региона с момента ее зарождения и до наших дней никогда не были изолированными. Они генетически связаны друг с другом, отмечаются типологические связи с другими литературами, кроме того, тюркоязычные литературы постоянно контактировали между собой. Взаимосвязи младописьменных тюркских литератур, таких как тувинская и алтайская, изучены лишь частично, более всего в контексте русской литературы.

В первой половине XX века в тюркоязычных литературах Сибири в основном практиковался двусторонний перевод: с родного языка на русский и наоборот, например, сборник стихов "Поэты Горного Алтая" (1932), «Голос братской Тувы» на страницах журнала "Сибирские огни" часто публиковались переводные произведения писателей сибирского региона. Переводчиками алтайской литературы выступали известные писатели из Новосибирска В. Непомнящих, И. Мухачев, Е. Стюарт и многие другие.

Во второй половине XX столетия на алтайский язык активно переводится зарубежная литература, литература народов России, в том числе художественная литература Сибири. В этот период происходит знакомство иноязычного читателя с национальными литературами. Достаточно назвать переводные сборники "Поэты Хакасии"(1950), "Поэты Горного Алтая" (1954), "Поэты Тувы"(1957).

В 50-60-е годы в Москве и Новосибирске издавались целые сборники о литературах Сибири. Таковы, к примеру, книги "Литература народов Сибири"(1956), "Поэзия Сибири" (1957), "Поэты народов Сибири" (1967). В местных издательствах повторялась публикация той же переводной литературы. В 60-е годы в литературах сибирского региона удачно переводятся русская классика и зарубежная лирика.

Переводы А. Пушкина в значительной мере способствовали формированию принципов художественного перевода и художественной литературы тюркоязычных народов Сибири. Писатели, поэты проходили большую школу мастерства как переводную, так и писательскую. Так например, в 1956 году на тувинский язык переведен "Евгений Онегин" А. Пушкина поэтом Сергеем Пюрбю. Переводчик подошел к своей работе весьма ответственно. Он свободно применял неисчерпаемость богатство родного языка. И сделал достоянием тувинского народа одно из великих творений мировой литературы, достойно только одобрения и поддержки. Первые пробы перевода художественной литературы на тувинский язык начались в 1937 году. В связи 100-летия со дня смерти А. С. Пушкина в Туве проходили культурно-массовые мероприятия; осуществлялись переводы его произведений людьми из числа первой интеллигенции, как: Салчак Тока, Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, а также работники культуры, просвещения А.Чымба, С.Лопсан. Эти переводчики поднимали целину, внесли еще тогда неоценимый вклад в дело перевода. Первыми переведенными на тувинский язык стихотворениями великого русского поэта были опубликованы на страницах периодической печати, вошли в учебники и хрестоматии, а немного позже выходили отдельными изданиями. Первыми переводчиками стали М. Мохов, С. Танов, Т. Очурбаанак.

Из алтайских писателей русскую классику переводил Лазарь Кокышев, А.С.Пушкина «Ончо тилдерле адым адалар» 1999 (На всех языках прозвучит моё имя: стихи, поэмы драма, сказки), М. Ю. Лермонтова, Н. А. Некрасова, Р. Бернса и др. поэтов.

С тех пор регулярно проводится в жизнь приобщение народа к сокровищнице шедевров мировой литературы, поднимая общий уровень культуры тюркоязычного народа. Вслед за А. Пушкиным, М. Лермонтовым, И. Крыловым, А. Блоком, С. Есениным, М. Горьким, М. Шолоховым, из детских писателей А. Барто, С. Михалков и многие другие имена русской и тувинской литературы заговорили на тувинском и алтайском языках. Перевод способствовал распространению все новых произведений русской и советской литературы, делал их доступными тувинскоязычному читателю. Дать русскую и советскую литературу широким массам читателей было одной из важнейших задач культурной революции Тувы и Алтай в те годы. Для выполнения этой задачи старались, как можно шире издавать переводную литературу.

Как отмечала тувинский исследователь, С.С. Комбу, в своей статье «Изучение переводных произведений в средних и высших школах Тувы», для тувинского народа, только что обретшего письменность, переводы русской и советской литературы, переводы через русский язык многих шедевров мировой культуры, стали толчком к возникновению новых жанров поэзии и прозы. Так в 1953 году был выпущен сборник басен И.А.Крылова "Каарган болгаш дилги" ("Ворона и лисица"). После этого тувинские поэты начали осваивать и жанр басни, который очень скоро стал одним из популярных, излюбленных в тувинской литературе. Через русский язык тувинские переводчики переводили сонеты Шекспира. И в результате этого тувинская поэзия обогатилась сонетами.

С появлением нового отряда переводчиков и выпуском многих книг, вместе с тем, с усвоением жанров, форм литературы закончился первый этап переводческой работы в Туве. На втором этапе переводной деятельности расширилась и область перевода с языков других народов. Так, например, были попытки перевода с английского, монгольского, алтайского, казахского языков. Поэт Юрий Кюнзегеш в свое время делал переводы с английского языка.

С монгольского и алтайского языков переводили носители этих языков. С давних времен тувинский народ жил по соседству с монголами и алтайцами, поэтому многие тувинцы знали языки своих соседей. Один из зачинателей тувинской литературы Б. Ховенмей переводил с монгольского и в результате выпустил книгу стихов «Бай Моол» (1967). В его переводах есть добротность и мастерство. Вслед за Ховенмеем были выпущены книги прозы в переводах с монгольского посредством подстрочника, выполненных переводчиками Ю. Аранчына, Г. Санчаа, Б. Болдур-оола, К. Аракчаа: «Херел» («Свет») С. Удвал, «Сонгу чуктун шолбанынче» («За полярной звездой», 1971) Л.Тудэва, «Эрнин эреси Хан-Харангуй» («Добрый молодец Хан-Харангуй», 1976), «Избранные произведения монгольской литературы» (1987), «Шил-даш көрүнчүк» («Хрустальное зеркало», 1993) Ш.Нацагдоржа.

Алтайским языком владеют жители близлежащих кожуунов (районов), как Монгул-Тайга, Бай-Тайга. Благодаря переводам С. Молдурга, Б. Казырыкпая, М. Ооржака тувинцы познакомились с отдельными стихами Ш. Шатинова, Б. Бедюрова, А.Саруевой, Г. Елемовой и мн.др.

В 70-80-е годы происходило взаимоузнавание тюркоязычных литератур посредством русского перевода. В этой связи нам необходимо задуматься о непосредственном переводе с языка оригинала на язык переводимой литературы. И что характерно, в эти годы литература народов Сибири читается и изучается на родном языке. Достаточно перечислить названия сборников стихов, изданных в Горно-Алтайске, Якутске, Туве («Северное сияние» 1973), «Огненно-красный цветок» (Якутск, 1974), «Голос братской Тувы» (1974) и т.д.

На рубеже двух столетий (XX-XXI) лингвисты и литературоведы заинтересовались переводом древнетюркской литературы. В настоящее время существуют научный, а также стихотворный, точнее, поэтический и прозаический переводы древней поэзии на родном языке. Однако, в литературоведении эти переводы до настоящего времени остаются неоцененными.

Прежде чем приступить к рассмотрению вопроса взаимопереводов, определим условные периоды, в которых происходила литературная жизнь, в том числе и устанавливались истоки взаимопереводов. По нашему мнению, условную периодизацию следует установить так:

I – 1950-1960 годы XX века

II – 1970-1980 годы XX века; III – 1990 годы XX века;

IV – начало XXI века.

Ключевым событием в развитии алтайской литературы стало открытие в 1952 году научно-исследовательского института по изучению истории, языка и литературы алтайского народа, который стал отправной точкой для профессионального алтайского литературоведения. Известно, что созданию научного центра способствовало проведение научно-практической конференции по алтайскому языку и литературе, на котором приняли участие крупные ученые из Москвы и Ленинграда, писатели, критики и видные общественные деятели. Более того, в 1953 году начала работу кафедра алтайского языка и литературы в Горно-Алтайском педагогическом институте, что тоже оказало огромное влияние на развитие литературы и родного языка.

Горно-Алтайская писательская организация была создана в 1958 году, результаты работы которой стали проявляться в следующих десятилетиях. Ускоренному темпу в развитии алтайской литературы послужило направление на обучение молодых авторов в Литературный институт имени М. Горького в Москву. Первые выпускники А. Адаров, Л. Кокышев и Э. Палкин включились в число профессиональных литераторов страны и заявили об алтайской литературе далеко за пределами Горного Алтая. Благодаря дружбе и сотрудничеству с писателями других регионов страны эти выпускники стали развивать взаимоперевод разных литератур.

В 1972 году выходит поэтический сборник переведенных на русский язык стихотворений алтайских писателей «Поэты Горного Алтая». В 1973 году издается сборник якутской поэзии на алтайском языке «Түндүк жаркын», куда вошли переводы Л. Кокышева, Э. Палкина, П. Самыка.

В 1980-х годах обменные встречи продолжались. Следует отметить, что хроники всех литературных событий и образцы переводческих работ публиковались в литературно-художественных сборниках и альманахах «Алтын күс» («Золотая осень»), «Алтын-Көл» («Золотое озеро»), «Үлүс» («Звезда»), «Эл-Алтай» и других.

С середины 80-х годов XX столетия наша страна переживала большие исторически перемены. Названная очень ёмким словом «перестройка» в действительности поменяла многие русла жизни, в том числе литературные русла (направление, жанры, переводы). Из-за разделения бывших в составе СССР стран (Киргизия, Казахстан, Узбекистан, Украина и другие) оборвались и многие литературные связи. Но, тем не менее, литературная жизнь в образованной в 1992 году Республике Алтай шла своим чередом и представляла читателям новые работы. В эти годы продолжали трудиться яркие представители алтайской литературы: А. Адаров, Б. Укачин, Ш. Шатинов, К. Кошев, П. Самык, Д. Каинчин, Д. Маскина, К. Телесов, Б. Бедюров, Г. Елемова и другие. Многие из них занимались переводить. Один из ярких творческих экспериментов, – издание переводов тандема переводчиков – сборника сказок, стихотворений, статей и очерков художника и философа Н. Рериха «Азиянын эрјинези» («Сердце Азии») в 1990 году. Редактор-составитель – поэт И. Белесов, переводчиками выступили: П. Самык и Б. Бедюров.

Список использованной литературы:

1. Киндикова А.В. Тюркоязычные литературы Сибири: проблемы художественного перевода. - Горно-Алтайск: Горно-Алтайская республиканская типография, 2004. - стр. 4.
2. Киндикова Н.М. Проблемы алтайской лирики (генезис, поэтика, искусство перевода). - Горно-Алтайск:Республиканская типография, 2003.
3. Киндикова Н.М. Сохранение этнокультурных особенностей в переводах тюркской литературы // Взаимоперевод национальных литератур: сохранение этнокультурных особенностей – Горно-Алтайск, 2014. – стр.8
4. Чамзырын, Е.Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы: диссертация... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Чамзырын Екатерина Тамбыевна. – Улан-Удэ, 2004. – 166 с.
5. Укачин Б.У. Дагээзи:тоожу /Б.У. Укачин; очул. Г.Ш. Монгуш. – Кызыл:Тыв НУЧ, 1979
6. Даржай А. Арчыннын јыды (пер. Ш.Шатинова).-Горно-Алтайск, 1985
7. Карындаштык Туванын уни.-Горно-Алтайск, 1974
8. Кюнзегеш Ю. Кун чалыткан Тыва (пер. Б.Укачина).- Горно-Алтайск,1982

ТҮҮҮНДЕМЕ/RESUME

**Дирчинчап Долума Дадар-ооловна
Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск қаласы
Алтай Республикасы, Ресей Федерациясы
Ғылыми жетекші. ф. ғ. к., доц. Киндикова А. В.**

СІБІРДЕГІ ТҮРКІТІЛДЕС ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА АУДАРЫЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Сібір аймағының әдебиеттері қарастырылған. Ғасырлар тоғысында (XX-XXI) лингвисттер және әдебиеттанушылар көне түркі әдебиеті аудармасына қызығушылық таныта бастады. Қазіргі уақытта ежелгі поэзияның ана тіліндегі ғылыми, сонымен қатар поэтикалық, дәлірек айтқанда поэтикалық және прозалық аудармасы бар. Әдебиеттануда бұл аудармалар әлі күнге дейін бағаланбай келеді.

Тірек сөздер: екі жақты аударма, ғасырлар, түркі тілдес халықтар, жинақ, тасымалдаушы, кезеңділік.

Dirchinchap Doluma Dadar-oolovna
Gorno-Altai State University, Gorno-Altai
Republic of Altai, Russian Federation
Scientific hand. Ph.D., Assoc. Kindikova A.V.
THE HISTORY OF MUTUAL TRANSLATIONS OF THE TURKIC-SPEAKING
LITERATURES OF SIBERIA

The article deals with the literature of the Siberian region. At the turn of the two centuries (XX-XXI), linguists and literary critics became interested in the translation of ancient Turkic literature. At present, there are scientific, as well as poetic, more precisely, poetic and prose translations of ancient poetry in the native language. In literary criticism, these translations remain unappreciated to this day.

Keywords: two-way translation, centuries, Turkic-speaking peoples, collection, medium, periodization.

List of used literature:

1. A Kindikova. Dene. Siberian Turkic-language literatures: problems of artistic translation. - Gorno-Altaysk : Gorno-Altai Republican Printing House, 2004. - p. 4.
2. Kindikova N. M. Problems of Altai lyrics (genesis, poetics, translation of art). - Gorno-Altaysk: : republican printing house, 2003.
3. Kindikova N. M. Features of ethnocultural translations of Turkic stability in literature // literature of National mutual translation: features of ethnocultural stability - Gorno-Altaysk, 2014. - p.Eight
4. Chamzyr, E. T. Ethnopoetic Tuvan prose children's features: dissertation... candidate of philological sciences: 10.01.02 / Ekaterina Chamzyr Tambiev. - Ulan-Ude, 2004. - p. 166.
5. Ukachi, B. New. Dageezi : I go / B. New. Ukachi ; ochul. G. Sh. In Mongu. - Kyzyl :Tyvnuch, 1979
6. A Darzhaev. Archynn gydy (trans . Sh .Shatinova).-Gorno-Altaysk, 1985
7. Uni Karyndashtyk Tuvany.-Gorno-Altaysk, 1974
8. Yu. In Kunzeg. Chalytka-Tyva (B.Ukachi lane).- Gorno-Altaysk, 1982

ӘОК 796(094)
ҒТАХР 77.29.36

Меңлібаев Құралбай Несіпбекович
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Түсіпбеков Асхат Каригулович
Молдабеков Аманжол Серикболович
Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ ДА БАСТАУЫНДА ТҮРҒАН ЕРЕН ТҰЛҒА
(Мұхтар Әуезовтің туғанынан 125 жылдығына арналады)

Мақалада ұлттық дене тәрбиесі мәдениетінің негіздері, түп-бастаулары, олардың өзге халықтардың дене тәрбиесі мәдениетімен салыстырғандағы ерекшеліктері туралы айтылады. Сондай-ақ авторлар ұлттық ойын түрлері - халықтың дене тәрбиесі саласындағы бүкіл тарихи жетістіктерінің жүйесі екендігіне тоқталады. Ұлттық спорт түрлеріне қатысты атаулардың тілдік қолданыстағы алақұлалығы туралы айтылып, атауларды біріздендіру туралы ұсыныс жасалады. Оларға «дәстүрлі», «дәстүрлі емес», «қазіргі» деген атауларды қолдану ерекшеліктері туралы ой қозғайды. Сондай-ақ мақалада қазіргі спорт түрінің түп-төркінінде Мұхтар Әуезов сынды аяулы тұлға тұрғаны туралы дәлелді де қызықты фактілер келтіріледі.

Тірек сөздер: ұлт, дене тәрбиесі, мәдениет, ерекшелік, дәстүрлі, дәстүрлі емес, футбол, т.б.

Кіріспе. Бір халықтың дәстүрлі дене тәрбиесі мәдениетінің ерекшеліктерін екінші бір халықтың дене тәрбиесі мәдениеті ерекшеліктерін салыстырғанда қандай өзгешеліктері бар екенін танып-білудің маңызы да жоқ емес. Бұл үшін ең алдымен бір халықтың өзіне тән төл ерекшеліктерін ашып алу керек. Қоғам дамуының барысындағы жалқы мен жалпының ұштаса өрбуі осы дене

тәрбиесінен де байқалады. Бір анық нәрсе, дене тәрбиесінің ұлттық формасы, әлбетте, сол дене тәрбиесінің дәстүрін берген халықтың өзіне тән белгілері мен салт-санасын көрінісі. Сөз жоқ, халықтың тұрмыс салты, этникалық психология ерекшеліктерінің (оның ішінде, ұлттық мінез), тарихи даму кезеңдері дене тәрбиесі дәстүрлеріне белгілі дәрежеде таңба қалдырған.

Ол жұртшылық өмірінің, мәдениеті мен тұрмысының басқа да жақтарымен тығыз байланысты. Көшпелі өмір салтынан туындайтын ұлттық спорттық ойындардың өзіне тән қарапайым ережелері бар, күрделі ғимараттар мен қымбат мүлік-құралдарды тілемейді.

Әйтсе де «р ұлттың дене тәрбиесінде, спортында өзіндік ерекшеліктер бар дегенімізбен, оларда ортақ белгілер де жоқ емес. Бір аймақта тұратын ұлттардың шаруашылық жағдайының ортақтығы, ұлттық психологиясының ұқсастығы, әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпал етіп, бірін-бірі байытуы, спорттың дәстүрлі ұлттық түрлері мен ұлттық ойындарды туыстас етеді.

Айталық, жүлде үшін таласатын салт аттылардың ойыны қазақта -«көкбөрі», қырғызда - «ұлақ», өзбекте - «көкпар» деп аталатыны мәлім. Алайда, сыртқы түрі, күрес амалдары, төрелік ережелері ұқсас болғанымен, сол ойындардың әр ұлтқа тән өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес.

Негізгі бөлім. Дене тәрбиесінің ұлттық түрлерінің мәнін ашу және анықтау жөнінде көптеген әдістемелік проблемалар шешуін күтіп тұр. Олар ұлттық мәдениеттің мәні туралы жалпы проблеманың құрамдас бөлігі ретінде саналуға тиіс. Жалпы айтсақ, ұлттық дегеніміз белгілі бір халықтың өзіндік ерекшелігіне байланысты туған жалпы адамзаттық құндылық емес пе? Бұдан шығатын қорытынды сол, отансүйгіштік бағыттағы дене тәрбиесінің ұлттық түрлері жалпы адамзаттық тәрбиенің бір көрінісі. Сонымен бірге жалпы адамзаттық тұрғыдан қарағанда дене тәрбиесінің ұлттық түрлері өзіндік ерекшеліктерімен өзгеше, әрі бай. Оларды санамалап айтсақ:

- дене тәрбиесінің ұлттық түрінің мәні белгілі бір халықтың тиісті тарихи даму кезеңін айғақтау;

- жалпы адамзаттық дене тәрбиесі мәдениетіне қатысты бола тұрса да, ұлттық дене тәрбиесінің әрбір түрінің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Бұл арада жалпы адамзаттық дене тәрбиесінің ұлттық жүйелерінің дене тәрбиесі түріндегі сан алуан өзгешеліктерінің бірлігі туралы айтуымыз қажет.

Сонымен, дене тәрбиесінің ұлттық түрлері - халықтың дене тәрбиесі саласындағы бүкіл тарихи жегістіктерінің жүйесі. Олар халық өкілдерінің бой қуатының дамуына және дене тәрбиесі іліміне, сондай-ақ, тұтас ұлттың қызметі мен өмір салтына ықпал етеді. Әрбір ұлттық мәдениет жалпы адамзаттық мәдениетке ұласатын ұлы «тізбектен» үзіліп қала алмайды. Ал, жалпы адамзаттық дене тәрбиесі тарихи дамудың белгілі бір кезеңдерінде тұрған халықтардың дене тәрбиесінің ұлттық түрлерінің қорытылып келген жиынтығы болып табылады.

Қазақ халқының ұлттық спорт түрлері өз бастауын бізге беймәлім ықылым дәуірлерден алады. Халық жадында жағымды тәжірибелер жинақтала берді, өскелең ұрпақты тәрбиелеуде, белгілі бір нәрсеге бейімдеуде белгілі бір дәстүрлер мен амалдар ойлап табылды. Халықтық педагогика адамзат дамуының әртүрлі кезеңдерінде пайда болған алуан түрлі жаңалықтар мен озық өнегелерді бойына сіңірді. Тіршілік даналығы, халық педагогикасының тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, бала жастан бастап, патриоттық тәрбие мүддесіне жұмсалды. Осылайша, патриоттық тәрбиенің құрамдас бөлігі ретінде спорттың ұлттық түрлері мен халықтық ойындар келер ұрпақтарға ауысып отырды.

Ұсыныс. Осы уақытқа дейін ұлттық спорт түрлеріне қатысты әр түрлі атаулар қолданылып жүр. Ұлттық спорттың тарихи дәстүрлі түрлері «дәстүрлі емес», ал, спорттың қазіргі түрлері «дәстүрлі» деп аталып келді. Біздің ойымызша, жалпы әдістемелік тұрғыдан алғанда ұлттық спорттың тарихи түрлерін «дәстүрлі», ал, жаңадан пайда болғандарын «қазіргі» деп аталған дұрыс. Кейбір жағдайларда, әсіресе спорттық әдебиеттерде, дене тәрбиесінің дәстүрлі емес құралдары ретінде бұрын күнделікті қолданыста болмаған құрал-жабдықтар аталуда.

Орталық Азия халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тарихына ойша шолу жасасаңыз, жастарды ұлттық спорттың дәстүрлі түрлеріне тәрбиелеудің қатаң және терең ойластырылған тәртібі қалыптасқанын байқайсыз. Бұл тегін емес. Жат жұрттардың басқыншылық қауіпінен сақтанған аға ұрпақ жастарды қорғаныс өнеріне, соғыс машықтарына тәрбиелеуге мәжбүр болды.

Қазақ халқының өткендегі шежіресіне қарап отырсаңыз, дене тәрбиесі мен әскери дайындықтың сан түрлі жаттығулары болғанына көзіңіз жетеді. Олар: тас лақтыру, тас көтеру және сілтеп лақтыру, садақ пен жақтан ату; семсер, сойыл, шоқпар сілтеу; арқан тастау, бұғалық лақтыру, құрық жұмсау; бәйгі, қыз қуу, ат ойындары, күрес түрлері, аттан ұрып түсіру (соғыс және барымта кезінде), судан атпен жүзіп өту, өткелді жаяу кешу, ағын суға сал салу, жинамалы көпір салу, су

астынан сүңгіп өту, қайық, кемемен ескек есу, асулардан, шың-күздардан өту сияқты өнерлердің әрқайсысы ежелгі қазақ тұрмысына жат болмаған. Бұл орайда гректің олимпия ойындары сияқты күш, ептілік, ерлік сынасу ойындарының қазақтарда, қырғыздарда, өзбектер мен тәжіктерде дәстүрлі түрде өткізіліп тұрғандығын да айта кетелік.

Ұлы бас қосуларда шығыс халықтары жастарының мейрамдарында дене тәрбиесі мен спорт ойындарының қаншалықты орын алатындығы жөнінде географ-тарихшы А.Н.Левшин былай деп жазған екен: «Той-домалақтарда жасөспірім балалар атқа мініп шабады, ересектер ортаға шығып күреседі. Түрлі ойындардың арасында жастар ән салады» [1].

Халықтың бірте-бірте жинақталған тәжірибесі ұрпақтар тәрбиесінде қолданыла бастаған. Мәңгі мұзарт жамылған таулардан, биік асулардан, күз, жартастардан, шыңыраудан өту шын мәніндегі альпинистік өнерге жетеледі. Өткелге көлденең салынған бөрене немесе салдау үстімен кідіріссіз өту үшін батылды, әрі ептілік керек болды. Ол кезде жартасқа өрмелеп, шыңға шығу үшін сіріден арнайы аяқкіім тігілетіні де қазірге мәлім болып отыр. Мұның бәрі жас адамды шынықтырып, қиындықтан қайтпауға тәрбиелейді, батылды, өжеттік сияқты қасиеттерді бойына терең сіңіруге себепкер болған.

Дене тәрбиесінің ұлттық түрлері мен халық ойындары жастарды төзімділікке, ептілікке тәрбиелеп қана қоймай, оларды тәртіпке, басқаға қол ұшын беруге, адал жолдастыққа, ұстамдылыққа, серігімен үйлесе қимылдауға тәрбиелейді. Бұлар да өскелең ұрпақтың келешегіне әсер ететін қажет қасиеттер.

Осылайша, қазақ халқының тіршілік тұрмысында, көшпелі-номад- далалыққа тән жауынгерлік жағдайында қалыптасқан ұлттық спорт түрлері мен іс-әрекет ойындары халықтың мәдениетімен және тұрмысымен бірге дамыған. Сондықтан да олар экономиканың, шаруашылықтың, қоғамдық және отбасылық тұрмыстың, ұлттық психологияның, жауынгерлік дәстүрдің әрбір қырынан хабар береді, демек, материалдық және рухани мәдениет элементтері ретінде көрінеді.

Алайда жоғарыда айтқанымыздай, бір халықтың дәстүрлі дене тәрбиесі мәдениетінің ерекшеліктеріне екінші бір халықтың мәдениетінің ерекшеліктері әсер етпей қоймайды. Біз оны ұлттық спорт тарихына үңілгенімізде жете көз жеткізуге мұршамыз туды. Мәселен, 19-ғасырдың соңы мен 20-ғасырдың бас кезінде қазақ даласына Патшалық Ресей самодержавиесі үстемдік жүргізген кезінде осыдай жайт спортта да көрінді. Егер ұлттық футбол тарихына шолу жасасақ, мынадай қызық мәліметтерге тап боламыз. Осыдан жүз жыл бұрын, анығырағы, 1912 жылы Мәскеуден Семей өңіріне келген Куприянов деген кісі сол өңірге танымал көпес Плещеевтің дүкеніне орналасады. Ол орыста қазақ даласына құр қол келмесе керек, өзімен бірге қара домалақтарымызға доп, қақпа торы секілді дүниелерді ала келеді. Футбол туралы түсінігі бар кісі емес пе, қолайлы орын тауып алып алаң сызып, қос қақпа орнатып қазақ даласындағы алғашқы «стадионның» қазығын қағыпты. Алғашында аяқ соққысынан ауаға әуелей ұшқан допқа үрейлене қараған қара сирақтар күн өте ширалып, футбол өнерін әжептеуір үйренеді. Осы қолдан жасалған алаңда доп теуіп жүрген балақайлардан даламызда 1913 жылы алғашқы «Жарыс» (татарша «Ярыш») деген атауда болған. Алғаш рет футбол командасы құралады. Команда құрамының басым бөлігін сол кездері Семейде мекен еткен жергілікті татар мен қазақ ұлтының балалары құрайды. Балалар бойындағы ойынға деген құштарлықты байқаған Юнустың әкесі, танымал көпес Сыдық Нигматуллин оларға демеушілік етіп көп уақыт қаржылай қолдап тұрған.

Жергілікті татар ұлты дедік. Ия, ол кездері өңірде өте бай, сауатты татарлар көп болған. Футболға деген қызығушылығы өте жоғары болған Юнус Нигматуллин осы команданың сардары болған, өз тобының кейінірек дамуына көп үлес қосады. Біреу білсе, біреу білмес, осы жылдары мұғалімдер семинарында оқып жүрген жас Мұхтар Әуезов «Жарыстың» қатарында доп тебеді. Допты құр теппейді, жартылай қорғаушы болса да қарсыластар қақпасын нысанаға алып отырады екен.

1914 жылы «Жарыс» («Ярыш») өзінің алғашқы ойынын Семейде құрылған гимназияшыларға қарсы өткереді. Осы тарихи ойында қарсыластар қақпасына гол соққан, қазақтың біртуар азаматы, ұлы әдебиетші Мұхтар Әуезов болды. Команданың алғашқы ойынында Мұқанмен бірге алаңда Ахметәлім Каримов, Қасымхан Мұхаммедов, Салах Хисматуллин, Зиятдин Рыспаев, Мұхаммед Сайдашев, Юнис Нигматуллин, Әміржан Сыздықов, Габдулхан Габбасов, Мухамедулла Курманов, Гусман Ямбушев және Сабыржан Ахмедшиндер доп тебеді.

Қорытынды. Соңында өлмес туындылары қалған Мұқанның бұл дәрежеге жетуіне балалығында бірге ойнаған достарының ортасы ерекше болғандығы әсер еткен болуы мүмкін. Сол уақыттары команданың ойыншылары ақылдаса келе, біркелкі жиде тіктіреді және топтың өзіндік эмблемасын (белгі) ойлап табады. Бүгінгідей теледидары бар заманда емес, футбол әлемінен алыс

ауылда доп тепкен бұл балақайлар ойыншылар киімінің бірдей болуы немесе өзіндік белгілері болуын білгендер қатарында кейін ұлы тұлға болып қалыптасқан Мұқаң тұр. Бала кезінен-ақ зерек, көреген болғандығы осыған айғақ. Сол төсбелгі негізінде 24 дана болған, бүгінгі күні жалғыз данасы сақталып қалған. Қазақ футболының бұл құнды жәдігері Юнус Нигматуллиннің Германияда тұратын немересі тәрепінен қазақ футболының 100 жылдығы қарсаңында Семейдегі татарлар мұражайына тапсырылған.

Қазақ әдебиетіне ғана емес, қазақ футболында өзіндік қолтаңба қалдырған Мұхтар Әуезовтың ізбасарлары ешкімнен кем болмау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Европа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері –Құрастырушылар: Б. Ысқақов, М. Серәлиев, С. Болманов - Алматы «Қайнар» 1976. –208 бет.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Менлибаев Куралбай Несипбекович
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан
Тусипбеков Асхат Каригулович
Молдабеков Аманжол Серикболович

Карагандинский медицинский университет, Караганда, Республика Казахстан
ЛИЧНОСТЬ, КОТОРЫЙ СТОЯЛ У ИСТОКОВ ОТЕЧЕСТВЕННОГО СПОРТА
(к 125-летию со дня рождения Мухтара Ауэзова)

В статье рассматриваются основы и начала национальной физической культуры, их особенности в сравнении с физической культуры других стран и народов. Также авторы подчеркивают, что национальные виды спорта представляют собой систему всех исторических достижений народа в области физического воспитания. Они отмечают многообразие названий, связанных с национальными видами спорта в языковом употреблении, и вносит предложение об унификации названий. Заставляют задуматься особенности употребления наименований «традиционный», «нетрадиционный», «современный». Также в статье приводятся интересные факты о зарождении футбольной игры в степи, в истоках которого стоял сам великий писатель, классик казахской литературы М. Ауэзов.

Ключевые слова: национальность, физическое воспитание, культура, самобытность, традиционное, нетрадиционное, футбол и др.

Menlibaev Kuralbay Nesipbekovich
Karaganda University named after Academician E.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Tusipbekov Askhat Karigulovich
Moldabekov Amanzhol Serikbolovich
Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article deals with the foundations and beginnings of the national physical education culture, their features in comparison with the physical education culture of other nations. Also, the authors emphasize that national sports are a system of all historical achievements of the people in the field of physical education. He mentions the variety of names related to national sports in the language use and makes a proposal to unify the names. It makes them think about the peculiarities of using the names "traditional", "non-traditional", "modern". Also, the article provides interesting facts about the origin of modern sports such a beloved person as Mukhtar Auevov.

Key words: nationality, physical education, culture, originality, traditional, non-traditional, football, etc.

List of used literature:

1. reflections of European scientists on Kazakh culture-compilers: B. Iskakov, M. Seraliev, S. Bolmanov –Almaty "Kainar" 1976. -208 pages.

Хамзин Мәуен
Khamzin-m@mail.ru
«Bolashaq» академиясы Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Қасымбекова Жаркын Жолдыбайқызы
zharkyn.kasymbekova@mail.ru
«Сәкен Сейфуллин атындағы гимназиясы» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ЖЕКЕЛЕГЕН ОЙ-ТОЛҒАМДАР

Мақалада заманауи кезеңдегі мектеп, жоғарғы оқу орындарындағы білім берудің өзекті деген мәселелеріне қатысты ой-толғамдар ортаға салынған. Авторлар оқытудағы инновациялық технологияға, сонымен қатар т.б. жайттарға саралау жүргізген.

Тірек сөздер: тәжірибе, кешегі жүйенің сабақтастығы, азат, үдеріс, оқу, байланыс, ортақ мүдде.

Ел тәуелсіздігі деген ұғыммен тығыз байланыста, органикалық бірлікте болатын салаға білім, ғылым жатады, себебі, кешегінің бүгінгі дәстүрге айнала отырып ұласуы, бүгінгінің уақыт талабына орай өзгерістерді бастан кешуі, ертеңгіге кетер үрдісінің салмақты болуы десек, басты бір мәселеге назар аударғанымыз жөн: ол-қай уақыт аясында болсын, кезінде ұранға айналған «Жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие берейік!» қағиданы ешуақытта өз мағынасын жоғалтпайтындығы.

Егемендікке қол жеткізгеннен бері білім беру саласында ауқымды шаралар жүзеге асқаны мәлім. Мектепте оқушы білімін бағалау, мұғалімдерді қызметке арнайы конкурспен қабылдау, директорларға қатысты талап, ротация т.б., сондай-ақ ҚР «Педагог мәртебесі туралы» Заңы, білім саласындағылардың еңбекақысын көтеру, педагогтің сапалы білім беруі үшін барлық жағдайларды жасау, оған қойылатын талаптың күшеюі - бәрі де оң өзгерістерге жатады. Мұғалім ғылыми – шығармашылық еңбектің өкілі. Ол ешкімге қол бала емес, өзінің қызметіне қатысы жоқ істермен айналысудан ол босатылған. Жоғары оқу орындарында белгілі мамандыққа қатысты жүргізілетін пәндер де өзгерістерді бастан кешуде. Білімді тексерудің әдіс-тәсілдері жаңаруда. Бітіруші түлек – университет- жұмыс беруші арасындағы байланыс нығайып келеді. Бұлардың бәрі түлектің білім және біліктілік кеңістігінде бәсекеге қабілетті болуының кепілі деуіміз қажет. Бір жайтқа айрықша ден қойғанымыз абзал: ол-педагог кадрларын дайындайтын, осы сала бойынша бүкіл проблемаларды екішеп, саралай алатын пединституттар (университет) санын көбейту. Оның өзіндік іс-қимыл бағдарламасы, гуманитарлық саладағы университеттерден айырмашылығы – бәрі де ресми түрде зерделеніп бекуі керек. Қазір ЖОО-нан гөрі, мектеп пен колледждер алдында тұрған проблемалар шешуді қажетсініп отыр. Атап айтқанда,

- мектепке мұғалім кадрларын дайындайтын жоғарғы оқу орындары (пединститут, педуниверситет, академия, университет) бар да, жоғары деген атауға ие болған колледждер бар. Колледждер, негізінен, төменгі сыныптарға (бастауыш) мамандар әзірлейді. Енді, осы колледждер мен жоғарғы оқу орындарында оқылатын пәндердің бағдарламасындағы айырмашылықтар қандай деген сауал келеді көп мамандарға. Қазіргі таңда осы мәселе бойынша кең ауқымдағы пікір алмасу іс-шарасын өткізген абзал. Жоғарыда айтқанымыздай, білім беру саласындағы ең маңызды сала – мектептегі білім беру. Демек, сол – мектеп пен ЖОО арасында өте тығыз байланыс болуы ең басты міндетке жататыны күмәнсіз;

- мұғалімдер даярлайтын жоғарғы оқу орнының ұстаздары 2011- жылға дейін кандидаттық және докторлық ғылыми дәрежелер алу үшін диссертациялар қорғап келді. Ал, диссертациялық кеңестер жабылған соң магистрлік, философия докторының академиялық дәрежесін алу үшін еңбек қорғау белең алды. Тек жоғарғы мектепте ғана емес, колледж, мектеп мұғалімдері де магистрлік диплом алу үшін талпынып жүр. Ғылымға, академиялық дәрежеге бейімі бар ма, сабаққа қатысуы қандай, алған білімі қаншалықты деңгейде, қорғаған жұмысын қаншалықты дәрежеде практикаға енгізіп жүр, міне, қыруар сауалдардың туындайтыны тегін емес. Алайда біздің міндетімізге ол сауалдарға саралай келе, жауап беру жатпайды, сондықтан да басқа жайтқа тоқталғымыз кеп отыр. Айтпағымыз – ЖОО мен мектептің арасындағы байланыс мәселесі, бұның қазіргі таңда өзектілігі ешкімді де бей-жай қалдырмайды деген ойдамыз.

Жалпы, қазіргі уақытта педагогика, пәндерді оқыту әдістемесі, білім беру саласына қатысты зерттеу еңбектері көптеп жарық көріп жатыр.

Филология саласының маманы болғандықтан, төмендегі жайттарға кеңінен тоқталмақпыз.

Жоғарыда айтқанымыздай, кез келген ғылыми еңбек, жаңалық мектепті айналып өтпеуі керек, әсіресе, ол мектептегі пәндерге тікелей қатысты болса... Бәрімізге мәлім, сонау кеңестік дәуірде ғасырлар бойы туып, дамып, қалыптасқан, өзінің мазмұн, тереңдігімен көпшілікті аузына қаратқан қазақтың ұлттық сөз өнерін қай дәуірден бастауымыз керек, осыдан туындатып, қазақ әдебиетінің тарихын қалайша дәуірлеуіміз керек деген өте ауқымды сұрақтар болғаны мәлім. Соның нәтижесінде Қазақстанда екі түрлі тұжырымдама (концепция) болғаны белгілі, бірі – академик Қ.Жұмалиевтің ұсынысы, екіншісі – профессор Б.Кенжебаевтың ұсынысы. Қыруар талас, дау-дамай уақыт өте келе, Б.Кенжебаевтың тұжырымдамасы мойындалды. Яғни осы идея, ойын жүзеге асыру үшін аспиранты М.Мағауинға ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулары туралы диссертация қорғатқан. Б.Кенжебаев үлкен жеңіске ие болды. Ғалым онымен де тынбай, біртұтас түркі руханиятындағы қазақтың үлесін дәлелдеу мақсатымен шәкірті М.Жолдасбековке көне түркі ескерткіштері, Орхон – Енесей жазба ескерткіштерінен диссертация қорғатты.

Осынау ғылыми ұстаным бірден-бір дұрыс деп табылғандықтан, қазақ әдебиетінің тарихын ХҮІІІ ғасырдан яғни Бұқар жырау Қалқаманұлының шығармашылығынан бастау керек деген тұжырым, ұсыныс іске аспай қалды да, ұлттық әдебиетіміздің тарихы ХҮ ғасырдан, Асан Қайғы, Шалкиіз, Қазтуған, Жиёмбет, Марқасқа т.б. жырауларда қамтып, ХҮІІІ ғасырдағы Бұқарларға ұласты, сөйтіп, хандық дәуірдегі қазақ әдебиеті деп аталатын, төрт ғасырды қамтитын дәуірге бөлу идеясы біржола бекіді. Демек, осынау қиын мәселенің шешімін табуы, аса күрделі кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік, тарихи саяси жағдаяттары міндетті түрде қысқа да нұсқа да үлгімен мектепте оқытылуы керек деген ойдамыз. Бұл жайттан хабары бар бүгінгі оқушы, ертеңгі студент, мейлі, филолог мамандығына емес, басқа инженер, кенші, экономист, медицина мамандығына барса да, ұлттық руханияттың бір саласы боп табылатын әдебиеттің қай кезеңнен басталатынын біліп жүргені абзал ғой.

Шындыққа жүгінсек, қандай қоғамдық құрылым болса да, ерте ме, кеш пе, прогресшіл идея, әділетті де қисынды, нақты, дәлелденген ақиқаттың жүзеге асатыны мәлім ғой, күні кешегі КСРО империясында айрықша салтанат құрған тоталитарлық тәртіп бәлендей құптай қоймаса да, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесі өз жалғасын тапты. М.Мағауиннан кейін диссертация қорғаған М.Жолдасбеков еңбегінің нәтижесі бар, т.б. еңбектер бар, жоғарғы оқу орындарының филология факультеттерінде ежелгі дәуір әдебиетін оқыту бағдарламаға енгізілді. Ғылым ешуақытта да бір орында тұрмайды. Осыдан оншақты жыл бұрын бір азамат Л.Гумилев атындағы ЕҰУ диссертациялық кеңесінде ұлттық әдебиетіміздің көне бастау көздері туралы кандидаттық диссертация қорғап, ұлыстық әдебиеттің ұлттық әдебиетке ұласу жолдары жайлы кітап шығарды. Сөз жоқ, бұлардың бәрі ұлттық ғылымның әлеуетін көрсетсе керек.

Қазақ әдебиетіне, оның туу, даму, қалыптасу кезеңіне қатысты дәуірлеу мәселесі ЖОО-ның филология факультеттерінде тереңдетіліп оқытылады. Ал, мектеп, колледждер ше? Мектеп пен колледждің бүгінгі оқушысы, ертең студент боп, жоғарыда айтқанымыздай басқа бір мамандықты (филология емес) қалап, оқуға түссін, сонда да ол халқының, ұлттық рухани мұрасын, оның бастау көздерін білуі қажет қой. Сірә, қазіргі таңда жалпы шолу методтарымда болсын, мектептер мен колледждерде қамтылатын ортақ бір пән немесе рухани мұраға арналған авторлық бағдарламаға жоғарыдағы проблемаларды енгізетін арнайы курсты тиісті органдар ойластырғаны жөн болар? Оқу орындарында қолданылып жүрген пәндік оқу бағдарламаларының да әр уақыт аясында өзгеріске аз да болса ұшырайтыны, әсіресе, жекелеген тақырыптарды өтуге бөлінген сағаттардың саны өзгеру мүмкіндігі бәрі де болып тұратын үдеріс.

Мектеп пен жоғары оқу орны арасындағы байланыс мәселесі, қалайша бірлесіп еңбек еткен жөн деген сауалдарға жауап іздеп, біраз педагогтармен пікірлестік. Біреуді сынау, мінеу мақсатында емес ортақ мақсатқа септігі тие ме деген міндетті басты назарда ұстадық. Бұл орайда ойға түйгеніміз төмендегідей. Ақиқатқа жүгінсек, өткенін білмей өскен ұрпақ уызға жарымаған төл сияқты рухани тұрғыдан толыққанды жетіле қоймайды. Қазіргі кезеңде яғни ақпарат ағыны мейлінше дәуірлеп тұрған кезде ақ пен қараны ажырату, әсіресе, жас буын өкілдеріне қиынға түсетіні мәлім. Мына жайтты еске ұстаған жөн. Республикамыздың барлық өңірлерінде ғаламат мол рухани шүйгіндік бар, ал, Сарыарқа аймағы тіпті ерекше десек, бізді ешкім артық айтты дей қоймас. ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысы мен ХІІІ ғасырдың екінші жартысы яғни Абылай хан өмірден озғанша орын алған жоңғар – қазақ соғысында негізгі ауыртпалықтың Орта Жүз өңіріне түскені мәлім. Сондықтан да бұрынғы тарихтан мәлім қазақ батырларымен бірге, жоңғар қалмақтарымен соғыста айрықша дараланған батырларымызды тану, білу тек соларға қатысты бас қосулық іс-шараларда ғана емес, әр жастың көкірегінде болуы қажет дер едік. Бір ғана біздің өңірімізден шығып, айдай әлемге әйгілі болған Жидебай, Жарылғап, Аралбай, Байғозы, Қойайдар, Деріпсал т.б., сондай-ақ Алаштың ұлы перзенттері Әлихан, Жақып, Шәкәрім, Әлімхан т.б., сонымен бірге, Шөже, Шортанбай, Нарманбет, Әбіш, Дия,

Жуасбай, Бабас, Жанақ т.б. алсақ та болады. Дәл осылар біздің аймағымыздан шыққан, ал, оларды сол аласапыран кезеңдегі оқиғалардан, басқа жаужүрек батырлардан бөліп алып қарауға болмайтыны өзінен-өзі белгілі. Ойды ой қозғайды, жерлесіміз, талантты журналист, бірнеше кітаптың авторы Ә.Жампейісов ұзақ жылдар бойы облысымыздағы тарихи-мәдени ескерткіштерді, атақты тұлғалардың мазарларын немесе олардың есімін иеленген нысандарды (Жанқұтты би мешіті, Шортанбай, Деріпсал, Ағыбай, Шабанбай, Байғозы, Жидебай, Нұрлан мырза, Матақ т.б.) арнайы бейне - телефильмге түсіріп, қыруар мұраға ерекше еңбек сіңірді. Ал, осы дайын тұрған дүниелерді мектептерге таратып, үзіліс кезінде көрсетіп тұруды немесе басқа да жолдармен оқушыларға ұсынуды ойластырса, қаншама танымдық, тағылымдық тәрбие берер едік?!. Жоңғар-қазақ соғысы, оның зардаптары, тұтастай алғанда, тағдыр кешті басқа да тариха оқиғаларды білу таным көкжиегін кеңітетінін, нәтижесінде әр жастың бойында елжандылықты, рух биіктігін қалыптастыратынын үнемі жадымызда ұстағанмыз абзал.

Асылы, қоғамынан, ұлтынан тыс тұратын адам болмайды. Әлем халықтарының біразының тілін біл, әлемнің тарихына жетік біл, әдет-ғұрып, салт-дәстүріне құрмет көрсет, білуге тырыс, бұның бәрі азамат үшін зияткерлік деңгейдің жоғары болуына алғышарттар жасайтыны рас, алайда соның бәріне жол ашатын нәрселер: өз ұлтыңның тілін білу, халқыңның тарихын, ұлттық болмыс иірімдерін меңгеру. Өз еліңнің жоғарыда айтылған құндылықтарына мұрын шүйіре қарау көрегендікке жатпайды, ондай адамды кембағал, рухани тұрғыдан тірі өлік, кемтар, мәңгірт дегеніміз абзал. Түсініктеме бере кетейік, біз өзекті деп көрсеткен мәселелер оқу орындарында өз шешімін таппай жатыр демейміз, тек қана соларға бір жүйелілік, жоспар, бағдарлама қажет дегенді ерекше айтқымыз келеді.

Біз яғни аға буынның өкілдері тарихымыз қанша бай, рухани мұрамыз қанша кемелденген десек те, кезінде Қазақстан тарихы деген оқулықтан КСРО тарихын оқығанбыз. Отаны алдында есімдері алтын әріппен жазылған атақты адамдарын, батырлары мен ақын-жазушыларын жаттап өскенбіз. Ресей түгілі, сонау Еуропа елдерінің жалпыадамзаттық құндылықтарға жататын мұралары өз халқымызда баяғыдан-ақ бар екенін қаперімізге алмаппыз. Шын мәнінде қаперімізге алдыртпады. Ал, қазіргі тәуелсіздік жағдайында өз асылыңды өзің ардақтап, рухани шүйгіндігінен өзің нәр алмасаң, әлемді асыл мұраларға жетіктігіңнен не пайда?!. Тәуелсіздік - кең ұғым десек, жеке бастың, елдің тәуелсіздігі сол өзіңді, еліңді қадірлеп, сол еліңнің ұлы ғана емес, құлақкесті құлы болуыңнан бастау алады.

Жоғарыда айтқанымыздай, адам болып қалыптасуыңа мектеп алғышарттар жасайды, сондықтан қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың қаншалықты маңызды екендігі өзінен-өзі түсінікті. Егер жаңа технология, инновациялық әдіс-тәсілдері негізделген оқыту дегеніміз, мәселен, қазақ тілі бойынша тыңдалым, оқылым, жазылым дағдысын дамытудың тың жолдары десек, бұл орайда әдебиетті оқытуда да тақырыптардың жүйелілігі, тұтастығы, үйлесімі керек-ақ дер едік.

Мектеп ежелгі дәуір әдебиетінен Күлтегін Алып Ер Тұңғаға қатысты материалдар өгіледі, ал, біздің сақ, ғұн дәуіріне қатысты мұрамыз бар ма, ол туралы айтылмайды. Күлтегін барша түркі жұртына ортақ десек те, қазіргі қазаққа сол жазбалардың тым жақын екені дәлелденді ғой. Бұрындары М.Әуезовтің ықшам жанрдағы шығармалары 5-7 сыныптарда оқылса, қазір олар жоқ екен. Сонда 9- сыныптан кейін колледжге кеткен оқушы М.Әуезов туралы еш хабары жоқ боп кете бере ме? 5- сыныпта бір тоқсан бойы тек «Керкұла атты Кендебай», «Қобыланды батыр», «Асан Қайғы», «Ақтан жас» шығармалары өгіледі екен. Оқушының да, мұғалімнің де жалығатыны ақиқат қой. Б.Алтынсариннің үш, Абайдың екі өлеңі ғана өгіледі екен. Бұлардың бәрі, айналып келгенде, мұғалім, ата-ана, білім бөлімінің адамдары, ЖОО оқытушылары боп бас қосып, талқылайтын, тиімді шешім қабылдайтын іс-шараға жатса керек. Тұжыра айтсақ, қазіргі білім беру жүйесіне қатысты ой – толғамдарымыздың бір парасы осындай.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010. – 52 б. 2.
2. Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. А., 1991.
3. Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р. Педагогика. А., 2019.
4. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. А., 2012.
5. Тәуелсіздік жылдарындағы балалар әдебиеті (1991-2022) А., 2022

РЕЗЮМЕ / RESUME

Хамзин Мауен

Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Касымбекова Жаркын Жолдыбайкызы

КГУ «Гимназия имени Сакена Сейфуллина», Караганда, Республика Казахстан

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД: ОТДЕЛЬНЫЕ МЫСЛИ

В статье проанализированы и даны оценке актуальным проблемам обучения в школах и высших учебных заведениях. Авторами рассмотрены вопросы инновационных технологи на современном этапе.

Ключевые слова: опыт, преемственность вчерашней системы, передовой, процесс, учеба, взаимосвязь, общая задача.

Khamzin Mauen

Academy Bolashaq, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kasymbekova Zharkyn Zholdybaykyzy

"Gymnasium named after Saken Seifullin", Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE EDUCATION SYSTEM IN THE MODERN PERIOD: INDIVIDUAL THOUGHTS

In the article, thoughts related to the current issues of education in schools and higher educational institutions in the modern era are discussed. Authors innovative technology in education, etc. differentiated things.

Key words: experience, continuity of the previous system, freedom, process, learning, communication, common interest.

List of used literature:

1. State program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Astana, 2010. - 52 p. 2.
2. Aitmambetova B. Innovative teachers' ideas and experience. Almaty, 1991.
3. Koyanbaev Zh., Koyanbaev R. Pedagogy. A., 2019.
4. Mukanov M. Age and pedagogical psychology. Almaty, 2012.
5. Children's literature in the years of independence (1991-2022) Almaty, 2022

УДК 801.82

МРНТИ 17.71.91

Чочкина Майя Петровна, Емегенова Эмилия Аркадьевна

Горно-Алтайский государственный университет,

г. Горно-Алтайск, Республика Алтай, Российская Федерация

ЭПОС «ОЧЫ-БАЛА» (ОЧИ-БАЛА): СЦЕНИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ

В статье рассматривается история изучения алтайского эпоса «Очы-Бала» (Очи-Бала), его воплощение на сцене в 80-х годах прошлого века.

Ключевые слова: эпос, «Очи-Бала», сеническое воплощение, ханы, дева-воительница, хореография, музыка к этнобалету.

Эпос «Очи-Бала», по определению С.С. Суразакова, относится к периоду возникновения раннефеодальных отношений. В алтайском героическом эпосе второго периода в центре внимания не только военные столкновения ханов: во многих произведениях, как видно, говорится о попытке ханов заполнить и закабалить независимых богатырей, живущих свободно [3].

Во многих героических сказаниях богатыри не имеют родителей. О них говорится: «Ээн јерге бойы буткен» – «На пустом месте он создан». Эти древние герои обычно живут парой: брат и сестра, сын и мать, две сестры. Обычно говорится, что им «черная тайга – отец, черный яр (или озеро, море) – мать». Сказание «Очы-Бала» записывалось семь раз в исполнении А.Г. Калкина: в записи И.П. Кучияка в 1949 году, в сее Паспарта Улаганского района, в записи К.Е. Укачиной 1-30 марта 1973 года в городе Горно-Алтайске, в фонозаписи звукооператора Г. Матвеева, этнографа Е.С. Новик, научного сотрудника Н.В. Екеева 30 сентября 1983 года в городе Горно-Алтайск, в записи

С.М. Каташева в январе 1984 года, в Горно-Алтайске, в фонозаписи фрагментов звукооператором М.Л. Дидык, З.С. Казагачевой, музыковедом Ю.И. Шейкиным 30 мая 1984 года в селе Ябоган Усть-Канского района, в записи К.Е. Укачиной под диктовку, 10 марта – 5 апреля 1987 года в Горно-Алтайске и в записи З.С. Казагачевой в городе Новосибирск 20 февраля 1987 года. Все эти записи показывают разноричность этого эпоса.

В алтайском эпосе образы женщин-богатырок занимают большое место. Чаще всего это сильные духом верные спутницы богатырей, хранительницы домашнего очага и мудрые прорицательницы, предупреждающие об опасностях, указывающие богатырям как преодолеть препятствия на пути, одержать победу в схватках с противниками. В двух эпических памятниках, равноценных по образам и художественно-образительным достоинствам, главными героинями являются богатырки, девы-воительницы. Это эпос «Алтын-Тууди» в записи П. Кучияка от его деда – известного на Алтае сказителя Шонкора Шунекова и «Очы-Бала». Кроме А. Калкина и его отца, этот эпос исполняли сказители Моисей Язаров и Тоолок Токтогулов. И в основе самой первой записи и публикации А. Калкиным был представлен язаровский вариант. По объему он небольшой, всего 1028 стихотворных строк, в сюжете есть отличия от собственно калкинских (отца-сына) вариантов. Общим является красочное изображение родной земли дев-богатырок Очы-Бала и Очира-Мандьи (у Язарова Очыра-Дьинды), их портретные характеристики, описание богатырского коня. Но начиная с завязки основного конфликта, события развиваются по-разному. На охоте Кан-Таады-Бий застаёт в своих горах Очы-Бала, и это вызывает у него страшный гнев. Он дважды снаряжает на землю девы-богатырки войско во главе с двумя зайсанами и своим сыном Ак-Дьалаа, которые в отсутствие Очы-Бала угоняет ее народ, табуны и стада. Очы-Бала, узнав о злодеяниях Кан-Таады-Бия, прибывает на его землю и уничтожает злого хана, освобождает сестру и свой народ.

Есть различия и в варианте, который А. Калкин воспроизводил перед земляками. Но, по его словам, многое в сюжете этого варианта не нравилось слушателям. Все разновременные записи «Очы-Бала», которые осуществлялись научными сотрудниками ГАИГИ, являются эпическими текстами, перенятыми сказителем от отца [2]

По постановлению Правительства Республики Алтай в 1990 году было решено на базе Ленконцерта, эпос «Очы-Бала» воплотить на сцене, постановка продолжалась в течение 8-9 месяцев, актеры проходили подготовку в городе Ленинграде. Для сценического воспроизведения эпоса, трудились лучшие творческие умы того времени.

В устной беседе с организатором этого мероприятия композитором Владимиром Егоровичем Кончевым, он сказал, что для сценического воплощения фольклорного материала нужно уделять внимание многим аспектам. Например, над сценической речью с актерами в постановке «Очы-Бала» работал Б.Я. Бедюров, над хореографией – О.В. Игнатъев, батальные сцены и единоборства поставил приглашенный специалист по ушу, работу над написанием музыки Ленконцерт доверил В.Е. Кончеву. Сценическое воплощение фольклорного произведения – это прежде всего, пластика движений, жеста, акцента, мимики. Танцы дали возможность передать характер персонажа, показать образность. Благодаря пройденной подготовке в Ленинграде артисты фольклорно-этнографического ансамбля «Алтай» успешно справились со своими ролями.

В период подготовки работы над эпосом, В.Е. Кончев не однократно обращался к сказителю А.Г. Калкину за консультацией для более точной передачи прделываемой работы. И на премьере сам А.Г. Калкин присутствовал и дал высокую оценку сценическому воплощению эпоса «Очы-Бала», дав отзыв, что не ожидал, возможности такой достаточно точной передачи эпоса на сцене.

Режиссёром был Станислав Алексеевич Илюхин, который в 1964 году окончил Ленинградский Государственный институт театра, музыки и кинематографии, актерский факультет, в 1969 году – Высшие режиссерские курсы.

В спектакле принимали участие все артисты ансамбля «Алтай», руководителем которого был В.Е. Кончев. Ансамбль «Алтай» произвел сильное влияние на развитие современной культуры Алтая. Стали возрождаться проведение национальных праздников, массово начали шить национальные костюмы, головные уборы, алтайская музыка стала более популярной. Изначально главную роль Очы-Бала сыграла О.В. Кунанаква, закончившая Киргизское хореографическое училище, роль Ак Дьяла – В.И. Тишкишев. Эпизодические роли были сыграны Э.К. Ластаевой, К.А. Маймановым, А.А. Суровцевой, А.М. Челтуевой и в массовых сценах участвовали актеры ансамбля, куда входили 20 человек

Спектакль состоял из двух актов: в первой – о мирной жизни сестер Очы-Бала и Очира-Мандьи и нападение на их родную землю Кара-Кула; во второй – трехкратная победа Очы-Бала над врагом. Это был первый эпический балет алтайского сказания на сцене. В Горно-Алтайске премьеры продолжалась в течение двух дней, зал был забит народом. Сельские клубы с восторгом встречали актеров на своих сценах.

Так, на алтайской сцене впервые был поставлен героический эпос «Очи-Бала», который, несомненно, всколыхнул этнические и эстетические чувства зрителя. В последующем поставленные эпические произведения переняли эту традицию сценического воплощения эпоса: сочетания горлового пения, хореографии, сценической драматизации.

Список использованной литературы

1. Алтайские героические сказания. – Новосибирск: Наука, 2002. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока.
2. Казагачева З.С. Алтайские героические сказания. («Очи-Бала», «Кан-Алтын»). – Горно-Алтайск, 2003.
3. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1985.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Чочкина Майя Петровна, Емегенова Эмилия Аркадьевна
Таулы Алтай мемлекеттік университеті
Таулы Алтай, Алтай Республикасы, Ресей Федерациясы
«ОЧИ-БАЛА» ЭПОСЫ: САХНАЛЫҚ КӨРІНІС

Мақалада «Очи-Бала» (Очи-Бала) Алтай эпосын зерттеу тарихы, оның өткен ғасырдың 80-ші жылдары сахнаға шығуы қарастырылған.

Тірек сөздер: эпос, «Көз-бала», сеникалық көрініс, хандар, бикеш-жауынгер, хореография, этнобалетке музыка.

Chochkina Maya Petrovna, Emegenova Emilia Arkadievna
Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Republic of Altai, Russian Federation
EPIC "OCHI-BALA" (OCHI-BALA): STAGE INCARNATION

The article deals with the history of studying the Altai epic "Ochi-Bala" (Ochi-Bala), its embodiment on the stage in the 80 - ies of the last century.

Keywords: epic, " Ochi-Bala", stage incarnation, khans, maiden-warrior, choreography, music for ethno-ballet.

List of used literature

1. Altai heroic tales. - Novosibirsk: Nauka, 2002. Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East.
2. Kazagacheva Z. S. Altai heroic tales. ("Ochy-Bala", "Kan-Altyn"). - Gorno-Altaysk, 2003.
3. Surazakov S. S. Altai heroic epic. - Moscow: Nauka, 1985.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды; Қазақстан Республикасы

Ахметова Нұрбала Темірхановна, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды; Қазақстан Республикасы;

Дирчинчап Долума Дадар-ооловна, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск қаласы, Ресей Федерациясы;

Емегенова Эмилия Аркадьевна, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск, Ресей Федерациясы;

Касетова Насихат Күмісбекқызы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды; Қазақстан Республикасы;

Касымбекова Жаркын Жолдыбайқызы, «Сәкен Сейфуллин атындағы гимназиясы» КММ, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы;

Меңлібаев Құралбай Несіпбекұлы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры философия ғылымдарының кандидаты, профессор Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тусупбеков Асхат Каригулович, Қарағанды медицина университетінің оқытушысы, аға жаттықтырушы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы;

Молдабеков Аманжол Серикболович, Қарағанды медицина университетінің оқытушысы, аға жаттықтырушы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы;

Хамзин Мәуен, «Bolashaq» академиясының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы;

Чочкина Майя Петровна, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск, Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рустем Хасенович, доцент кафедры казахского языка и литературы, магистр педагогических наук, Академия «Bolashaq» Караганды, Республика Казахстан;

Ахметова Нурбала Темирхановна, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы Академии «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан;

Дирчинчап Долума Дадаар-ооловна, Горно-Алтайский государственный университет, Республика Алтай, Горно-Алтайск, Российская Федерация;

Емегенова Эмилия Аркадьевна, Горно-Алтайский государственный университет, Республика Алтай, Горно-Алтайск, Российская Федерация;

Касетова Насихат Кумисбековна, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, магистр педагогических наук, Академии «Bolashaq», Караганды Республика Казахстан;

Касымбекова Жаркын Жолдыбайқызы, КГУ "Гимназия имени Сакена Сейфуллина", Караганды, Республика Казахстан;

Менлибаев Куралбай Несипбекович, профессор Карагандинского университета имени академика Е. А. Букетова кандидат философских наук, профессор, Караганды, Республика Казахстан;

Тусупбеков Асхат Каригулович, преподаватель Карагандинского медицинского университета, старший тренер, г. Караганда, Республика Казахстан;

Молдабеков Аманжол Серикболович, преподаватель, старший тренер Карагандинского медицинского университета, г. Караганда, Республика Казахстан;

Хамзин Мауен, профессор кафедры казахского языка и литературы Академии «Bolashaq», доктор филологических наук, Караганды, Республика Казахстан;

Чочкина Майя Петровна, Горный Алтайский государственный университет, Республика Алтай, Горно-Алтайск, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich, Associate professor of the department of kazakh language and literature, master of pedagogical Sciences, Academy "Bolashaq" Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Akhmetova Nurbala, Temirkhanovna, senior lecturer of the department of kazakh language and literature, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Dirchinchap Doluma Dadar-oolovna, Gorno-Altai state university, Altai Republic, Gorno-Altai, Russian Federation;

Emegenova Emilia Arkadievna, Gorny Altai state university, Altai Republic, Gorno-Altaysk, Russian Federation;

Kasetova Nasihat Kumisbekovna, senior lecturer of the department of kazakh language and literature, master of pedagogical sciences, Academy "Bolashaq", Karaganda. Republic of Kazakhstan;

Kasymbekova Zharkyn Zholdybaykyzy, KSU "Saken Seifullin Gymnasium", Karaganda, Karaganda. Republic of Kazakhstan;

Menlibayev Kuralbai Nesipbekovich, Professor of the Karaganda University named after Academician E. A. Buketov, Candidate of Philosophical Sciences, Professor of Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tusipbekov Askhat Karigulovich, teacher of Karaganda Medical University, senior trainer, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Moldabekov Amanzhol Serikboluly, teacher of Karaganda Medical University, senior trainer, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khamzin Mauen, Professor of the Kazakh Language and Literature Department of the Bolashaq Academy, Doctor of Philology, Karaganda. Republic of Kazakhstan;

Maya Petrovna Chochkina, Gorny Altai state university, Altai Republic, Gorno-Altaysk, Russian Federation.

УДК 93/94
МРНТИ 03.20

Аупенова Алия Укужановна
aliya.aupenova@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Мусина Назира Касимжановна, Рамазанова Гульжан Аскеровна
gulzhan_ramazanova@list.ru, nazira-2007@mail.ru
ГУ «Библиотека Первого Президента Республики Казахстан»,
Астана, Республика Казахстан

КРАТКИЙ АНАЛИЗ ЭВАКУАЦИИ ЛЮДСКИХ РЕСУРСОВ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В РЕСПУБЛИКИ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАН

В настоящей статье затрагиваются вопросы эвакуации гражданского населения во время Великой Отечественной войны. Анализу подлежали численность эвакуируемого населения, территории, с которых шел процесс эвакуации, а также регионы размещения эвакуируемых граждан, их семейный, национальный состав и т.д.

Ключевые слова: война, территория, эвакуация, людские ресурсы, организации, численность населения.

Великая Отечественная война в Советском Союзе неизбежно сопровождалась громадными потерями территорий и человеческих ресурсов. В период двух первых лет Великой Отечественной войны из-за стремительного наступления вражеских войск встала задача эвакуации населения. В целях организованного перемещения в тыл страны людских контингентов, государственных ценностей и стратегически важных объектов народного хозяйства 24 июня 1941 года при Совете народных комиссаров (СНК) был образован Совет по эвакуации, который вместе с СНК республик и наркоматами промышленности осуществлял руководство эвакуацией предприятий в зависимости от их важности.

В структуре Совета по эвакуации 26 сентября 1941 г. было создано Управление по эвакуации населения, которому был передан аппарат бывшего Переселенческого управления при Совнаркомом СССР. Задачей Управления стали учет и обеспечение эвакуированного населения всем необходимым как в ходе эвакуации, так и после прибытия в регионы размещения. Управление по эвакуации населения также занималось ведением поименного учета и выдачей справок о местонахождении эвакуированных граждан, эту работу внутри самого управления вело Центральное справочное бюро [1, с. 76]. Для упорядочения учета эвакуированного населения и систематизации полученных данных во всех регионах СССР использовались специальные бланки (№№1-3), формы которых были разработаны и утверждены советом по эвакуации [2, лл. 36-36 об.].

Форма № 1 представляла собой список граждан, отправившихся в эшелоне в порядке эвакуации на новое место жительства. Он составлялся в зависимости от условий посадки начальником эшелона в одном экземпляре или начальником эвакуопункта в двух экземплярах, один из которых передавался начальнику эшелона, второй оставался в эвакуопункте. Сведения вносились в форму 1 на основании документов эвакуированных граждан: паспортов, удостоверений, справок, а также посредством опроса самих эвакуированных. Сведения о семьях и отдельных гражданах, принятых в пути, вносились с указанием станции посадки, в случае снятия, эвакуированных с эшелона в последней графе о них также делались отметки. Начальник эшелона по прибытии передавал список эвакуированных гор(рай)исполкому места расселения. Вслед за этим гор(рай)исполкомы составляли списки прибывающих лиц (форма 2) и не позднее 5 дней обязаны были направлять их в обл(край)исполком.

Списки семей и отдельных граждан составлялись на все население, прибывшее в порядке эвакуации. Первым в список вносился глава семьи, если семья выехала не в полном составе, то в

форме 2 первым указывался работающий или старший трудоспособный из состава эвакуированной семьи. Графы с указанием фамилии, имени, отчества, отношения к главе семьи, пола, года рождения заполнялись на основании списка формы 1, а сведения о месте рождения, специальности, профессии, национальности, месте работы до эвакуации — по документам и опросам самих эвакуированных.

Третьей формой учета эвакуированного населения являлась личная карточка на детей, эвакуированных без родителей (форма 3). Она составлялась гор(рай)исполкомами после прибытия эвакуированного ребенка в 3-х экземплярах, один из которых направлялся в крайисполком, второй отсылался в Переселенческое управление при СНК СССР и третий оставался в гор(рай)исполкоме.

Списочная форма 2 и личная карточка № 3 учета эвакуированного населения являлись справочным материалом при возможном розыске гражданами членов своих семей, родных, детей и других родственников. Следует отметить, что в условиях военного времени учет эвакуированного населения значительно осложнялся масштабами поступления в регион советских граждан из прифронтовой полосы.

Совместным постановлением Президиума Верховного Совета СССР, Совета народных комиссаров СССР и Центрального комитета ВКП(б) 30 июня 1941 года был образован Государственный Комитет обороны (ГКО). Необходимость создания ГКО как высшего органа управления мотивировалась тяжёлым положением на фронте, требовавшем максимальной централизации руководства страной.

Учитывая сложившуюся стратегическую обстановку, когда войска вермахта захватили некоторые союзные республики, продвинувшись вглубь территории страны, а также, понимая важность эвакуации, Государственный Комитет обороны переподчинил Совет по эвакуации в свое ведение. Таким образом, 16 июля 1941 года ГКО было принято Постановление №173 «О составе Совета по эвакуации». В постановлении указывалось, что создается Комитет по эвакуации во изменение Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 24 июня 1941 года № 1740–7488 ГКО [3].

В связи с крупномасштабностью мероприятий и увеличением объема работы Комитета по эвакуации Постановлением № 834 от 25 сентября 1941 г. был образован Комитет по эвакуации продовольственных и промышленных товаров (из прифронтовой зоны). Кроме ведения военных действий, стояла первоочередная задача срочно эвакуировать в восточные районы страны и разместить там большое количество людей, кроме того, организовать размещение предприятий военной промышленности, а также прибывших рабочих и инженерно-технический персонал.

Постановлением ГКО № 715с от 26 сентября 1941 г. при Комитете по эвакуации было образовано Управление по эвакуации населения. Важной задачей этого управления являлось регулирование потока беженцев и эвакуированных и сосредоточение людских ресурсов в нужных местах.

Постановлением ГКО № 834с от 25 октября 1941 года был создан Комитет эвакуации продовольствия и промтоваров из прифронтовой зоны, под председательством А. И. Микояна.

Постановление Совета по эвакуации СЭ № 187 от 14 ноября 1941 г. утвердило штаты аппарата Уполномоченных Управления по эвакуации в союзных республиках, отдельных краях и областях [4].

В связи со стабилизацией на фронте зимой 1941-1942 гг. и сокращением объема эвакуации Постановлением № 106бсс от 25 декабря 1941 г. Комитет по эвакуации был упразднен и образовано новое ведомство - Комитет по разгрузке железных дорог. Как показали последующие месяцы войны, Комитету по разгрузке не удавалось справляться с поставленными задачами, вследствие этого Постановлением ГКО № 1279 от 14 сентября 1942 г. он был преобразован в «Транспортный комитет при ГКО» под председательством И. В. Сталина.

Весной 1942 г. Третий рейх возобновляет широкомасштабное наступление против СССР, что обусловило жизненно важную необходимость в продолжении эвакуации предприятий, ценностей и населения. Постановлением ГКО № 1922 от 22 июня 1942 г. была образована Комиссия по эвакуации. Комиссия проводила расчеты, вносила предложения и составляла проекты постановлений ГКО. Свои решения об эвакуации предприятий, находящегося имущества и населения комиссия вносила на утверждение ГКО и издавала распоряжения, обязательные к исполнению планы по эвакуации всеми наркоматами и местными организациями. Данное постановление подписал Верховный Главнокомандующий.

Эвакуация проводилась в два этапа. Оба этапа большей частью направлялись в восточные регионы, в частности, в Среднюю Азию и Казахстан. Эвакуация населения первого периода велась из северо-западных областей РСФСР, Прибалтики, Белоруссии, Украины, Молдавии, а затем из ряда

районов центра страны. Второй период эвакуации населения проводился летом 1942 г. в меньших размерах и с меньшей территории, когда вновь развернулось наступление врага в южных районах [5, с. 801].

По расчетам к.и.н., младшего научного сотрудника Сектора историко-демографических исследований Института истории Сибирского отделения Российской академии наук Беленко М.П. [4] общая численность эвакуированных в республики Средней Азии граждан составила 820 000 человек. При перепроверке приведенных исследователем данных, были обнаружены математические ошибки в расчетах. В связи с этим был сделан перерасчет, выявивший другие итоговые количественные показатели, которые приводятся в таблице 1.

Таблица 1 Численность эвакуированных в республики Средней Азии

№	Республики Средней Азии	Прибыло в 1941 г.	Прибыло в 1942 г.	Всего
1	Узбекская ССР	310 000	120 000	430 000
2	Казахская ССР	250 000	100 000	350 000
3	Киргизская ССР	70 000	30 000	100 000
4	Таджикская ССР	30 000	10 000	40 000
5	Туркменская ССР	20 000	10 000	30 000
	Итого:	680 000	270 000	950 000

По приведенным данным д.и.н., доцента Жангуттина Б.О. с августа 1941 по январь 1942 гг. основной поток эвакуированного населения последовал в Казахскую ССР (таблица 2).

Таблица 2 Эвакуированное население в КазССР с августа 1941 по январь 1942 года

№	Территория отбытия населения в эвакуацию	Численность эвакуированного населения
1	РСФСР	10 941
2	УССР	6 620
3	БССР	5 159
4	Карело-Финской ССР	550
5	Литовской ССР	231
6	Латвийской ССР	294
7	Эстонской ССР	158
8	Молдавской ССР	113
9	Крымской АССР	11 181
10	Из других регионов СССР	181
	Итого	35 428

[6]

К 1 сентября 1941 г. республика обустроила 24 258 человек, в том числе из них было 10 968 русских, 2 695 украинцев, 1 259 белорусов, 8 218 евреев, 159 поляков, 32 немца, 39 литовцев, 159 латышей, 160 эстонцев и 569 человек других национальностей. 60,8% из них составляли женщины, 36,3% – дети и 39,2% – мужчины.

По данным эвакуационного отдела при СНК Казахской ССР на 2 октября 1941 г., в республику из прифронтовой полосы, Ленинграда и Москвы прибыли 65 691 (таблица 3) эвакуированный, в том числе 11 931 мужчина, 28 213 женщин и 25 547 детей.

Таблица 3 Размещение эвакуированного населения по областям КазССР на 2 октября 1941 года

№	Район размещения эвакуированного населения	Численность эвакуированного населения
1	Западный Казахстан (Гурьевская, Западно-Казахстанская, Актюбинская области)	14 257
2	Южный Казахстан (Джамбулская, Кзыл-Ординская, Южно-Казахстанская, Алма-Атинская)	13 728
3	Центральный Казахстан (Карагандинская)	1 105
4	Северный Казахстан (Акмолинская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская)	22 524
5	Восточный Казахстан (Семипалатинская, Восточно-Казахстанская)	11 443
6	г. Алма-Ата	2 634
	Итого	65 691

[6]

В целом с августа 1941 по январь 1942 гг. прибыли 386 492 эвакуированных. В первую половину 1942 г. произошел резкий спад числа эвакуированных: за январь – июль в республику прибыли всего 31 911 человек. Как свидетельствуют документальные данные СНК Казахской ССР, в основном это были лица, «индивидуально следовавшие из Украинской ССР, Ленинграда и других городов, задержавшиеся в пути в связи с заболеваниями или по другим причинам. Наиболее значительные группы эвакуированных за этот период были из Ленинграда. За май – июль 1942 г. отсюда прибыло 6 197 человек». С середины же июля в республику пошел второй эвакуационный поток: прибывали «главным образом из Воронежской, Сталинградской, Ворошиловградской, Ростовской областей и с Северного Кавказа» [6]. По данным таблицы 4, основанной на документальном материале Российского государственного архива экономики (РГАЭ) и приведенной в статье Беленко М.П. численность эвакуированного населения в первые годы войны постоянно увеличивалась, и Казахская ССР заняла второе место по размещению людских ресурсов:

Таблица 4 Данные по численности прибывшего в республики Средней Азии эвакуированного населения

Союзная республика	На 01.11.1941 г.	На 15.11.1941 г.	На 01.12.1941 г.	На 01.01.1942 г.
Узбекская ССР	43 559	43 559	67 931	210 080
Казахская ССР	99 773	119 201	166 937	176 946
Киргизская ССР	-	-	-	39 215
Таджикская ССР	3 636	5 584	9 030	19 950
Туркменская ССР	2 463	2 464	5 155	12 001
Итого:	149 431	170 808	249 053	458 192

[4]

На основе имеющихся ежедневных справок о количестве прибывших эвакуируемых граждан в Карагандинское областное отделение эвакуопункта составлены таблицы 5-7:

Таблица 5 Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в январе 1942 года

Прибыло	02.01 1942	05.01 1942	06.01 1942	07.01 1942	08.01 1942	09.01 1942	10.01 1942	12.01 1942	14.01 1942	16.01 1942	17.01 1942	19.01 1942
Всего	7518	7571	7637	7656	7709	7934	7987	8018	8253	8307	8312	8345
Мужчин	2013	2039	2059	2072	2101	2161	2180	2192	2234	2257	2260	2271
Женщин	3294	3310	3333	3338	3352	3459	3475	3489	3567	3585	3587	3600
Детей	2211	2222	2245	2246	2256	2314	2332	2337	2452	2465	2465	2474
Трудоспособных	5072	5111	5150	5167	5208	5367	5398	5422	5532	5569	5574	5595
Из Москвы	329	330	330	330	333	333	333	333	336	336	336	336

Из Ленинграда	111	111	111	111	112	112	112	112	112	112	112	112
Из прифронтовой полосы	7078	7130	7196	7215	7264	7489	7542	7573	7805	7859	7864	7897
Без документов	180	180	182	182	183	186	187	189	191	192	192	192
Находится на пункте	180	201	201	213	282	282	257	230	389	310	226	221

[7, лл. 74-91]

Таблица 5 (продолжение) Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в январе 1942 года

Прибыло	20.01 1942	21.01 1942	22.01 1942	23.01 1942	24.01 1942	26.01 1942	27.01 1942	28.01 1942	30.01 1942	31.01 1942
Всего	8369	8374	8377	8404	8417	8425	8495	8510	8546	8552
Мужчин	2278	2283	2284	2295	2302	2303	2326	2331	2343	2346
Женщин	3611	3611	3613	3623	3627	3630	3656	3662	3675	3678
Детей	2480	2480	2480	2486	2488	2492	2513	2517	2528	2528
Трудоспособных	5611	5616	5619	5639	5648	5652	5692	5701	5723	5729
Из Москвы	336	336	337	337	338	338	338	338	338	338
Из Ленинграда	112	112	112	114	118	118	118	118	118	118
Из прифронтовой полосы	7921	7926	7928	7953	7961	7969	8039	8054	8090	8096
Без документов	193	193	193	194	199	201	209	209	212	212
Находится на пункте	95	77	87	60	70	118	114	147	91	73

[7, лл. 58-73]

Таблица 6 Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в феврале 1942 года

Прибыло	02.02 1942	03.02 1942	04.02 1942	05.02 1942	07.02 1942	09.02 1942	10.02 1942	11.02 1942	12.02 1942	13.02 1942	14.02 1942
Всего	8555	8572	8577	8583	8590	8593	8600	8604	8603	8612	8612
Мужчин	2349	2355	2357	2360	2367	2369	2374	2376	2379	2381	2381
Женщин	3678	3682	3685	3687	3687	3688	3690	3692	3692	3694	3694
Детей	2528	2535	2535	2536	2536	2536	2536	2536	2536	2537	2537
Трудоспособных	5732	5741	5746	5750	5757	5760	5767	5771	5774	5777	5777
Из Москвы	338	338	338	338	338	338	339	339	339	339	339
Из Ленинграда	118	125	125	125	125	125	125	125	125	125	125
Из прифронтовой полосы	8099	8109	8114	8120	8127	8130	8136	8140	8143	8148	8148
Без документов	212	214	215	216	217	218	219	221	221	222	222
Находится на пункте	116	284	49	176	12	11	37	26	16	11	12/54

[7, лл. 40-57]

Таблица 6 (продолжение) Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в феврале 1942 года

Прибыло	16.02 1942	17.02 1942	18.02 1942	19.02 1942	20.02 1942	24.02 1942	25.02 1942	26.02 1942	27.02 1942	28.02 1942
Всего	8612	8621	8622	8622	8622	8648	8648	8651	8651	8651
Мужчин	2381	2384	2385	2385	2385	2389	2389	2390	2390	2390
Женщин	3694	3699	3699	3699	3699	3708	3708	3709	3709	3709
Детей	2537	2538	2538	2538	2538	2551	2551	2552	2552	2552
Трудоспособных	5777	5785	5786	5786	5786	5798	5798	5800	5800	5800
Из Москвы	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339
Из Ленинграда	125	126	126	126	126	127	127	127	127	127
Из прифронт овой полосы	8148	8156	8157	8157	8157	8182	8182	8185	8185	8185
Без документов	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222
Находится на пункте	9	9	3	нет	нет	32	4	3	8/24	5/26

[7, лл. 24-39]

Таблица 7 Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в марте 1942 года

Прибыло	02.03 1942	03.03 1942	04.03 1942	05.03 1942	06.03 1942	07.03 1942	09.03 1942	10.03 1942	11.03 1942	12.03 1942	13.03 1942	14.03 1942
Всего	8651	8658	8662	8662	8666	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673
Мужчин	2390	2393	2393	2393	2393	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394
Женщин	3709	3711	3712	3712	3716	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720
Детей	2552	2554	2557	2557	2557	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559
Трудосп особных	5800	5805	5806	5806	5810	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815
Из Москвы	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339
Из Ленингр ада	127	127	127	127	131	132	132	132	132	132	132	132
Из прифрон -товой полосы	8185	8192	8196	8196	8196	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202
Без докумен тов	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222
Находит ся на пункте	10	5	1	8	6	7	11	18	12	10	10	10

[7, лл. 12-23]

Таблица 7 (продолжение) Динамика количества прибывших в Карагандинское областное отделение эвакуопункта в марте 1942 года

Прибыло	16.03 1942	17.03 1942	18.03 1942	19.03 1942	20.03 1942	21.03 1942	23.03 1942	24.03 1942	25.03 1942	26.03 1942	27.03 1942
Всего	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673	8673
Мужчин	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394	2394
Женщин	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720	3720
Детей	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559	2559
Трудоспосо бных	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815	5815

Из Москвы	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339	339
Из Ленинграда	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132
Из при фронтовой полосы	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202	8202
Без документов	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222	222
Находится на пункте	20	14	14	10	17	6	12	13	12	13	14

[7, лл. 1-11]

Даже, исходя из краткого изложения в настоящей статье далеко не всех вопросов, связанных с грандиозностью эвакуационных мероприятий, затрагивающих гражданское население, ощущается вся масштабность и сложность начального этапа Великой Отечественной войны, в той или иной трагической форме коснувшегося практически всех граждан Советского Союза.

Список использованной литературы:

1. Потёмкина М.Н. Органы руководства эвакуационным процессом: российский опыт Первой и Второй мировых войн // Опыт мировых войн в истории России: сб. ст. – Челябинск, 2007.
2. Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). Ф. 41. Оп. 1. Д. 5. 49 л.
3. Горьков Ю.А. Государственный Комитет Обороны постановляет ... (1941-1945). Цифры, документы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 572 с.
4. Беленко М.П. Эвакуация гражданского населения в среднеазиатские республики СССР в годы Великой Отечественной войны // Исторический курьер. – 2019. - № 4. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evakuatsiya-grazhdanskogo-naseleniya-v-sredneaziatskie-respubliki-sssr-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny/viewer>
5. Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: энциклопедия / под ред. М.М. Козлова. — М., 1985.
6. Жангутин Б.О. Эвакуация советского населения в Казахстан (1941-1942 гг.) // Новый исторический вестник. 2005. № 14. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evakuatsiya-sovetskogo-naseleniya-v-kazahstan-1941-1942-gg> (дата обращения: 16.05.2020)
7. ГАКО. Ф. 41. Оп. 1. Д. 3. 91 л.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Әупенәва Әлія Үкіжанқызы

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мусина Назира Қасымжанқызы, Рамазанова Гүлжан Әскерқызы

«Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің кітапханасы» ММ,

Астана, Қазақстан Республикасы

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРТА АЗИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН ЭВАКУАЦИЯЛАУҒА ҚЫСҚАША ТАЛДАУ

Аталған мақалада Ұлы Отан соғысы кезінде бейбіт тұрғындарды эвакуациялау мәселелері қозғалады. Эвакуацияланатын халықтың саны, эвакуациялау процесі жүріп жатқан аумақтар, сондай-ақ эвакуацияланатын азаматтарды орналастыру аймақтары, олардың отбасылық, ұлттық құрамы және т. б. талдауға алынды.

Түйінді сөздер: соғыс, аумақ, эвакуация, адами ресурстар, ұйымдар, халық саны.

Aupenova Aliya
“Bolashaq” Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Mussina Nazira, Ramazanova Gulzhan.
Library of the First President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Republic of Kazakhstan

BRIEF ANALYSIS OF THE EVACUATION OF HUMAN RESOURCES IN THE FIRST YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR TO THE REPUBLIC OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

This article addresses the issues of evacuation of the civilian population during the Great Patriotic War. The analysis included the number of the evacuated population, the territories from which the evacuation process took place, as well as the regions where the evacuated citizens were located, their family, ethnic composition, etc.

Keywords: war, territory, evacuation, human resources, organizations, population.

List of used literature:

1. Potyomkina M.N. Organy rukovodstva evakuacionnym processom: rossijskij opyt Pervoj i Vtoroj mirovyh vojn // Opyt mirovyh vojn v istorii Rossii: sb. st. – CHelyabinsk, 2007.
2. Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti (dalee GAKO). F. 41. Op. 1. D. 5. 49 l.
3. Gor'kov YU.A. Gosudarstvennyj Komitet Oborony postanovlyayet ... (1941-1945). Cifry, dokumenty. – M.: OLMA-PRESS, 2002. - 572 s.
4. Belenko M.P. Evakuaciya grazhdanskogo naseleniya v sredneaziatskie respubliki SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny // Istoricheskij kur'er. – 2019. - № 4. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evakuatsiya-grazhdanskogo-naseleniya-v-sredneaziatskie-respubliki-sssr-v-gody-velikoy-otechestvennoj-voyny/viewer>
5. Velikaya Otechestvennaya vojna 1941-1945 gg.: enciklopediya / pod red. M.M. Kozlova. — M., 1985.
6. ZHanguitin B.O. Evakuaciya sovetskogo naseleniya v Kazahstan (1941-1942 gg.) // Novyj istoricheskij vestnik. 2005. № 14. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evakuatsiya-sovetskogo-naseleniya-v-kazahstan-1941-1942-gg> (data obrashcheniya: 16.05.2020)
7. GAKO. F. 41. Op. 1. D. 3. 91 l.

УДК 378.14
МРНТИ 14.35.07

Кондратьев Игорь Владимирович,
caterinka_2002@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан
Григорчук Ирина Юрьевна,
i_grigorchuk@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

**ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗАНЯТИЕ КАК ВИД СОВМЕСТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТОВ**

В статье рассматриваются вопросы повышения практической направленности процесса обучения в вузах и совершенствования в связи с этим организационной деятельности преподавателя. Система высшего образования сегодня требует от педагога непрерывного развития профессиональных компетенций, овладения наиболее эффективными инструментами преподавания, в том числе с использованием цифровых технологий, умения адаптировать к своей дисциплине ведущие отечественные и зарубежные практики.

Ключевые слова: цифровизация, практическая направленность обучения, активные методы обучения, организационная деятельность преподавателя.

Возрастание роли цифрового контента в сфере образования существенно изменяет требования к содержанию, объему и характеру подготовки специалистов и ставит перед образованием серьезную задачу удовлетворения растущей потребности в кадрах нового формата, способных обеспечить эффективное решение стоящих перед ними задач.

Сегодня активно ведется процесс цифровизации. Он затрагивает важнейшие вопросы о пересмотре роли преподавателя и переосмысления профессии нового типа, о том, как работают цифровые научно-образовательные и технологические среды. Преподаватель должен научиться выбирать наиболее эффективные инструменты цифрового обучения, адаптировать к своей дисциплине ведущие отечественные и зарубежные практики [1, 26-30].

Решать современные образовательные задачи только путем классических методик обучения в настоящее время не представляется возможным. Требуется значительное изменение содержания подготовки с практической направленностью. Знание возможностей использования цифровых технологий в сфере своей профессиональной деятельности должно быть признано необходимым элементом образования. Поэтому необходимо пересмотреть содержание подготовки будущих специалистов, имея в виду значительное расширение их знаний и упрочение практических навыков в области использования цифровых трансформаций, т.е. дополнительных технических ресурсов в сфере интернет-технологий.

Практическая подготовленность выпускников вузов, включающая умения и навыки интеллектуальной; узкоспециальной, профессиональной деятельности; работы в группе, во многом отстает от их теоретической подготовленности.

Пренебрежительное отношение части студентов к практическим занятиям после окончания вуза как привычная установка переносится в профессиональную среду. Между тем, практические занятия содержат большие возможности для самостоятельного исследовательского поиска студентов, развития всех сторон личности, формирования убеждений, мотивов и умений познавательной деятельности. Интенсивная интеллектуальная работа студентов на практических занятиях способствует усвоению учебного материала до 75%, в то время как для лекции этот показатель равен 15%. Практические занятия позволяют оперативно контролировать усвоение материала студентами и вносить коррективы в учебный процесс.

Однако возможности практических занятий пока не используются должным образом. Так, в среднем по всем специализациям практические занятия составляют 22% общего аудиторного времени (за рубежом — 77%). Недостаточно используется групповая работа, хотя она помогает развивать отношения коллективизма, соревнования, ответственность, взаимопомощь, формировать активную жизненную позицию будущих специалистов.

Система совершенствования практических занятий охватывает все компоненты деятельности преподавателя (проектировочный, конструктивный, коммуникативный, гностический, организаторский).

Самыми существенными являются недостатки проектировочной деятельности, то есть целеполагания. Цели практических занятий определяются специальными документами, профиограммами, квалификационными картами, учебными планами. Однако перед каждым преподавателем стоит задача их конкретизации. К разнообразным ошибкам целеполагания относятся: упрощенные, а также абстрактные формулировки целей (типа "расширить, улучшить, повысить"), формулировки целей, неадекватных уровню подготовленности и мотивации студентов, содержанию и форме практического занятия. Для практического занятия характерен акцент на разнообразной продуктивной активности студентов.

Конструктивная деятельность преподавателя включает проработку задач совместной деятельности преподавателя и студентов на всех этапах занятия с учетом его целей и реальных условий учебного процесса. Например, при конструировании упражнений тренировочного типа следует: подбирать их по принципу контраста для поддержания высокого уровня внимания, активности студентов и формирования гибких навыков; соблюдать последовательный переход от легких упражнений к более трудным; предусматривать выполнение упражнений по словесным инструкциям преподавателя, чтобы избежать копирования и слепого подражания. Особое внимание следует обратить на социальную направленность содержания занятия. Ее реализация требует подбора заданий, в наибольшей степени отражающих объективность и материальность рассматриваемых явлений, содержащих информацию о преимуществах системы построения общества, разрабатываемых проблемах, показывающих приоритет в решении важнейших научных и научно-практических задач.

Конструирование содержания занятия обязательно предусматривает составление проблемных задач. Это могут быть творческие задачи с недостатком или избытком данных, логическими противоречиями, вероятностными закономерностями. Целесообразно заранее детально сконструировать различные проблемные ситуации: ситуации анализа (наличие противоречия между новыми фактами и установившимися теориями); сравнения (наличие скрытых различий между сходными явлениями или скрытого сходства между различными явлениями); творчества (применение известных методов для решения новых задач или необходимость разработки нового метода решения); развития (необходимость решения возникшей в ходе исследования промежуточной проблемы).

Целесообразно использовать на практических занятиях ситуационные задачи (разновидность метода конкретных ситуаций), позволяющие в сжатые сроки развивать профессиональное мышление, коммуникативные знания и умения будущих специалистов. Алгоритм решения задач следующий: понимание смысла ситуации; определение ведущих действующих лиц (объекта и субъекта); определение нескольких возможных вариантов решения; проектирование наиболее правильного варианта решения задачи; доказательство правильности принятого решения.

Один из резервов совершенствования конструктивной деятельности преподавателя — сближение форм, методов и содержания практических занятий с реальными условиями профессиональной работы. Оно предполагает следующие виды деятельности студентов: разработку вопросов, задач, вариантов контрольных работ; подбор материалов для словаря терминов и понятий данной дисциплины; подготовку наглядных пособий и их обсуждение; проверку домашних заданий, выявление ошибок и их причин, составление заданий для работы над ошибками; проектирование и сравнение возможных вариантов решения задач; микропреподавание (самостоятельное проведение фрагмента занятия с обязательным последующим его обсуждением); анализ явлений (обсуждение фрагментов занятий, выступлений сокурсников, составление тезисов, вопросов к выступлениям); самостоятельное составление и творческое решение задач.

В конструировании практических занятий следует учитывать закономерности групповой познавательной деятельности. В отличие от индивидуальной она способствует выработке общего принципа решения на меньшем числе конкретных задач, а необходимость доказывать другим правильность решения делает более осознанным не только найденное решение, но и процесс его поиска.

Правильно организованная коммуникативная деятельность не только активизирует формирование знаний, умений и навыков, но и способствует развитию мышления, рефлексивных качеств личности студента (планирования, целеполагания, оценки, контроля). На практических занятиях каждый студент должен научиться основным видам совместного труда. Для этого необходимо создавать условия, порождающие потребность в общении: отбор групповых задач и заданий; введение элементов соревнования между студентами; дифференцированный подбор групп для совместной деятельности (большой разрыв в уровне подготовки дает двойной отрицательный эффект: слабые не понимают и тормозят сильных); использование юмора для поддержания устойчивого настроения в группе.

Высокую степень вовлеченности студентов в учебное общение обеспечивают активные методы обучения. От традиционных методов их отличает обязательность взаимодействия студентов, направленность на преимущественное развитие интеллектуальных, профессиональных, поведенческих умений и навыков, повышенная степень мотивации, эмоциональности. Применяемые в вузе активные методы: неимитационные (дискуссии, экскурсии, выездные занятия), имитационные неигровые (анализ конкретных ситуаций, решение производственных задач, разбор документации, действия по инструкции), имитационные игровые (деловые и ролевые игры, игровое проектирование) обладают большими потенциальными возможностями в обучении, воспитании и развитии личности будущих специалистов. Для реализации этих возможностей необходима тщательная психологическая и методическая подготовка, в том числе и в коммуникативном плане.

Например, эффективное проведение дискуссии предполагает безусловную спорность предмета обсуждения (тезиса); использование объективных аргументов; соблюдение правил формальной логики; заинтересованность участников; высокий уровень коммуникативных умений студентов (умение слушать и вникать в сущность взглядов оппонента, регулировать свое эмоциональное состояние, учитывать особенности других участников дискуссии).

Гностическая, оценочная деятельность охватывает работу студентов и самого преподавателя. Опросы закончивших вуз и проходивших курсы повышения квалификации показали, что

большинство преподавателей наибольшие трудности испытывают при проведении практических занятий. Эффективность практических занятий обусловлена личностными качествами и уровнем подготовленности преподавателя. Здесь эрудиция не может компенсировать отсутствие развитых дидактических способностей и качеств личности. Организуя совместную деятельность студентов, преподаватель влияет на них через систему отношений как личность, вызывая реакции подражания или отталкивания. Низкий уровень психолого-педагогической грамотности сказывается прежде всего на качестве гностической деятельности, проявляется в формализме, ориентациях на "среднестатистического" студента, неоперативности перестройки стереотипов учебного общения, труда и познания студентов на практических занятиях.

В целях совершенствования организационной деятельности преподавателя в системе практических занятий выяснялось отношение студентов и преподавателей к различным учебным действиям. Опросы выявили значительные расхождения в оценках их эффективности. Если преподаватели наиболее эффективной считают работу студентов в аудитории, а наименее эффективной — слушание доклада, то студенты не отметили ни одного малоэффективного учебного действия, а так называемые "пассивные" виды учебных действий оценивали непропорционально высоко. Стремление части студентов "уйти" от активной работы на практических занятиях проявляется и в подготовке к ним. Только 17% студентов прорабатывают всю заданную литературу. Существует прямая связь между количеством используемой при подготовке литературы и активностью на практических занятиях: если студент использует один литературный источник, то выступает в среднем 2 раза на 3-х семинарах, если несколько источников, то 2 - 3 раза.

Большую помощь студентам в усвоении материала могут оказать конспекты практических занятий, однако только 3% студентов пользуется ими при подготовке к экзаменам и зачетам. Полезной формой организации труда студентов на практическом занятии является конспект-схема. Она позволяет увеличить время на изучение материала и сократить на контроль, одновременно повысив его эффективность, теснее увязать теоретические положения с практикой.

Таким образом, в современных психолого-педагогических исследованиях профессиональная деятельность должна рассматриваться как процесс решения множества педагогических задач и включать следующие этапы: анализ практической ситуации и формулирование педагогической задачи, планирование способов и средств ее решения, практическую реализацию разработанных планов, контроль и оценку эффективности полученных результатов.

Список использованной литературы

Битэм Х., Шарп Р. Переосмысление педагогики для цифровой эпохи. Дизайн в обучении XXI века. — Алматы, 2019.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Игорь Владимирович Кондратьев,
ҚР ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ирина Юрьевна Григорчук,**

"Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚ ОҚЫТУШЫ МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ БІРЛЕСКЕН ІС- ӘРЕКЕТІНІҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Мақалада жоғары оқу орындарында оқу процесінің практикалық бағытын арттыру және осыған байланысты оқытушының ұйымдастырушылық қызметін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Бүгінгі таңда жоғары білім беру жүйесі педагогтан кәсіби құзыреттілікті үздіксіз дамытуды, оқытудың ең тиімді құралдарын, оның ішінде цифрлық технологияларды пайдалана отырып меңгеруді, жетекші отандық және шетелдік тәжірибелерді өз пәніне бейімдей білуді талап етеді.

Тірек сөздер: цифрландыру, оқытудың практикалық бағыты, оқытудың белсенді әдістері, оқытушының ұйымдастырушылық қызметі.

**Kondratiev Igor Vladimirovich,
Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named
after B.Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Grigorchuk Irina Yurievna,
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
PRACTICAL LESSON AS A TYPE OF JOINT ACTIVITY OF THE TEACHER AND
STUDENTS.**

The article deals with the issues of increasing the practical orientation of the learning process in universities and improving the organizational activities of the teacher in connection with this. The higher education system today requires the teacher to continuously develop professional competencies, master the most effective teaching tools, including the use of digital technologies, and the ability to adapt leading domestic and foreign practices to their discipline.

Keywords: digitalization, practical orientation of teaching, active teaching methods, organizational activity of the teacher.

List of used literature:

1. Beetham H., Sharpe R. Rethinking Pedagogy for the Digital Age. Design in education of the XXI century. - Almaty, 2019.

ӘОК 1.101.1
ҒТАХР 02.01

Саттарова Фарида Фаттахқызы
farida_cf@mail.ru

Қосманова Әсел Бейсенғазықызы
Kosmanova_81@mail.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ- РУХАНИ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІК

Бұл мақалада философиядағы құндылықтар проблемасы қарастырылады. Құндылықтарды қалыптастыру қоғамның рухани жаңғыруындағы әлеуметтік қажеттілік ретінде анықталады. Қазақстандық қазіргі философия ғылымы мен философтардың мемлекеттік бағдарламалар мен ғылыми еңбектерінің негізінде проблеманың аксиологиялық-когнитивтік қырын ашудағы рөлі мен маңыздылығы көрсетіледі.

Тірек сөздер: құндылық, мәдениет, қоғам, қажеттілік, ұлттық код, рухани жаңғыру, адамгершілік, жауапкершілік, руханилық, намыс.

Ф.Ницше өзінің «Мораль генеалогиясына» деген еңбегінде құндылықтар дүниесімен философтар айналысуы керек екендігіне, негізінен адамдардың «жақсы мен жаман», «игілік пен зұлымдық» сияқты қарама-қарсылыққа бөлу дәстүрін терең талдаудан өткізу қажеттілігіне назар аударады. Шынымен де, кез келген құбылыс өз көріністерін әртүрлі жағдайда әр қилы байқатуы да мүмкін. Сондықтан құбылыс уақыт өте келе өзінің қарама-қарсы мағынасына да ие болуы да мүмкін. Бірақ құндылықтардың бәрін сынға алып, олардың мағынасын үнемі өзгерте беру де дұрыс болмас. Мәселен, әлемге, адамдарға, әсемдікке деген махаббат, кешірімшілдік, қанағатшылдық, мейірімділік, еңбекқорлық және т.б. сол сияқты құбылыстар қай ғасырда болмасын өздерінің тұрақты қасиеттерін сақтай алады, рухани дамудың іргелі категорияларына айналады, рухани сабақтастықтың өзегі [1].

Дүниедегі әртүрлі құбылыстар мен деректердің жеке тұлғалық, қоғамдық және қазақ халқының философиялық көзқарасы мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде рухани құндылықтар ілімінің өзіндік орны бар. Өз кезегінде ұлттың рухани бағдары, негізгі өмірлік позициялары, дүниетанымы да осы құндылықтарға байланысты қалыптасты. Дәстүрлі танымдағы құндылықтар әлемі – адамның рухани әрекеті, рухани байлығы, оның адамгершілік санасының сипатын білдірді. Бұл қоғам мен адамдарға жақсылық пен жамандықты, ақиқат пен адасуды, әсемдік пен сиқынсыздықты, әділеттілік пен әділетсіздікті, рұқсаттылық пен тиым салушылықты, мәнді мен мәнсіздікті ажыратуға негіз болды.

Бүгінгі қазақ қоғамындағы әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өзгерістер мен жаңғырулар үдерісі бұл мәселенің маңыздылығын арттыра түсуде. Осы орайда, рухани

құндылықтардың ұлттық негіздерін жаңа қоғамдық қатынастар талабына бейімдеу, оны рухани өмірдің өзегіне айналдыру тек философиялық, дүниетанымдық мәселе ғана емес, сонымен қатар саяси-әлеуметтік проблемаға айналып отыр. Түрлі жалған ұстанымдарды лаңкестік әрекеттермен ұштастырып, рухани құндылықтарды өз қажеттілігінде таныта білмеу қоғамда теріс көзқарас туындатуда.

Осы орайда Ә. Нысанбаевтың мына сөзін келтіре кету ойымызды нақтылай түседі: «Адам бойындағы рухани даму мүмкіндігін көрсететін тағы бір жайт – оның айқын өмірлік позициясының болуы. Егер ол тек қана баюға ұмтылатын, бірақ еліне өз отандастарына қол ұшын беруді, көмектесуді ойламайтын, имандылық пен адамгершіліктен аулақ тұрған болса, қанша кітап оқыса да, бәрібір, ондай адамның руханилығы туралы сөз болуы да мүмкін емес» [2].

Ұлттық құндылықтарды бағалай білуге әлемді, адамдарды, табиғатты сүю ғана үйрететіндігі естен шығармау керек. Бұл туралы С. Нұрмұратов: «Ақиқатты түсінуге, игеруге болмайды, оны тек таза жүреппен қабылдау керек, адам сол әлемге ақ ниетпен ұмтылуы қажет» деп жазады [3].

Материалдық құндылықтар әлемінің әрбір заты мен құбылыстары өзара байланыс негізінде біздің санамыз бен ойлауымызда сөздік, тілдік көріністер арқылы бейнеленген. Ал, ойлау, сезім, эмоция, қайғыру, бағалау, пікір, көзқарас, қоршаған ортаны тану, өзін-өзі тану және әлемдегі орнын білу, әдемілік, жақсылық пен жамандық идеалы, эгоизм түсінігі, Отанға деген сүйіспеншілік, ата-анаға, бауырларына, туысқандарына мейірімділік сияқты қасиеттер рухани дүниені құрайды.

Абай өзінің 43-сөзінде былай дейді: «Адам ұлылығы екі нәрсе: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили (еріксіз болатын тілек), қайсысы кәсіби оны білмек керек. Ішсем-жесем демектің басы жибили, ұйықтамақта соған ұқсайды. Аз ба, көп пе білсем екен, көрсем екен деген арзу (мақсат, арман), бұлардың да басы жибили. Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби...» [4]. Тән мен жанның қызметін ажыратқан, Абай, ойын-күлкі, ішпек-жемек, ұйықтамақ, мақтан, мансапқорлық, дүниеқорлық – жанды аздыратын нәрселер деп есептейді. Бұл мәселе Фарабиде былай көрсетіледі: «сенің болмысың екі табиғаттан тұрады: біріншісі түр, форма, сан мен сапалық қасиетке ие, қозғалатын немесе қозғалмайтын, жайылып бөлшектене алатын субстанция. Екіншісі біріншісінен табиғаты жағынан мүлде басқа, жоғарыдағы атрибуттардың ешқайсына ие емес субстанция. Осы екіншінің мәні тек сана арқылы танылады. Басқаша айтқанда сен екі әлемнің қосындысынан тұрасың: біріншісі ғайып әлемі, екіншісі жаратылыс әлемі. Өйткені рухың – Тәңірдің әмірімен, тәнің оның жаратылыс әлемінен жаратылған». Яғни ұлы ойшыл көзқарасынша тәннің кемелдігі рух, ал рухтың кемелдігін белсенді сана қамтамасыз етеді.

Шетелдік зерттеушілер арасында 70-80 жылдары құндылықтардың өзгеріп отыруы мәселесі кеңірек зерттелінді. Мәселен, Р.Вильямс (Ульямс) құндылықтардың өзгеру локальдық типологиясын адамдардың қауымдастығындағы әлеуметтік, саяси өзгерістеріне, жеке және топтық көзқарастардың ауытқуларына сүйене отырып қалыптастырды:

- құндылықтардың жасалуы – креация - тәжірбиенің кеңеюіне байланысты бағалаудың жаңа үлгілерін, критерийларын жасау және оны іс-қимылды, мінез-құлықты реттеп отыру үшін қолдану;
- құндылықтар деструкциясы - әлеуметтік өзгерістердің негізінде белгілі бір құндылықтардың жойылып кетуі;
- құндылықтардың әлсіреуі - адамдар арасында белгілі бір құндылықтардың маңыздылығының төмендей бастауы;
- құндылықтардың күшеюі - керісінше, құндылықтардың әлеуметтік ортада жаңа беделдерге ие болып, ауқымын кеңейтіп, жаңа объектілерін қамтуы;
- құндылықтарды қолдану - қоғамда бұл құбылысты рационалды түрде қолдану, оның рәміздік деңгейінің өсуін ескеріп отыру;
- құндылықтық қатынастарды нақтылау, яғни құндылықтарды әрекет ету ауқымын анықтау;
- құндылықтарды шектеу - басқа бір маңыздылығы бар құндылықтарды қолдану арқылы әр құбылыстың мөлшерлі әсер ету ауқымын анықтау;
- құндылықтар экспликациясы, яғни олардың жасырын күйден жарыққа шығуы, белгілі бір формаларға ие болуы;
- құндылықтар келісімі, яғни құндылықтар аралық шиеленістерді шешу мақсатында әрбір құндылықтың басымдылығын анықтап, жүйедегі орнын белгілеу арқылы үйлесімділікке қол жеткізу;
- құндылықтарды интенсификациялау және абсалюттеу белгілі бір құндылықтардың адамдардың өмірлік бағдарларында шешуші роль атқарушы күшке айналуы, көп адамдар үшін маңыздылығының артуы.

Сөйтіп, жоғарыда аталған М.Рокич пен Р.Вильямстің құндылықтарды жіктеу, типологиялау әрекеттері әлемдік ғалымдар үшін нақты социологиялық зерттеулерді жүргізуде негізгі құралдар

ретінде қолданылып келеді [5].

Мәдени құндылықтарды бағалау жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан және олардың (құндылықтардың) иерархиясы нақты тарихи кезеңде өз бейнесін айшықтай түседі. Қазіргі ХХІ ғасырға келіп қалған биіктіктен тарихтағы құндылықтар жүйелеріне (эртүрлі өркениеттегі) үстірт баға беру мардымды іс емес. Өйткені, тарих қойнауындағы әрбір іс-әрекеттің, әрбір қатынастың, әрбір ой-толғаулардың түпкі санамызда орналасқан, оның көріністері бейсаналық іс-қимылдар түрінде байқалып отырылды. Олар намыс арқылы берілді.

«Намыс» ұғымы философиялық категория ретінде ғылыми айналымға енгізген профессор Б. Касеновтың айтуынша: «Намыс дегеніміз – жалпы ұлтымыздың ар-ожданы, ақыл-ойы, мінез-құлық сезімі, қаһармандығы, азаматтығы, тағдыры, еркіндігі, қуаныш – реніші, әдет-ғұрпы, мейірбандығы, бауырмалдығы, зұлымдыққа өштігі, абырой үшін арпалысы, қасиеті, достық, татулық, қонақжайлылық сезімі, аруақты сыйлауы. Осынау қыруар күрделі де қайшылыққа толы мәндерді тұтас алып талқылағанда ғана намыс ұғымына дұрыс жолмен келе аламыз. «Намыс» сөзі қазақ тілінің тулаған теңізіндегі меруерттей асыл ұғымы, ұлы сөз, қазақтың ішкі-сыртқы мінезінің ажар-көркі мен айнасы. Жеке азаматтың Ар-ұяты қаһармандық намыстық субстанциалдық мән. Жалпы алғанда, намыс үш түрге бөлінуге тиіс: жеке адамның намысы, ұлттар мен ұлыстардың намысы, дүние жүзіндегі халықтардың намысы. Тарихта бұл намыстар бір-бірімен тығыз байланысып түптескен, бірін-бірі байытқан, бірін-бірі күшейткен. Бұл – қоғамның объективті, әрі субъективті заңы. Намыстың даму жолдары экономика, саясат, құқықты қоғам, идеология, мәдениет заңдарымен де, сондай-ақ психологиямен, генетика заңдарымен де тамырластық байланыста [6].

«Намыс» ұғымын философиялық категория ретінде ғылыми айналымға енгізген профессор Б.К. Касенов болатын. Намыстың даму деңгейінің ең жоғары шегі – Ұлттың тәуелсіздігі мен бостандығы, Отанға деген сүйіспеншілік, ата-бабаға, ана тілі мен салт-дәстүрге құрмет, патриоттық сезім, қайырымдылық, интернационализм, бейбітшілік, өзге ұлттармен татулық.

Академик Ж.М. Әбділдин 1993 жылғы 2 ақпанда «Егеменді Қазақстан» газетінде жарияланған сұхбатында бүкіл республика жұртшылығын былай қойғанда, бүтіндей әлем назарын аударарлық деректі жария етті: қазақ ұлты өз тарихында 32 рет толық құрып кету қаупін бастан өткеріпті! Міне, сондай қатерлі де екі ұдай сәттерде ұлттың өршіл рухы, тасшайнар қайсар қайраты, жұмған жұдырықтай ынтымағы – намыс сезімі тәуелсіздік пен бостандықтың, азат ар-ожданың ақ тауы болып көтеріліп, кемеңгер көсемдердің төңірегіне топтасқан халықты тұйықтан алып шығып отырған.

«Қазақстан республикасында тарихи сананың қалыптасу тұғырнамасы» баспасөзде жарияланды. (Казахстанская правда. – 1995 ж, 30 маусым).

Осы орайда ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының философы Б.М. Сатершиновтің «Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры» атты монографиясы өмір талабынан туған рухани құндылық болып табылады. «Тарихи сана – бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Әлеуметтік жады формасы жағынан әмбебап және мазмұны жағынан нақты болып келеді. Сондықтан да тарихи сана қашанда нақты – тарихи, әлеуметтік, ұлттық және индивидуалдық мазмұнмен толтырылады. Қазіргі кезеңде әлеуметтік жадының үш деңгейінде де – жаһандық деңгейінде және жеке тұлғалық дәрежеде түбірлі өзгерістер болып жатыр: адамдық индивидуалдық деңгейде антропологиялық төңкеріс орын алды, әлеуметтік немесе этностық деңгейде ұлттық сана - сезімнің бұрын – соңды болмаған дүмпуі байқалды, ал жалпы адамзаттық деңгейде ақпараттық жаһандану үдерісін бастан кешіп отырмыз. Бұл өзгерістер, өз кезегінде тарихи сана мәселесін күн тәртібінің алдыңғы қатарына шығарып отыр. Әлеуметтік – мәдени еспен сипатталатын тарих жады немесе тарихи сана неғұрлым терең болған сайын адам да, тұтастай алғанда қоғам да рухани бай болады. Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас. Ал тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерін адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады [7].

Әрбір қоғам өзі өмір сүріп отырған дәуірдің позициясын нығайтатын қайраткерлер тәрбиелеуге, сол қоғамға лайық адамдарды қалыптастыруға баса көңіл бөлген. Тарихта адам қашанда басты тұлға. Тарих дегеніміз-адам табиғатының үздіксіз өзгеруі. Демек, бұл мәселе бұған дейін күн тәртібінен қалай түспей келсе, бүгінгі таңда да қоғамдық өмірдің өміршең ісіне айналып отыр. Расында, адам ең негізгі өндіргіш күш ретінде жан-жақты өсіп, жетіле беруі тиіс. Күш-қуаты, қайрат-жігері жағынан болсын, ақыл-ойы, парасаты, жалпы рухани жағынан болсын кемелдене түсу адам табиғатына тән. Айналып келгенде, философиялық тұжырым жасасақ, адам деген құдіреттің артықшылығы мынада: өз қажеттілігі мен сұранымдарын қанағаттандыру мақсатында пікір алмасып, ой бөліседі, яғни бірімен-бірі тұрақты қоғамдық байланыста болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ницше Ф. Сочинения. В 2-т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 831 с.
2. Нысанбаев Ә.Н. Қазақстан. Демократия. Рухани жаңғыру. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1999.
3. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар жүйесі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 2000.
4. Құнанбаев А. Қалың елім, қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995.
5. Қараңыз: Williams Raymond. Problems in Materialism and Culture. – 1, 1980, Writing in Society. – L, 1983; Абишева А.О. О понятии ценности // Вопросы философии, 2001. - № 3; Нұрмұратов С.Е. Құндылықтар теориясы туралы негізгі концепциялар // Казахстанская философия в канун XXI века. – Алматы, 1998.
6. Қасенов Б. Намыс. /Философиялық эссе. – Қарағанды: Бизнес басқару және құқық университеті. 1998. – 210 б.
7. Сатершинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. – 291 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Саттарова Фарид Фаттаховна,
Косманова Асель Бейсенгазықызы
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ
В ДУХОВНОМ ВОЗРОЖДЕНИИ ОБЩЕСТВА.**

В данной статье рассматривается проблемы ценностей в философии. Формирование ценностей определяется как социальная потребность в духовном возрождении общества. Показывается роль современной казахстанской философской науки и философов в раскрытии аксиологического-когнитивного аспекта данной проблемы в контексте государственных программ и их научных трудов.

Ключевые слова: ценность, культура, общество, потребность, национальный код, духовное обновление, нравственность, ответственность, духовность, честь.

**Sattarova Farida,
Kosmanova Assel
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE FORMATION OF VALUES AS A SOCIAL NEED FOR THE SPIRITUAL REVIVAL OF
A SOCIETY**

This article examines the problem of values in philosophy. The formation of values is defined as a social necessity in the spiritual renewal of society. The role and importance of the discovery of the axiological-cognitive aspect of the problem is shown on the basis of the state programs and scientific works of modern Kazakh science of philosophy and philosophers.

Keywords: value, culture, society, need, national code, spiritual renewal, morality, responsibility, spirituality, honor

List of used literature:

1. Nietzsche F. Composition. В 2nd. - M.: Thought, 1990. - V.1. - 831 p.
2. Nysanbaev A.N. Kazakhstan. Democracy. Spiritual rebirth. - Almaty: "Kazakh Encyclopedia", 1999.
3. Nurmuratov S.E. The system of spiritual values: socio-philosophical analysis. - Almaty: Science, 2000.
4. Kunanbaev A. Kalyn elim, kazagym. Essays. - Almaty: Zaly, 1995.
5. See Williams Raymond. Problems of materialism and culture. - 1, 1980, Letter in society. - L, 1983; Abisheva A.O. The concept of value // Questions of Philosophy, 2001. - No. 3; Nurmuratov S.E. Basic concepts of the theory of values // Kazakh philosophy on the eve of the XXI century. - Almaty, 1998.
6. Kasenov B. Honor. / Philosophical essay. - Karaganda: University of business management and law. 1998. - 210 p.
7. Satershinov B.M. Historical consciousness is the spiritual basis of independence. - Almaty: FzhSI KBO of the Ministry of Education and Culture of the Republic of Kazakhstan, 2011. - 291 p.

Утемуратова Басира Казбековна

B.Kazbek59@mail.ru

Турсынова Жанагул Жарекновна

Janagul_777@mail.ru

Гинкель Татьяна Анатольевна

ginkelt@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МОЛОДЕЖИ

В условиях нестабильного рынка труда и изменений ценностно-нравственных ориентиров проблема формирования ценностных ориентаций молодежи в обществе приобретает особую актуальность. В статье рассматриваются специфика и основные аспекты проблемы ценностных ориентаций личности, определяющие ее мотивационно-потребностную сферу, направленность и готовность руководствоваться ими в повседневной и профессиональной деятельности.

Ключевые слова: актуальность, ценностные ориентации, структура и содержание, факторы, психолого-педагогическая поддержка, рынок труда.

Уровень развития казахстанской молодежи, ее ценностные ориентации, культура, образованность – все это является одним из стратегических ресурсов Республики Казахстан в XXI веке. Именно современная молодежь в будущем сформирует основу политической, экономической и научной элиты общества. Поэтому от того, как будет лично ориентирована молодежь, какие ценности казахстанской культуры, истории составят мировоззренческое ядро ее личности, каков будет уровень ее гражданской ответственности, зависит успешность развития казахстанского общества. И неизбежная в условиях трансформации сложившихся устоев переоценка ценностей, их кризис более всего проявляются в сознании этой социальной группы.

Система ценностных ориентаций определяет содержательную сторону направленности личности и составляет основу ее отношений к окружающему миру, к другим людям, к себе самой, основу мировоззрения и ядро мотивации жизненной активности, основу жизненной концепции и "философии жизни" [1].

Формирование ценностных ориентаций человека носит комплексный характер и является предметом исследования философии, психологии, социологии, педагогики. Повышенный интерес исследователей к ценностной проблематике – это результат более глубокого понимания природы человеческого познания, его социокультурной обусловленности, целостности. Проникновение в закономерности познания позволяет обнаружить ценностный компонент не только в сферах общественной жизни и культуры, но и в познавательных структурах и мировоззрении человека.

Изучения ценностных ориентаций, определения теоретической и эмпирической базы этого явления в зарубежной социологии посвящены работы М.Вебера, У.Томаса, Ф.Знаецкого, Ч.Морриса, К.Клакхона, Т.Парсонсона, Р.Ингльхарта, Г. Лассвелла, А.Кэплэна, Г.Олпорта, И.Канта, Дж.Дьюи, М. Шейера, Орлова Б.В., Сенина И.Г., Спиркина А.Г., Фролова С.С., Ядова В., Золотухина-Аболина Е.Г. и др. [5,6]. Также большой интерес для нас представляют труды казахстанских ученых по рассматриваемой проблеме: Ж.М. Абдильдина, Т.Х. Габитова, Г. Есим, А.Н. Нысанбаева и В.В. Егорова, К.Ж. Кожаметовой, М.А. Кудайкулова, Т.С. Садыкова, А.П. Сейтешова др., психологов Ж. Аймаутова, С. Балаубаева, К.Б. Жарикбаева, Ж.О. Жилбаева и др. [4].

Современная молодежь ежедневно сталкивается с огромным потоком массовой пропаганды, впитывая далеко не гуманную информацию. По большей части эта негативная информация зомбирует личность, вырабатывает конкретные отрицательные установки и не развивает у нее позитивного мышления, что в последствии, влияет на комплекс действий и поступков отдельных людей.

В связи с этим формирование постоянно совершенствующейся собственной мировоззренческой позиции, стремление к самоактуализации, самоопределение относительно нравственных ценностных ориентиров становятся основополагающими процессами на пути принятия личностью жизненно важных решений [3].

При формировании ценностных ориентаций молодежи необходимо учитывать:

1). *Структуру и содержание* ценностных ориентаций молодежи, включающую четыре компонента: ценностный компонент, связанный с осознанием ценности и социальной значимости;

мотивационный компонент, включающий мотивацию к получению знаний, умений, навыков, компетенций и стремления к использованию их в будущей профессиональной деятельности; деятельностный компонент, характеризующийся сформированностью умений и навыков, присущих определенной профессии, готовностью к совершенствованию и использованию их в деятельности; профессиональный компонент, определяющий овладение в будущем профессиональные компетенции и профессионально значимыми качествами личности, готовность к активной профессиональной и общественной деятельности и созидательному труду в выбираемых социальных позициях.

2). *Факторы*, оказывающие влияние на формирование ценностных ориентаций молодежи в процессе их профессиональной подготовки на современном этапе развития общества: объективные, т.е. независимые от субъектов образовательного процесса (низкий уровень заработной платы работников различных сфер деятельности; неудовлетворительное состояние материально-технической базы выбираемых специальностей) и субъективные, то есть связанные с индивидуальными особенностями личности (уровень сформированности жизненных ценностных ориентаций; направленность личности старшеклассника на профессиональное развитие; недостаточный уровень мотивации личности при выборе будущей профессиональной деятельности).

3) *Уровни формирования* профессиональных ценностных ориентаций молодежи: высокий, средний, низкий.

Молодежь *с высоким уровнем* формирования профессиональных ценностных ориентаций положительно относится к выбору будущей профессии, понимают ее связь с решением общей проблемы социально-экономического развития; у них ярко выражена заинтересованность в получении знаний, умений, навыков, компетенций, они проявляют интерес к будущей профессиональной деятельности; имеют высокий уровень знаний, умений, навыков, компетенций; активно проявляют значимые качества личности.

Молодежь *со средним уровнем* формирования социальных и профессиональных ценностных ориентаций характеризуется равнодушным отношением к будущей профессиональной деятельности, слабой способностью оценить значение, потребность и востребованность ориентации в обществе; избирательным интересом к получению профессионально значимых знаний, умений, навыков, компетенций; средним уровнем овладения знаниями, умениями, навыками, компетенциями; наличием, но не активным проявлением личностно значимых качеств личности.

Молодежь *с низким уровнем* формирования профессиональных и социальных ценностных ориентаций не понимают и не могут определить значение и важность будущего; у них отсутствует или слабо выражена заинтересованность к получению профессиональных знаний и социальной адаптации; низкий уровень знаний, умений, навыков, компетенций; отсутствует или слабо выражено проявление социально значимых качеств личности, соответственно отсутствует готовность к профессиональной деятельности и социальной адаптации в дальнейшем при переходе из школы в вуз.

Следует также выделить отдельно формирование терминальных ценностей, которые противопоставляются основным ценностям, к ним относятся:

- ✓ конкретные жизненные ценности (здоровье, работа, друзья, семейная жизнь);
- ✓ абстрактные ценности (познание, развитие, свобода, творчество);
- ✓ ценности профессиональной самореализации (интересная работа, продуктивная жизнь, творчество, активная деятельная жизненная позиция);
- ✓ ценности личной жизни (здоровье, любовь, наличие друзей, развлечения, семейная жизнь);
- ✓ индивидуальные ценности (здоровье, творчество, свобода, активная деятельная жизнь, развлечения, уверенность в себе, материально обеспеченная жизнь);
- ✓ ценности межличностных отношений (наличие друзей, счастливая семейная жизнь, счастье других);
- ✓ активные ценности (свобода, активная деятельная жизнь, продуктивная жизнь, интересная работа);
- ✓ пассивные ценности (красота природы и искусства, уверенность в себе, познание, жизненная мудрость).

Для формирования всех этих ценностей необходимо проведение мероприятий на самых разных уровнях (на уровне государства, общественных и религиозных институтов, семьи и личности), основанных на последовательности стадий социальной регуляции:

1) институционализации - установление норм и эталонов поведения, определение системы ценностей и идеалов, к которым следует стремиться;

2) профилактики - система методов и процедур, направленных на предупреждение и устранение причин социальных отклонений;

3) контроля - установление фактического состояния процесса (отношений, действий), оценка этого состояния, выводы, следующие из оценки;

4) коррекции - исправление социальных отклонений, аномалий.

Также, когда труд является решающим национальным фактором и создаются новые системы профессиональных квалификаций, важно подготовить молодежь к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики. На рынке труда особенно востребован специалист, не только способный адаптироваться к современным рыночным условиям, но и готовый эффективно осваивать окружающую действительность в соответствии с собственными потребностями, целями, интересами и возможностями, самостоятельно принимать решения, вести поиск путей и способов решения нестандартных задач в вопросах личностно-профессионального самоопределения [2]. Все это требует от него инициативности, самостоятельности в принятии решений, осознанного подхода к овладению опытом социальной культуры.

Следовательно, важнейшей педагогической проблемой и практико-ориентированной задачей становится сегодня осуществление психолого-педагогической поддержки молодежи в восприятии ею окружающего мира через призму совершенствующихся нравственных жизненных ценностей, дающей возможность адаптироваться в сложноорганизованном широком социокультурном пространстве (в том числе - через вхождение в мир профессиональных субкультур) [3].

Таким образом, актуальными становятся исследование специфики формирования ценностных ориентаций молодежи в контексте профессионального самоопределения и образования в условиях рыночной экономики и осмысление личностных, профессиональных и жизненных ценностей, что является необходимой ценностно-смысловой основой формирования конкурентоспособной личности.

Список использованной литературы:

1. Вязникова Л.Ф. Ценностные ориентации образования: проблемы конструирования психолого-педагогической реальности / Л. Ф. Вязникова // Философия образования как философия человека: история и современность : материалы всерос. науч.-практ. конф. (27-29 сент. 2014 г.) / под ред. М. П. Арутюнян; Хабар. гос. пед. ун-т. – Хабаровск, 2015. – С. 158-163.
2. Борзова Т.А. Жизненные планы, ценностные ориентации и моральный аспект в современной молодежной культуре / Т. А. Борзова // Вопросы гуманитарных наук. – 2015. – № 2(23). – С. 340-347.
3. Зубенко Н.Ю. Личностно-ориентированный подход к формированию ценностных ориентаций личности / Н.Ю. Зубенко // Вопросы гуманитарных наук. – 2013. – № 4. – С. 147-148.
4. Жилбаев Ж.О. Теория и методика формирования казахстанского патриотизма молодежи. Научное издание. – Астана, 2018.
5. Ядов В.А. Труд в системе жизненных ценностей/ В.А. Ядов // Человек и труд. – 2000. – № 1. – С. 39-43.
6. Parsons F. Choosing a vocation. – Boston and New York: Houghton Mifflin company, 1909. – P.5.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Өтемуратова Басира Казбековна

Тұрсынова Жаңагүл Жәрекқызы

Гинкель Татьяна Анатольевна

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада жеке тұлғаның мотивациялық-қажеттілік саласын анықтайтын құндылық бағдарлары мәселесінің ерекшеліктері мен негізгі аспектілері, оларды күнделікті және кәсіби қызметте басшылыққа алуға бағытталуы мен дайындығы қарастырылған. Еңбек нарығының тұрақсыздығы және құндылық-адамгершілік бағдарлардың өзгеруі жағдайында қоғамдағы жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыру проблемасы ерекше өзектілікке ие болатындығы туралы айтылады.

Тірек сөздер: өзектілік, құндылық бағдарлары, құрылымы мен мазмұны, факторлары, психологиялық-педагогикалық қолдау, еңбек нарығы.

UtemuratovaBasiraKazbekovna
Tursynova Zhanagul Zharekovna
Ginkel Tatyana Anatolyevna

Academy «Bolashak», Karagandy, Republic of Kazakhstan

THE SPECIFICITY OF THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF THE YOUTH

In the conditions of an unstable labor market and changes in value and moral orientations, the problem of the formation of value orientations of young people in society is of particular relevance. The article discusses the specifics and main aspects of the problem of value orientations of a person, determining its motivational and need-based sphere, orientation and willingness to be guided by them in everyday and professional activities.

Keywords: relevance, value orientations, structure and content, factors, psychological and pedagogical support, labor market.

List of used literature:

1. Vyaznikova L.F. Value Orientations of Education: Problems of Designing Psychological and Pedagogical Reality / L. F. Vyaznikova // Philosophy of education as a philosophy of man: history and modernity: materials of the all-Russian. scientific-practical. conf. (September 27-29, 2014) / ed. M. P. Harutyunyan; swag. state ped. un-t. - Khabarovsk, 2015. - S. 158-163.
2. Borzova T.A. Life plans, value orientations and the moral aspect in modern youth culture / T. A. Borzova // Questions of the Humanities. - 2015. - No. 2 (23). - S. 340-347.
3. Zubenko N.Yu. Personality-oriented approach to the formation of value orientations of the individual / N. Yu. Zubenko // Questions of the Humanities. - 2013. - No. 4. - P. 147-148.
4. Zhilbaev Zh.O. Theory and Methods of Formation of Kazakhstani Youth Patriotism. Scientific publication. – Astana, 2018.
5. Yadov V.A. Labor in the system of life values / V.A. Yadov // Man and labor. - 2000. - No. 1. - S. 39-43.
6. Parsons F. Choosing a vocation. - Boston and New York: Houghton Mifflin company, 1909. - P.5.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Әупенәва Әлия Үкіжанқызы, заң ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы жалпы білім беру пәндер кафедрасының меңгерушісі; Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Григорчук Ирина Юрьевна, аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Гинкель Татьяна Анатольевна, әлеуметтану магистрі, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кондратьев Игорь Владимирович, ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының қылмыстық процесс кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, доцент;

Қосманова Әсел Бейсенғазықызы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, жалпы білім беретін кафедрасы, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мусина Назира Касымжанқызы, «Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің кітапханасы» ММ;

Рамазанова Гүлжан Әскерқызы, «Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің кітапханасы» ММ;

Саттарова Фарид Фаттахқызы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент жалпы білім беретін кафедрасы, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Өтемуратова Басира Казбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тұрсынова Жаңагүл Жәрекқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аупенәва Алия Укужановна, магистр юридических наук, заведующая кафедрой общеобразовательных дисциплин Академии «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан;

Григорчук Ирина Юрьевна, старший преподаватель Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Гинкель Татьяна Анатольевна, магистр социологии, Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан;

Кондратьев Игорь Владимирович, кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры уголовного процесса Карагандинской академии МВД РК им.Б.Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Қосманова Асель Бейсенғазықызы, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, кафедра общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан;

Мусина Назира Касимжановна, ГУ «Библиотека Первого Президента Республики Казахстан», Астана, Казахстан;

Рамазанова Гүлжан Аскеровна, ГУ «Библиотека Первого Президента Республики Казахстан», Астана, Казахстан;

Саттарова Фарид Фаттаховна, кандидат философских наук, доцент, кафедра общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан;

Утемуратова Басира Казбековна, кандидат педагогических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тұрсынова Жаңагүл Жарековна, кандидат педагогических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aupenova Aliya Ukuzhanovna, Master of Law, Head of the Department of General Education Disciplines of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Grigorchuk Irina Yuryevna, senior lecturer Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan;

Ginkel Tatyana Anatolievna, master Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kosmanova Assel, master Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kondratiev Igor Vladimirovich, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Procedure of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B.Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Mussina Nazira Kassimzhanovna, Library of the First President of the Republic of Kazakhstan, Astsna, Republic of Kazakhstan;

Ramazanova Gulzhan Askerovna, Library of the First President of the Republic of Kazakhstan, Astsna, Republic of Kazakhstan;

Sattarova Farida candidate of philosophical Sciences, associate Professor Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Utemuratova Basira Kazbekovna, candidate of pedagogical sciences Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tursinova Zhanagul Zharekovna, candidate of pedagogical sciences Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 620.9:662.6; 621.1
МРНТИ 44.31.33

Мехтиев Али Джаванширович
barton.kz@mail.ru

Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина,
Астана, Республика Казахстан

Нешина Елена Геннадьевна
l_neg@mail.ru

АО "Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова",
Караганда, Республика Казахстан

Олжабай Аманжол Шакентайулы
amanjol56@mail.ru

Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина,
Астана, Республика Казахстан

МОДЕЛЬ ГИБРИДНОЙ ВЕТРО-СОЛНЕЧНОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ СВЕРХ МАЛОЙ МОЩНОСТИ

Статья посвящена вопросам проведения исследований действующей модели гибридной ветро-солнечной электростанции сверх малой мощности для поиска наиболее рациональной конструкции. Представлены результаты эксперимента, проведен анализ зависимости числа оборотов ротора от силы тока. Авторами описывается разработанная модель электростанции, обозначены отличительные особенности по сравнению с аналогичными вертикальными ветрогенераторами. Производимая электрическая энергия будет накапливаться аккумуляторе с напряжением 12 В, этого будет достаточно для энергоснабжения небольшого сельского дома или группы туристов, а также заряжать аккумуляторы различных транспортных средств.

Ключевые слова: гибридная электростанция, ветро-солнечная электростанция, малая мощность, ветрогенератор.

В настоящий момент имеется потребность в малогабаритных и мобильных возобновляемых источниках, которые необходимы для энергообеспечения маломощных потребителей, находящихся на значительном удалении от традиционной сети. Данными потребителями могут быть службы спасения, туристы, сельские жители, фермерские и отгонные животноводческие хозяйства, когда нужен небольшой, но компактный источник электрической энергии. Ближайшими конкурентами являются компактные электрические бензиновые или дизельные генераторы, но проблема доставки топлива и его дороговизна ограничивают их применение. Так как общемировым трендом развития мировой энергетики является переход на возобновляемые источники и отказ сжигания углеводородного топлива, то Казахстан не может оставаться в стороне от общемирового развития научно-технического прогресса. Поиск наиболее рациональных, ремонтпригодных и простых в техническом отношении конструкций возобновляемых источников энергии, но одновременно с высокими показателями для повышения их эффективности является весьма актуальным. Целью работы является проведение исследований действующей модели гибридной ветро-солнечной электростанции (ГВСЭ) сверх малой мощности для поиска наиболее рациональной конструкции.

Электрическая схема измерений и полученный график зависимости силы тока от числа оборотов ветроколеса, использованная при исследовании действующей модели ГВСЭ сверх малой мощности, представлена на рисунке 1.

1 – электрическая нагрузка; 2 – мультиметр UT50С для измерения тока; 3 – мультиметр для измерения напряжения; 4 - микроконтроллер для измерения мощности постоянного тока; 5 – ФЭМ

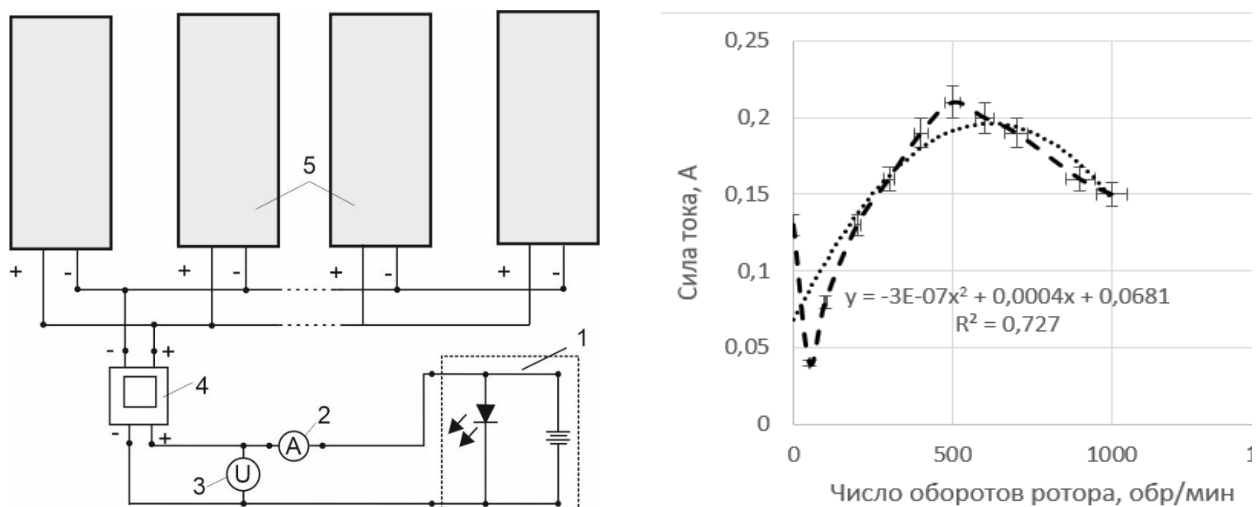

Рисунок 1 – Электрическая схема измерений

Анализ графика показал, что напряжение ФЭМ увеличивалось с $U=3,82$ В и $I=0,12$ А при стационарном положении (0 обр/мин), до $U=4,4$ В и $I=0,21$ при 520 обр/ мин, при дальнейшей увеличении скорости вращения наблюдалось снижение мощности.

В эксперименте использовалось 8, мощность каждого элемента составляет 0,5 Вт ($U_{\text{х.х.}}=5\text{В}$). В качестве нагрузки использован Литий-полимерный аккумулятор 3,7В, 1100мАч типа BL5С от телефона Nokia и светодиодный светильник мощностью 1 Вт. ФЭМ улавливались на боковых гранях усеченной пирамиды с восьмигранным основанием. Модель изготовлена из ABS пластика с методом 3D печати. Конструкция и принцип действия предлагаемой ГВСЭ подробно рассмотрены ранее в патентах [1,2], где можно найти преимущества предлагаемой конструкции ветроколеса и ротора для вращения ФЭС в сравнении с существующими аналогами. На рисунке 2 показан внешний вид модели ГВСЭ и продемонстрировано как открывается лопатка при попадании на нее ветрового потока, при этом остальные лопатки остаются прижатые к корпусу, чем снижается сопротивление встречному потоку и увеличивается скорость вращения по сравнению с аналогичными вертикальными ветрогенераторами.

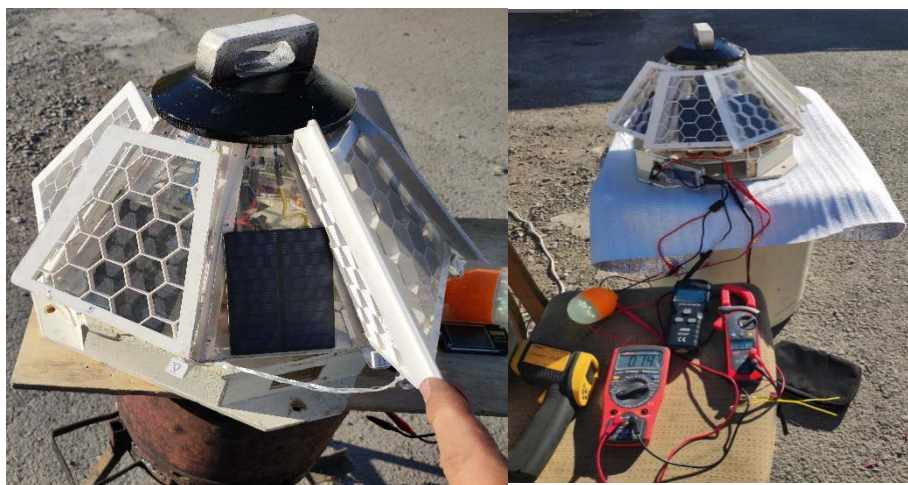

Рисунок 2 - Внешний вид модели ГВСЭ

Вывод. Предлагаемый возобновляемый источник является гибридным и преобразует как энергию ветра, так и солнца. Это позволяет расширить его возможности по применению и эффективности работы в течении всех сезонов года, так как в центральном Казахстане в зимние и осеннее время ветрогенератор выдает больше энергии, а в весеннее и летнее больше энергии вырабатывают солнечные батареи. Планируемая мощность будущей гибридной будет не более 1 кВт, этого вполне достаточно для энергоснабжения небольшого сельского дома или группы туристов. Производимая электрическая энергия будет накапливаться аккумуляторе с напряжением 12 В, при этом напряжение синхронного генератор и солнечных батарей будет чуть около 14 В для обеспечения зарядки аккумулятора. В качестве аккумуляторной батареи можно использовать обычные кислотные аккумуляторные батареи емкостью от 50 – 200 Ач, от автомобилей, даже уже не пригодные для старта двигателя. Питание электрической нагрузки должен быть разделено на цепь постоянного тока 12 В и цепь переменного тока 220 В промышленной частоты. Это позволит уйти от не нужного преобразования энергии, так как большинство электронных гаджетов, ноутбуков, смартфонов используют постоянный ток на прямую с использованием DC/DC преобразователя, даже светодиодные лампы могут работать напрямую без сетевого драйвера с большим сроком службы. Этим также исключается излишний запас мощности инвертора, который порой работает практически в холостом режиме. Временное питание маломощного электрического инструмента можно выполнять напрямую от аккумулятора через инвертор. Также с использование аккумулятора можно производить краткосрочные сварочные работы. Данный возобновляемый источник энергии позволит заряжать аккумуляторы различных транспортных средств (электровелосипед, электроскутер, электросамокат и др.).

Список использованной литературы:

1 Солнечный ротор. Патент на полезную модель № 5020. Дата регистрации в Государственном реестре полезных моделей Республики Казахстан 25.12.2020г.

2 Зарядное устройство «Крылатый ротор». Патент на полезную модель № 5991. Дата выдачи 16.04.2021г.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Мехтиев Али Джаванширович
barton.kz@mail.ru

Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы

Нешина Елена Геннадьевна
l_neg@mail.ru

АҚ "Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті"

Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Олжабай Аманжол Шакентайұлы
amanjol56@mail.ru

Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы

ӨТЕ ТӨМЕН ҚУАТТЫ ГИБРИДТІ ЖЕЛ-КҮН ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫНЫҢ МОДЕЛІ

Мақала төмен қуатты жоғары гибриді жел-күн электр станциясының қолданыстағы моделі үшін ең ұтымды құрылымды іздеу барысындағы зерттеу мәселелеріне арналған. Эксперименттің нәтижелері ұсынылған, ротордың айналу санының ток күшіне тәуелділігі талданған. Авторлар электр станциясының дамыған моделін сипаттайды, ұқсас тік жел генераторларымен салыстырғанда айрықша ерекшеліктерін көрсетеді. Өндірілген электр энергиясы 12 вольтты аккумуляторға жиналады, бұл шағын ауылдық үйді немесе туристер тобын энергиямен қамтамасыз етуге, сондай-ақ әртүрлі көліктердің аккумуляторларын зарядтауға жеткілікті болады.

Тірек сөздер: гибриді электр станциясы, жел-күн электр станциясы, қуаты аз, жел генераторы.

Mekhtiyev Ali Javanshiroich
barton.kz@mail.ru
Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University,
Astana, Republic of Kazakhstan
Neshina Yelena Gennadievna
l_neg@mail.ru
JSC "Abylkas Saginov Karaganda Technical University"
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Olzhabaev Amanzhol Shakentayevich
amanjol56@mail.ru
Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University,
Astana, Republic of Kazakhstan

A MODEL OF AN ULTRA-LOW-POWER HYBRID WIND-SOLAR POWER PLANT

The article is devoted to the issues of conducting research on the current model of a hybrid wind-solar power plant in excess of low power in order to find the most rational design. The results of the experiment are presented, the analysis of the dependence of the number of revolutions of the rotor on the current strength is carried out. The authors describe the developed model of the power plant, identifying distinctive features compared to similar vertical wind turbines. The generated electrical energy will be stored in a 12 V battery, which will be enough to power a small rural house or a group of tourists, as well as charge the batteries of various vehicles.

Key words: hybrid power plant, wind-solar power plant, low power, wind generator.

УДК 006.07
FTAXP 20.23.25

Ахметова Сандуғаш Советқызы
ada.baks@mail.ru

Алимова Баян Шыңғысқызы
alimovabayan20@gmail.com

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ СИПАТТАУДЫҢ АГРЕГАТИВТІ ӘДІСІ

Мақалада жүйелер теориясының негізгі есептері, оның ақпараттық жүйелерді жобалауда қолданулары қарастырылды. Сонымен қатар ақпараттық жүйелерді модельдеу және сипаттау әдістері қарастырылған.

Тірек сөздер: ақпараттық жүйелер, жүйелер теориясы, агрегативті талдау, ақпараттық қамтамасыз ету жүйесі, ақпараттық қолдау

Ақпараттық қолдау – бұл өндіріс элементтерінің нақты және мүмкін жағдайы және өндірістік процестердің жұмыс істеуі және өндірістік процестердің жұмыс істеуі және өндірістік элементтердің өзгеруі мен өзгеруі туралы мәліметтер жиынтығы болып табылатын басқару жүйесінің бөлігі болып табылады. Басқару жүйесінде ақпаратты сипаттаған кезде оның екі бөлігі ажыратылған:

- белгілі бір сыныптың барлық объектілеріне тән ақпараттың (мәліметтердің) негізгі элементтері, олар тек сандық өрнекпен ерекшеленеді;
- өндірістік процестегі өзгерістердің логикасын және ақпаратты түрлендірудің негіздерін көрсететін жіктеудің схемалары (ақпараттық модель).

Олар объектінің ерекшелігімен байланысты. Бұл ақпараттық қолдау сипаттамаларының келесі екі деңгейлерін ажыратуға мүмкіндік береді:

- бастауыш, яғни мәліметтер, сипаттамалары, белгілері, жиынтығы;
- жүйелі, яғни ақпараттық модельдер түрінде енгізілген ақпараттың жіктелетін топтары арасындағы қатынастар мен тәуелділіктерді көбейту.

Ақпараттың сипаттамасымен ақпарат, форма мен түрлер құрамы зерттеліп, тасымалдаушылар, олардың номенклатурасы болып табылады. Ақпараттық жүйені сипаттаған кезде, ақпараттық ағындардың қозғалысы, олардың қарқындылығы және тұрақтылығы, ақпараттық қайта құру алгоритмдері және осы мақсаттарға сәйкес құжаттарды басқару схемасы зерттеледі [1].

Менеджмент жүйесінде берілетін және өңделген ақпараттың жиынтығы бақылау жүйесімен бақыланып және реттелетін және барлық нақты және мүмкін шарттарды көрсетуі керек.

Ақпарат пайдалануға дайын болуы керек. Оның дайындық деңгейіне байланысты, келесі ақпараттарды атап көрсетуге болады:

- негізгі ақпарат мәліметтер жиынтығы ретінде, процестің жеке жақтарын және оның элементтерін сипаттайтын көрсеткіштер;
- белгілі бір тапсырыс бойынша және жіктеуден өткен қосымша ақпарат тиісті өндірістік ақпарат алу.

Ақпараттық қолдауды құру кезінде олар орташа, ақпарат пен мамандар қажеттілігіне назар аударады [2]. Менеджмент туралы ақпаратпен, ол менеджментті ұйымдастырудың прогрессивті әдістері мен әдістерін көрсетеді.

Ақпаратты ұйымдастыру барысында оны бөлу оны шартты түрде тұрақты түрде, нормативтік-анықтамалық және айнымалы ретінде әрекет етеді. Жіктеу байланыстарын талдау негізінде ақпараттың екі түрі де, сипатталған блоктарда (модельдер) ұйымдастырылады. Процесті статистика немесе динамикада сипаттай отырып, белгілі бір типтік жағдайды көрсететін компоненттер бар.

Ақпараттық қолдауды қалыптастыру процесі бірнеше кезеңдерді қамтиды (**1-кесте**).

Кесте 1. Ақпараттық қолдаудың қалыптасу кезеңдері

Ақпараттық қолдаудың қалыптасу кезеңі	Сипаттамасы
Нысанның күйін сипаттау	Бақылау және бақылауды сипаттайтын техникалық-экономикалық көрсеткіштер мен параметрлер жиынтығын қамтиды. Осы көрсеткіштердің тиісті жіктелуі бар жүйе
Жеке статикалық модельдерді қалыптастыру	Себептік тәуелділіктерді бөлумен ақпараттық массивтер бойынша классификацияны модельдеу
Өндірістегі сандық және сапалы өзгерістердегі тенденциялардың негіздемесі	Жеке элементтер мен процестер динамикасының ақпараттық модельдеріндегі рефлексия. Сандық өзгеріс ұсынады Ақпаратты түзету және сапалы өзгеріс - оның ішінара немесе толық қайта құрылымдауы
Ақпаратты біріктіру Өндірістік процестің модельдері	Жергілікті процестердің және бүкіл өндірістің қарым-қатынасы мен динамикасын көрсетеді

Демек, ақпараттық қолдау жүйесі - бұл ақпараттың өзара байланысты ағындарында ұйымдастырылған объектінің мақсаттары, шарттары, даму бағыттары туралы мәліметтер жиынтығы. Бұл жүйеге деректерді алу, сақтау, іздеу, өңдеу және пайдаланушыға беру әдістері кіреді [3].

Ең маңызды бағыт - ақпараттың қозғалысын зерттеу, яғни, өндірістік жүйеде (басқару аппараттарының құрылымдық бөлімшелері арасында) және оның сыртқы ортамен байланыстарын қамтамасыз ететін ақпараттық ағындарды талдау. мекемелер мен ұйымдар) [4]. Ақпарат көздері мен алушылар арасындағы рационалды байланыстарды және оның айналымының маршруттарының арасындағы рационалды байланыстарды қамтамасыз ету басқару жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін қажет емес шарттардың бірі болып табылады. Салыстырмалы тұрақтылық құрылымдық бөлімшелердің өзара тәуелділігі ақпарат беру тәсілдерінің және әр байланыстың ең тиімді техникалық құралдарының ұтымды құрылымын таңдауға мүмкіндік береді.

Осылайша, ақпарат ағыны - бұл ақпарат көзінен алынған ақпарат көзі, оның бағыты ақпарат көзі мен алушының мекен-жайларымен белгіленеді. Ағындар жүйеде орналасқан және бірлік уақытында өңделген ақпарат көлемімен сипатталады. Деректерді өңдеуге және қозғалуға болады: Жолда, ол сияқты; Тұрақты жиілігі бар, ақпарат жинақталған кезде, содан кейін ол өңделеді және алдын-ала уақыт аралығы арқылы өтеді; жеке ақпарат агрегаттары болған кезде тұрақты емес.

Ақпараттық қозғалыс түрі және оның басқару жүйесіне түсуі мерзімдері өндірістік циклмен уақтылы келісілуі керек және өндіріске уақтылы араласу мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек [5].

Басқарушылық қызметті сәтті жүзеге асыру үшін сыртқы ортадан да ақпарат қажет, басшылар және ішкі ақпарат ағындарын жүйелеу қағидаттарына сәйкес келуі керек, атап айтқанда:

- шаруашылық қызметтің барлық тараптарының толықтығы мен сенімділігін қамтамасыз ету, операциялық, статистикалық және бухгалтерлік есеп арасындағы тығыздамалы қосылыстарға қол жеткізу;
- ақпараттық шуды азайту және тек ақпаратты шектеу сенімділікке қойылатын талаптар;
- сыртқы және ішкі ақпарат пен басқару иерархиясының барлық деңгейлеріндегі шешімдер қабылдауды қамтамасыз ету.

Құрылғы - қосымша шектеулер қою арқылы алынған бірыңғай схема көптеген жағдайлар, сигналдар мен хабарламалар және өтпелі операторлар, сондай-ақ шығару операторлары.

Жүйенің жұмысының агрегативті сипаттамасы әмбебап және түрлі математикалық модельдер береді. IP агрегативті моделін құру үшін:

1. Бастапқы жүйенің агрегативті моделін жасау керек.
2. Біріктірілген қондырғының моделін жасау керек.

Стохастикалық жүйелер үшін кездейсоқ оператор енгізіледі $\omega \in \Omega$ – ықтималдығы $P(A)$ болатын элементар оқиғалар кеңістігі.

H_1 кездейсоқ оператор X жиынын Z жиынына ауыстырады: $z = H_1(x, \omega)$, яғни Ω жиынын $\{X \rightarrow Z\}$ жиынға бейнелеуді іске асырады.

Өтпелі операторлар сәйкесінше келесідей болады:

$$z(t) = H_1\{t, t_0, z(t_0, \omega), (t, xL] t_0, t, \omega'\}, \quad (1)$$

$$y(t) = G_1(t, z(t), \omega''), \quad (2)$$

мұндағы $\omega, \omega', \omega''$ -лар Ω ішінен таңдалады, олардың ықтималдықтары: $P_0(A), P_x(A), P_y(A)$.

ω, ω' бекітілгенде кездейсоқ бастапқы күйлері бар жүйе бар болады; бекітілген ω, ω'' – кездейсоқ ауысулары бар жүйе, бекітілген $\omega, \omega' \square$ – кездейсоқ шығулары бар жүйе.

Нақты күрделі жүйелердің жұмыс істеуінің барлық процестері негізінен кездейсоқ, сондықтан кіріс сигналдары келген кезде кездейсоқ процестің регенерациясы жүреді. Яғни, кіріс сигналдары келгеннен кейін мұндай жүйелердегі процестердің дамуы тарихқа тәуелді емес [6].

Агрегат жалпы жағдайда автономды емес болып табылады. Қондырғының келесідей ерекше жағдайлары бар:

Автономды қондырғы – кіріс және басқару сигналдарын қабылдай алмайтын қондырғы. Кейбір нақты жүйелерді сипаттау ерекшелігі жұмыс процесі бұзылған агрегаттарға әкеледі. Бұл қондырғылар агрегаттың жұмысын тоқтатқанға дейін қалған уақытқа сәйкес келетін айнымалының болуымен сипатталады.

Бөлшектік-марковтық агрегат – бұл процестер марковтық процестерді бұзатын агрегат. Жүйеде болатын кездейсоқ процесс Марковский деп аталады, егер кез-келген уақыт үшін t_0 болашақта жүйенің кез-келген күйінің ықтималдығы кезінде ($t > t_0$) тек оның қазіргі жағдайына байланысты ($t = t_0$) бұл жүйенің осы күйге қалай келгеніне байланысты болып табылады [7].

Үзіліссіз агрегат – белгіленген сигналдар мен олардың агрегат кірістеріне түсу сәттері кезінде Марковский процесімен сипатталатын агрегат. Сигнал беру арасындағы кеңістікте ол дербес қондырғы ретінде жұмыс істейді.

Бөлшектік-сызықтық агрегат – күй айнымалылары түрдің дифференциалдық тендеулері түрінде сипатталатын бөлшектік-үздіксіз агрегаттың бір түрі:

$$\frac{dz(t)}{dt} = F(t, z). \quad (3)$$

Функция берілген ықтималдықтар бойынша көптеген мүмкін нұсқалардың ішінен кездейсоқ таңдалады. Нақты жүйелерді агрегаттар түрінде ұсыну фазалық айнымалыларды таңдаудағы түсініксіздікке байланысты болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кузембаев С.Б., Ахметова С.С., Шацанова Р.Б. Информационные системы и общая теория систем: Учебное пособие. Караганды: РИО «Болашак – Баспа», 2013. – 108 с.

2 Ахметова С.С., Айтенова М.С. Каноническое представление информационной системы и агрегативный подход к описанию Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности». – Серия Технические науки. – 2021. – №4(34).- С. 216-219

3 Терминология теории систем (автоматизированные и автоматические системы). – <http://www.ref.by/refs/1/37673/1.html>.

4 Михайлов Н.Л. Теория экономических информационных систем. – Рыбинск: Рыбинская государственная авиационная технологическая академия, 2001. – 97 с.

5 Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2001. – 512 с.

6 <http://ru.wikipedia.org/wiki>

7 Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Высш. школа. 1989. – 367 с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Ахметова Сандугаш Советовна
Алимова Баян Шынгысовна
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан

АГРЕГАТИВНЫЙ МЕТОД ОПИСАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ

В статье рассмотрены основные задачи теории систем, ее применение в технологии и проектировании информационных систем. Рассматриваются методы описания и моделирования информационных систем.

Ключевые слова: Информационные системы, теория систем, агрегативный подход, система информационного обеспечения, поток информации.

Список использованной литературы:

- 1 Кузембаев С.Б., Ахметова С.С., Шашанова Р.Б. Информационные системы и общая теория систем: Учебное пособие. Караганда: РИО «Болашак – Баспа», 2013. – 108 с.
- 2 Ахметова С.С., Айтенова М.С. Каноническое представление информационной системы и агрегативный подход к описанию Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности». – Серия Технические науки. – 2021. – №4(34).- С. 216-219
- 3 Терминология теории систем (автоматизированные и автоматические системы). – <http://www.ref.by/refs/1/37673/1.html>.
- 4 Михайлов Н.Л. Теория экономических информационных систем. – Рыбинск: Рыбинская государственная авиационная технологическая академия, 2001. – 97 с.
- 5 Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2001. – 512 с.
- 6 <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- 7 Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Высш. школа. 1989. – 367 с.

Akhmetova Sandugash
Alimova Bayan
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda,
Republic of Kazakhstan

AGGREGATIVE METHOD FOR DESCRIPTION OF INFORMATION SYSTEMS

The article discusses the main tasks of the theory of systems and its application in technology and design of information systems. It also considers methods of description and modeling of information systems.

Keywords: Information systems, systems theory, aggregative approach, information support system, information flow.

List of literatures:

- 1 Kuzembaev S.B., Akhmetova S.S., Shabanova R.B. Information systems and general theory of systems: Studyguide. Karaganda: RIO «Bolashak – Baspa», 2013. - 108 p.
- 2 Akhmetova S.S., Aitenova M.S. Canonical representation of an information system and an aggregative approach to description International scientific journal "Actual problems of our time". – Series Engineering science. - 2021. - No. 4 (34). - P. 216-219
- 3 Terminology of systems theory (automated and automated systems). – <http://www.ref.by/refs/1/37673/1.html>.
- 4 Mikhailov N.L. Theory of economic information systems. - Rybinsk: Rybinsk State Aviation Technological Academy, 2001. - 97 p.
- 5 Volkova V.N., Denisov A.A. Fundamentals of systems theory and system analysis. - St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State University, 2001. - 512 p.
- 6 <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- 7 Peregudov F.I., Tarasenko F.P. Introduction to system analysis. - M.: Higher School. 1989– 367 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Сандуғаш Советқызы, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы (ada.baks@mail.ru)

Алимова Баян Шыңғысқызы, жаратылыстану ғылымының магистрі, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы (alimovabayan20@gmail.com)

Мехтиев Али Джаванширович, техника ғылымдарының кандидаты, Профессор, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, barton.kz@mail.ru

Нешина Елена Геннадьевна, техника ғылымдарының кандидаты, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» АҚ бөлім меңгерушісі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, 1_neg@mail.ru

Олжабай Аманжол Шәкентайұлы, Сәке-он Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, amanjol56@mail.ru

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Сандуғаш Советовна, кандидат технических наук, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан (ada.baks@mail.ru)

Алимова Баян Шыңғысовна, магистр естественных наук, старший преподаватель, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан (alimovabayan20@gmail.com)

Мехтиев Али Джаванширович, кандидат технических наук, профессор, Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина, Нур-Султан, Республика Казахстан, (barton.kz@mail.ru)

Нешина Елена Геннадьевна, кандидат технических наук, за.кафедрой, АО "Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова", Караганда, Республика Казахстан, (1_neg@mail.ru)

Олжабай Аманжол Шакентайұлы, Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина, Нур-Султан, Республика Казахстан, (amanjol56@mail.ru)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akhmetova Sandugash Sovetovna, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Department of Higher Mathematics. Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan (ada.baks@mail.ru)

Alimova Bayan Shyngysovna, Master of Natural Sciences, Senior lecturer, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan (alimovabayan20@gmail.com)

Mekhtiyev Ali, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agro-Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, (barton.kz@mail.ru)

Neshina Elena Gennadievna, Candidate of Technical Sciences, Head of Department, JSC "Abylkas Saginov Karaganda Technical University", Karaganda, Republic of Kazakhstan, (1_neg@mail.ru)

Olzhabay Amanzhol Shakentayuly, Kazakh Agrotechnical University named after Sake-on Seifullin, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, (amanjol56@mail.ru)

GRNTI 34.29.25
UDC 630.232.318

Ismailova Firuza Makhmutovna
buiratau@mail.ru

State national natural park “Buiratau”, Molodezhniy settlement, The Republic of Kazakhstan
Ishmuratova Margarita Yulaevna

margarita.ishmur@mail.ru

Buketov Karaganda University, Karaganda, The Republic of Kazakhstan

DEGRADATION OF VEGETATION IN THE TERRITORY OF THE AVIARY WITH MARALS

Keeping ungulates in enclosures in order to preserve and increase their numbers is an important task of forestry. However, limited space and lack of feed resources can lead to degradation of the vegetation of the cover in the enclosure. This article assesses the state of various plant communities on the territory of the aviary in the State National Natural Park Buiratau. It was revealed that degradation of the vegetation cover is observed on the territory of the aviary. For steppe areas, the degree of degradation was 10-15%, for forest areas - 25-30%, for meadow areas - 30%, for shrubs - 50-55%. To preserve the species composition of plant communities, it is necessary to optimize the number of marals in the aviary, recommend the maintenance of the breeding herd in the amount of no more than 50-60 heads.

Keywords: State National Natural Park "Buiratau," maral, herd, aviary content, vegetation, degradation

Introduction. One of direction of scientific and practical activity of State National Natural Park «Buiratau» is является maral breeding and introduction [1]. In short period after development of State National Natural Park «Buiratau» the nursery – aviary is built for breeding and maintenance of hoofed animals. At the beginning the nursery had little square; but after 2004 an aviary was reconstructed. Present days the total square is 400 ha. First maral dears appeared in Natural Park in May, 2002, when 7 individuals under the age of a year are relocated from State National Natural Park “Burabay”. 4 individuals were males and 3 were females. Two years later 7 young females are relocated from Karkaraly State National State Natural Park as a gift. On August 29, 2002, 26 individuals are purchased in the Katon-Karagai district (Eastern-Kazakhstan region), followed by their relocation to the park. The first testing output marals individuals to the wild took place on December 19, 2006.

In 2015 the number of dears was 115 individuals, and part of them is output in wild. In 2006 the number of marals was 54 individuals (Fig. 1). In 2021 in a aviary was additionally located bizons (Fig. 2).

Figure 1. Marals in an aviary in the territory of State National Natural Park “Buiratau”

Figure 2. Bisons in an aviary in the territory of State National Natural Park “Buiratau”

The suitable aviary allows animals to forage on natural feed for most part of the year, and in winter period feeding is going according to the standard and diet, proper sanitary and veterinary supervision, for creation good conditions for the breeding herd.

Under observing the initial observations and analyzing the received data, it could be noted that the optimal amount of individuals of dears in the park should be from 85 till 100 samples.

Thus, the breeding of marals in the aviary took place more than 20 years, so, a actual problem is to observe and monitor the current state of the vegetation cover on the territory of the aviary. The assessment of state of vegetation was the aim of our investigation.

Objects and methodology. The object of the study was plant communities on the territory of the aviary. Research is conducted during vegetative periods of 2016-2022.

For each plant community, a complete species composition is established; the phenological phases, vital condition, abundance (according to the Drude scale), placement, and morphometric signs (height, vitality) are determined [2-6].

The identification of plant species are conducted according with «Flora of Kazakhstan» [7], «Determinant of plants of Karkaraly National Park» [8], « Determinant of plants of Bayan Aul National Park» [9]. For all studied plant species are noted life forms and ecological distribution [10, 11].

Projective cover (hereinafter referred to as PC) with plants was defined as the percentage of area occupied by projections of the above-ground parts of all plants of population. Abundance is the visual assessment of the number of individuals of each species in a community. Abundance is determined on the Drude scale:

-soc (socialis) - "abundantly", plants close with their above-ground parts, forming a clear overgrowth, other species are very rare in this case, in separate specimens;

-cop3 (copiosus) - "a lot" - plants are very abundant, they are background;

-cop2 - "a lot", plants come across often, there are a lot of them, they are scattered;

-cop1 - "quite a lot" - plants are found occasionally, scattered;

-sp - "sporadically" - plants are very rare;

-sol - "singular" - there are the few plants, only a few specimens per test area;

-un - "unique" - plants are found on the territory in a single individual.

The population density is estimated based on data on projective cover of vegetation [4, 5]. Thus, the low population density was determined with PC of vegetation up to 20%, the average - with PC from 20 to 40%, high – PC above 40%.

Results and discussion. On the territory of the aviary, the main types of vegetation characteristic of State National Natural Park “Buiratau” are following: forest, shrub, meadow and steppe. There are both depressions and elevated areas.

On the territory of the aviary, 3 types of areas are analyzed: lowlandl, birch-aspen forest and a flat lowland plot. As a comparison, similar areas outside the enclosure are described.

Lowland steppe area. The area inside enclosure is typical steppe rich in herb community with predominance of divot cereals and perennial species from family *Asteraceae* (Tab. 1).

Table 1. The floristic composition of slope and the top of the hills on the territory of the aviary and outside the aviary of State National Natural Park “Buiratau”

Species	Area outside the enclosure			Area of inside the enclosure		
	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score
<i>Festuca valesiaca</i>	Cop1	Fruiting	4	Cop1	Fruiting	4
<i>Artemisia frigida</i>	Sp	Flowering	5	Sp-cop	Flowering	5
<i>Stipa lessingiana</i>	Sol	Fruiting	4-5	Sol-sp	Fruiting	3-4
<i>Achillea nobilis</i>	Sol	Fruiting	4	Sp	Fruiting	4
<i>Seseli ledebouri</i>	Sp-sol	Flowering	5	Sp	Flowering	4
<i>Centaurea sibirica</i>	Sol	Vegetation	4	Sol	Vegetation	3
<i>Veronica incana</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	3-4
<i>Artemisia marschalliana</i>	Sol	Vegetation	4	Sol	Vegetation	4
<i>Chenopodium polyspermum</i>	-	-	-	Sol	Flowering	3
<i>Thymus serpyllum</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Flowering - fruiting	3-4
<i>Galatella angustifolia</i>	Sp	Flowering	4-5	Sol	Flowering	4-5
<i>Caragana frutex</i>	Sp	Vegetation	3-4	Sol	Vegetation	3-4
<i>Onosma siplicissima</i>	Sol-sp	Fruiting	4	Sol	Vegetation	4
<i>Pilosella asiatica</i>	Sol	Flowering	4	Un	Flowering	4
<i>Polygonum aviculare</i>	-	-	-	Sol	Fruiting	3
<i>Filipendula vulgaris</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Gallium verum</i>	Sol	Flowering - fruiting	5	-	-	-
<i>Spiraea hypericifolia</i>	Sol	Vegetation	3-4	-	-	-
<i>Potentilla bifurca</i>	Sol	Vegetation	4-5	-	-	-
<i>Hieracium virosa</i>	Sol	Flowering	4	-	-	-
<i>Allium sativum</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Allium strictum</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Sedum telephium</i>	Un	Flowering - fruiting	4-5	-	-	-
<i>Euphrasia tatarica</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Dracocephalum nutans</i>	Sol	Fruiting	4-5	-	-	-
<i>Silene sp.</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Thymus lavrenkoanus</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Veronica spuria</i>	Un	Fruiting	4	-	-	-

Community with participation of *Festuca valesiaca* and *Herba varia*. Species composition is 12-16 taxa with vitality from 3 to 5 scores. The total projective cover is 75-80 %. The average height of the grass stand was 20-25 cm.

On the control site in the area of the steppe slopes of the Sokoliny Mountains, a similar community is described – cereal – shrub – herba varia. The species composition is richer, includes 27-30 species with the

presence of shrubs *Caragana frutex* and *Spiraea hypericifolia*. The total projective cover was 85%. The average height of the grass was 20-25 cm.

The results of studies showed that on the territory of the aviary there were no significant changes in the state of steppe vegetation along the slopes and tops of the hills. The total projective cover and the average height of the grass stand the similar at the same level, although a decrease in species abundance was noted. The degree of degradation was estimated at 10-15% (Tab. 2).

Table 2. Comparative characteristics of monitoring areas on the territory of the enclosure and beyond

Parameters	Enclosure	Control area
Lowland steppe area		
Number of species, piece	12-16	27-30
Total projective cover, %	75-80	85
The average height of field layer, cm	20-25	20-25
Degradation degree, %	10-15	-
Forest area with edge		
Number of species, piece	25-27	30-35
Total projective cover, %	75-80	100
The average height of field layer, cm	50-54	80-100
Degradation degree, %	25-30	-
Flat area with steppe meadows		
Number of species, piece	20-21	30-32
Total projective cover, %	50-60	80-120
The average height of field layer, cm	80-85	100
Degradation degree, %	30	-

Forest plot on the territory of the aviary is characterized by decreasing species composition of plants (Tab. 2, 3). It was noted the full degradation of shrub tier and absent of young overgrowth in woody plants. Probably, in winter the marals actively eat branch food in the form of shrubs and young trees. The total projective cover is reduced from 100% in the control area to 75-80% in the aviary. The height of the grassy tier decreases by 1.5-1.9 times. Significant "trampling" of the territory was noted.

Table 3. The floristic composition of forest communities (mixed forest) on the territory of the aviary and outside the aviary of State National Natural Park "Buiratau"

Species	Area outside the enclosure			Area of inside the enclosure		
	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score
<i>Betula pendula</i>	Cop1-2	Vegetation	4-5	Cop1	Vegetation	4-5
<i>Populus tremula</i>	Cop-sp	Vegetation	4-5	Sp	Vegetation	4-5
<i>Heracleum sibiricum</i>	Sp	Fruiting	5	-	-	-
<i>Arctium tomentosum</i>	Sol	Fruiting	4-5	-	-	-
<i>Serratula coronata</i>	Sp	Flowering-fruitletting	5	-	-	-
<i>Rubus saxatile</i>	Sp	Fruiting	4	Sol	Vegetation	3
<i>Geum urbanum</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Humulus lupulus</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Urtica dioica</i>	Sol-sp	Fruiting	5	Sol	Fruiting	4
<i>Filipendula ulmaria</i>	Sol	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3
<i>Fragaria viridis</i>	Sp	Vegetation	3-4	Sol	Vegetation	4
<i>Gallium aparine</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Cotoneaster melanocarpa</i>	Sp	Fruiting	3-4	-	-	-

<i>Rosa laxa</i>	Sp-sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	3
<i>Spiraea hypericifolia</i>	So-sol	Vegetation	4	-	-	-
<i>Galatella divaricata</i>	Sol	Flowering	5	Sol	Flowering	5
<i>Scabiosa oroleuca</i>	Sol	Flowering-fruiting	4-5	-	-	-
<i>Veronica longifolia</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Glycyrrhiza uralensis</i>	Sp	Fruiting	4-5	Sol	Vegetation	3-4
<i>Asparagus officinale</i>	Sol	Fruiting	5	-	-	-
<i>Ribes saxatile</i>	Un	Vegetation	4	-	-	-
<i>Echinops ritro</i>	Un	Flowering	4	Sol	Цвет	4
<i>Artemisia dracunculus</i>	Sol	Flowering	4-5	Sol	Flowering	3-4
<i>Stellaria media</i>	Sol	Flowering-fruiting	4	Sol	Flowering-fruiting	4
<i>Inula britannica</i>	Sol	Flowering-fruiting	4	Sol	Fruiting	3-4
<i>Medicago falcata</i>	Sp	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3
<i>Anemone coerulea</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Achillea millefolium</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Allium strictum</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Plantago media</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Phlomis tuberosa</i>	Sol	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3
<i>Artemisia sericea</i>	Sol	Vegetation	4	Sol	Vegetation	3
<i>Rumex acetosa</i>	Sol	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3-4
<i>Cirsium setosum</i>	-	-	-	Sp	Fruiting	4-5
<i>Calamagrostis epigeios</i>	Sol-sp	Fruiting	4	Sol-sp	Fruiting	3-4
<i>Bromus inermis</i>	Sp	Fruiting	4	Sp	Fruiting	3-4
<i>Vicia cracca</i>	Sol	Flowering-fruiting	4-5	Sol	Fruiting	4
<i>Lathyrus tuberosa</i>	Sp	Flowering-fruiting	4-5	Sol	Fruiting	4

Flat area with steeped meadows. On the territory of the enclosure, as for the forest area, it was noted degradation of shrub and tall grass vegetation, and an increase in the proportion of weed-ruderal species. Also decrease in total projective cover and the height of the grassy tier were noted (Tab. 4).

Table 4. The floristic composition of meadow plots on the territory of the aviary and outside the aviary of State National Natural Park “Buiratau”

Species	Area outside the enclosure			Area of inside the enclosure		
	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score	Abundance on Drude	Phase of vegetation	Vitality, score
<i>Spiraea hypericifolia</i>	Sp	Vegetation	4-5	Sol	Vegetation	3-4
<i>Calamagrostis epigeios</i>	Cop-sp	Fruiting	4-5	Sp	Fruiting	4
<i>Medicago falcata</i>	Sp	Fruiting	5	Sp-sol	Fruiting	3-4
<i>Iris scariosa</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Galatella angustifolia</i>	Sol-sp	Blossoming - flowering	5	Sol	Flowering	4
<i>Potentilla anserina</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	3
<i>Scabiosa oroleuca</i>	Sol	Fruiting	5	-	-	-
<i>Phlomis tuberosa</i>	Sol	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3-4
<i>Vicia cracca</i>	Sol	Fruiting	5	Sol	Fruiting	4
<i>Vicia tetrasperma</i>	Sol	Flowering-fruiting	4-5	-	-	-
<i>Geranium collinum</i>	Sol	Flowering	4	Sol	Flowering	3

<i>Bromus inermis</i>	Sp	Fruiting	5	Sol	Fruiting	3-4
<i>Serratula coronata</i>	Sp	Flowering-fruiting	5	-	-	-
<i>Glycyrrhiza uralensis</i>	Sp	Fruiting	5	Sol	Fruiting	2-3
<i>Plantago media</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Lathyrus sp.</i>	Sp	Flowering-fruiting	4	-	-	-
<i>Cotoneaster melanocarpa</i>	Sol	Fruiting	4	-	-	-
<i>Cirsium setosum</i>	-	-	-	Sp	Flowering-fruiting	4-5
<i>Lactuca tatarica</i>	Sol	Flowering-fruiting	4	Sol	Flowering-fruiting	4
<i>Asparagus officinalis</i>	Sol	Fruiting	4-5	-	-	-
<i>Solanum dulcamara</i>	Sol	Fruiting	5	-	-	-
<i>Polygonum aviculare</i>	-	-	-	Sol	Fruiting	4
<i>Gallium aparine</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Inula caspica</i>	Sol	Flowering	4	Sol	Flowering	3-4
<i>Thalictrum flavum</i>	Sol	Fruiting	5	-	-	-
<i>Onobrychis tanaitica</i>	Sp-sol	Fruiting	4-5	Sol	Fruiting	3
<i>Linaria ruthenica</i>	Sol	Flowering-fruiting	4	-	-	-
<i>Thymus marschallianus</i>	Sol-sp	Fruiting	4	Sol	Vegetation	3
<i>Agropyron cristatum</i>	Sp	Fruiting	4	Sol	Fruiting	3-4
<i>Achillea millefolium</i>	Sol	Flowering-fruiting	5	Sol	Fruiting	3
<i>Achillea salicifolia</i>	Sol	Fruiting	4-5	-	-	-
<i>Sanguisorba officinalis</i>	Sol	Fruiting	4	Sol	Fruiting	4
<i>Chamanarium angustifolium</i>	Sol	Flowering-fruiting	4-5	-	-	-
<i>Epilobium hirsutum</i>	Sol	Flowering-fruiting	5	-	-	-

It was noted, that the greatest degradation is observed for shrub thickets, as they are gradually destroyed. Degradation is estimated at 50-55%.

It was noted, that there is a decrease in total projective coverage and the number of plant species in communities. The number of weed species is growing. The destruction of the shrub tier in forest communities was noted, as was the undergrowth from young trees. Apparently, this is due to the fact that deers eat shrubs and young trees.

Conclusion. Thus, on the territory of the aviary there is degradation of the vegetation cover. For steppe areas, the degree of degradation was 10-15%, for forest areas - 25-30%, for meadow areas - 30%, for shrubs - 50-55%. To preserve the species composition of plant communities, it is necessary to optimize the number of individuals in the enclosure, and recommend the maintenance of the breeding herd in the amount until 50-60 individuals.

List of used literature:

1 Minakov A.I. Aviary breeding of marals in the "Buiratau State National Natural Park" and their re-acclimatization in the region of the representative office of the national park (Central Kazakhstan), 2012.

2 Shcherbakov A.V., Mayorov A.V. Field study of flora and herbarization of plants. - Mjscow: Publishing House of Moscow State University, 2006. - 84 p.

- 3 Korchagin A.A. Species (floristic) composition of plant communities and methods for its study // Field geobotany, Vol. 3. - Moscow-Leningrad: Science, 1964. - P. 39-62.
- 4 Ponyatovskaya V.M. Taking into account the abundance and peculiarities of species placement in natural plant communities // Field geobotany, Vol. 3. - Moscow-Leningrad: Science, 1964. - P. 209-299.
- 5 Volkova V.G. Study of patterns of changes in vegetation structure indicators in space (northern version of the Central Asian steppe). - Irkutsk, 1970. - 27 p.
- 6 Bykov B.A. To use the measurement method to determine the placement and abundance of plants // Bot Journal. – 1966. - Vol. 51, № 7. - P. 947-952.
- 7 Flora of Kazakhstan. Vol. 1-9. - Alma-Ata, 1956-1966.
- 8 Kupriyanov A.N., Khrustaleva I.A., Manakov Y.A., Adekenov S.M. Determination of vascular plants of Karkaraly National Park. - Kemerovo: Irbis, 2009. - 276 p.
- 9 Kupriyanov A.N., Khrustaleva I.A., Manakov Y.A., Adekenov S.M. Determination of vascular plants of Bayanaul National Park. - Novosibirsk: Publishing House of the SB RAS, 2013. - 216 h.
- 10 Serebryakov I.G. Life forms of higher plants and their study // Field geobotany, Vol. 3. - Moscow-Leningrad: Nauka, 1964. – P. 146-205.
- 11 Odum Yu. Ecology. - Moscow: Mir, 1986. - 248 p.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Исмаилова Фируза Махмутовна,
Мемлекеттік тибиғи ұлттық парк «Бұйратау», Қарағанды облысы,
Молодежный кенті, Қазақстан Республикасы
Ишмуратова Маргарита Юлаевна
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
МАРАЛДАРЫ БАР ВОЛЬЕР АУМАҒЫНДА ӨСІМДІКТІҢ ТОЗУЫ**

Тұяқты сирек кездесетін жануарларды оларды сақтау және олардың санын көбейту үшін қоршауда ұстау орман шаруашылығының маңызды міндеті болып табылады. Алайда, шектеулі кеңістік пен жем-шөп ресурстарының жетіспеушілігі қоршау аумағындағы өсімдік жамылғысының деградациясына әкелуі мүмкін. Осы мақалада "Бұйратау" МҰТП-дағы қоршау аумағындағы әртүрлі өсімдіктер қауымдастығының жағдайы бағаланды. Қоршау аумағында өсімдік жамылғысының деградациясы байқалғаны анықталды. Дала учаскелері үшін деградация деңгейі 10-15 %, ормандар үшін – 25-30 %, шалғындар үшін - 30 %, бұталар үшін – 50-55% құрады. Өсімдіктер қауымдастығының түрлік құрамын сақтау үшін қоршаудағы Марал малын үйлесімдендіру қажет, асыл тұқымды табынды 50-60 бастан аспайтын мөлшерде ұстау ұсынылады.

Кілт сөздер: "Бұйратау" МҰТП, марал, табын, құс қорасы, өсімдік жамылғысы, деградация

**Исмаилова Фируза Махмутовна
Государственный национальный природный парк «Буйратау», поселок Молодежный,
Карагандинская область, Республика Казахстан
Ишмуратова Маргарита Юлаевна
«Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»,
Караганда, Республика Казахстан**

ДЕГРАДАЦИЯ РАСТИТЕЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЬЕРА С МАРАЛАМИ

Содержание копытных редких животных в вольерах с целью их сохранения и увеличения численности – является важной задачей лесного хозяйства. Однако, ограниченное пространство и недостаток кормовых ресурсов может привести к деградации растительности покрова на территории вольера. В настоящей статье оценено состояние различных сообществ растений на территории вольера в ГНПП «Буйратау». Было выявлено, что на территории вольера наблюдается деградация растительного покрова. Для степных участков степень деградации составила 10-15 %, для лесных – 25-30 %, для луговых - 30 %, для кустарниковых – 50-55 %. Для сохранения видового состава растительных сообществ необходимо провести оптимизацию поголовья маралов в вольере, рекомендовать содержание племенного стада в количестве не более 50-60 голов.

Ключевые слова: ГНПП «Буйратау», марал, стадо, вольерное содержание, растительность, деградация

Список использованной литературы:

- 1 Минаков А.И. Вольерное разведение маралов в «Государственном национальном природном парке «Буйратау» и их реаклиматизация в регионе представительства национального парка (Центральный Казахстан), 2012.
- 2 Щербakov А.В., Майоров А.В. Полевое изучение флоры и гербаризация растений. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 84 с.
- 3 Корчагин А.А. Видовой (флористический) состав растительных сообществ и методы его изучения // Полевая геоботаника, Т. 3. – М.-Л.: Наука, 1964, С. 39-62.
- 4 Понятовская В.М. Учет обилия и особенности размещения видов в естественных растительных сообществах // Полевая геоботаника, Т. 3. – М.-Л.: Наука, 1964. - С. 209-299.
- 5 Волкова В.Г. Исследование закономерностей изменения показателей структуры растительности в пространстве (северный вариант центральноазиатской степи). - Иркутск, 1970.-27 с.
- 6 Быков Б.А. К использованию метода промеров для определения размещения и обилия растений // Бот.журн. – 1966. - Т. 51, № 7. - С. 947-952.
- 7 Флора Казахстана. Т. 1-9. – Алма-Ата, 1956-1966.
- 8 Куприянов А.Н., Хрусталева И.А., Манаков Ю.А., Адекенов С.М. Определитель сосудистых растений Каркаралинского национального парка. – Кемерово: КРЭОО Ирбис, 2009. – 276 с.
- 9 Куприянов А.Н., Хрусталева И.А., Манаков Ю.А., Адекенов С.М. Определитель сосудистых растений Баянаульского национального парка. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. – 216 с.
- 10 Серебряков И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение // Полевая геоботаника, Т. 3. - М.-Л.: Наука, 1964, С. 146-205.
- 11 Одум Ю. Экология. – М.: Мир, 1986. – 248 с.

УДК 59. 009
МРНТИ 34.33.27

Картбаева Гульназ Толымбековна
gulnaz1967@mail.ru
Бугембаева Айжан Турсынбеккызы
aizhanbugembaeva92@gmail.com
Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова,
Караганда, Республика Казахстан
Сағалиев Нурум Абдиқаримович
Государственный национальный природный парк «Буйратау»,
пос. Молодежный, Республика Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ MICROMAMMALIA БУЙРАТАУСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРКА

В статье рассматривается фауна и экология мелких млекопитающих обитающих в национальном парке Буйратау. Определены видовой состав *Micromammalia*. Приведены характеристики указанных видов и их местообитания относительная численность, ареалы распространения на изучаемых территориях. Обобщены материалы собственных исследований и обширные литературные данные. Выяснено современное состояние сообществ мелких млекопитающих экосистем Буйратау.

Ключевые слова: Буйратау, фауна, экология, мониторинг, териофауна, мелкие млекопитающие, биоразнообразие

На сегодняшний день одной из актуальных проблем биологической науки является сохранение биоразнообразия. Как компонент биосферы животные имеют большое значение место в природе, а грызуны считаются основной многочисленной частью териофауны Буйратау. Мониторинг и изучение мелких млекопитающих, влияние разных комплексных факторов на видовой состав, численность млекопитающих претерпевают изменения. Поэтому изучение их видового состава и динамики численности мелких млекопитающих в национальном парке позволяет оценить современного состояния териофауны и влияния природных и антропогенных факторов. Сохранение биоразнообразия и природных комплексов относится к числу актуальных, сложных проблем современности. Многие вполне справедливо связывают устойчивость систем с их биологическим разнообразием [1].

Наиболее эффективной мерой сохранения биоразнообразия является создание особо охраняемых природных территорий. Одной из таких особо охраняемых природных территорий является государственный национальный природный парк Буйратау - расположенный на территории Ерейментауского района Акмолинской области (северная часть) и Осакаровского района Карагандинской области (южная часть).

Изучение видового состава фоновых, редких и исчезающих видов, ведение учета и мониторинга животных оценка состояния их популяций, сохранение биоразнообразия всегда остаются основной актуальной задачей ГНПП Буйратау. Для принятия своевременных решений необходимо было провести мониторинговые исследования по биоразнообразию териофауны горной, степной зоны Белодымовки, сбор информации результаты анализа и мониторинга. Фауна мелких млекопитающих национального парка Буйратау характеризуется крайней недостаточностью сведений о распространении, биологии и экологии. Имеющиеся отрывочные сведения не систематизированы. Основные причины малой изученности данной группы животных – обширность и труднодоступность многих участков территории. Поэтому на основе полевых исследований сделан анализ современного состояния отдельных популяций мелких млекопитающих.

Цель и задачи работы: Оценка современного экологического состояния *Micromammalia* ГНПП "Буйратау", определение и анализ видового состава.

Территория национального природного парка относится категории особо охраняемых природных территорий со статусом природоохранного и научного учреждения республиканского значения и способствует сохранению биологического и ландшафтного разнообразия. ГНПП "Буйратау" отличает уникальность территорий степных экосистем в сочетании с лесными экосистемами (березовые заросли, кандыгашская черноольховая роща), расположенных в переходной полосе между зоны умеренно-сухих и засушливых степей.

Растительность Буйратауского ГНПП в настоящее время включает в себя 610 видов сосудистых растений, относящихся 288 родам, 75 семействам, 3 вида голосеменных, 5 видов папоротникообразных, 4 вида хвощеобразных, 598 видов покрытосеменных, из них: 7 эндемичные, 265 лекарственных растения. В Красную Книгу РК из этих 610 видов занесено 10, ольха клейкая, береза киргизская, адонис волжский, адонис пушистый, адонис весенний, прострел раскрытый, прострел желтеющий, тюльпан поникающий, вороний глаз обыкновенный, ковыль перистый [2].

В Белодымовский проложено 4 туристских маршрутов: Жаушоқы, Карагайлы, Жаушоқы-2, Жүз бұлақ өлкесі (пешеходный, конный, автомобильный), общая протяженность - 32 км обе стороны (рис 1).

Учеты мелких млекопитающих проводились весной и осенью в 2022 году, в четырех мониторинговых площадках:

1. Площадь 1-1 МП выделены три экотопа: березовый лес (рельеф равнинный, слегка пониженный в сторону леса); опушка леса (кустарниковая сухая пойменная луга); пастбищная степь (разнотравно-злаково-типчаково-ковыльных).

2. площадь 2-2 МП степь (северо-западный склон низкие горы, рельеф равнинный с возвышенностью).

3. площадь 3-3 МП злаково-ковыльно луговая степь, степь (над второй долиной р. Тазбулак).

4. площадь 4-4 МП - Кандагашская роща (урочище Караагаш).

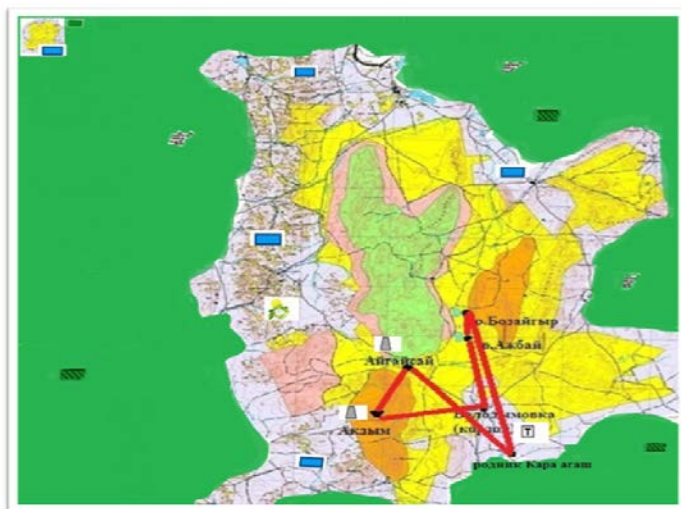

Рисунок. 1 Карта-схема туристских маршрутов и мониторинговых площадок

Фауна териофауна парка представлена отрядами Насекомоядных (*Insectivora*) – 8 видов; Рукокрылых (*Chiroptera*) – 7 видов, Хищных (*Camivora*) - 10 видов, Парнокопытных (*Artidactyla*) – 5 видов, Грызунов (*Rodentia*) – 22 вида, Зайцеобразных (*Lagomorpha*) – 3 вида. Из млекопитающих в Красную книгу РК занесен единственный вид архар (*Ovis ammon*).

Фауна лесостепной зоны национального парка Буйратау насчитывается 45 вида млекопитающих. Из них наибольшее число видов относятся к отряду грызунов (*Rodentia*) (табл 1).

Таблица 1. Видовой состав *Micromammalia* Буйратауского государственного природного парка

№	Вид	Распространение	Численность
	Отряд Rodentia		
1	Желтый суслик – <i>Spermophilus Fulvus</i>	**	●
2	Краснощекий суслик – <i>Erythrogenys</i>	**	●
3	Степной сурок - <i>Marmota bobac</i>	**	●
4	Водяная полевка – <i>Arvicola Terrestris</i>	**	●
5	Степная пищуха <i>Ochotona pusilla</i>	**	●
6	Степная пеструшка – <i>Lagurus Lagurus</i>	**	●
7	Большой тушканчик – <i>Allactaga Maior</i>	**	●
8	Тушканчик-прыгун – <i>Allactaga Sibirica</i>	**	●
9	Серый хомячок – <i>Cr. Migratorius</i>	**	●
10	Хомячок Эверсмана - <i>Allocricetulus evermanni</i>	***	●
11	Обыкновенный хомяк – <i>Cricetus Cricetus</i>	**	●
12	Плоскочерепная полевка – <i>Alticola Strelzowi</i>	***	●
13	Красная полевка – <i>Clethrionomys Rutilus</i>	***	■
14	Узкочерепная полевка – <i>Microtus gregalis</i>	***	■
15	Лесная мышь - <i>Apodemus sylvaticus</i>	**	●
16	Степная мышовка – <i>Sicista Subtilis</i>	**	●
17	Домовая мышь – <i>Mus musculus</i>	**	●
18	Мышь малютка – <i>Micromys minutus</i>	**	●
19	Серая крыса – <i>Rattus norvegicus</i>	**	●
20	Бурозубка обыкновенная – <i>Sorex araneus</i>	*	●
21	Обыкновенная полевка - <i>Microtus arvalis</i>	***	●
22	Полевка общественная - <i>Microtus socialis</i>	*	▲
Примечание: *единичные очаги или единичные точки, **локальное по всему мелкосопочнику или в какой-либо части, ***повсеместное; ● – обычен, ■ – многочисленен, ▲ - редок, ■ - известны единичные встречи			

Из данных таблицы 1 видно, что самыми многочисленными являются отряд грызуны. Около половины всего видового разнообразия млекопитающих составляют представители этого отряда. Отряд грызунов превосходит все другие таксоны этого же ранга, не только по числу видов, но и по количеству родов и семейств. В Буйратауском нацпарке из отряда грызунов встречается 8 семейств,

26 родов, 43 видов (Книга генетического фонда Казахской ССР, 1989). Мелкие млекопитающие не подвергаются прямому преследованию человека, и основная причина негативного на них воздействия связана с разрушением среды их обитания. Популяция организмов реагируют на изменения условий существования снижением или увеличением своей численности. Изменение среды обитания под влиянием климатических воздействий, может иметь место как при возрастающей, так и снижающейся плотности популяции. Видовой состав никогда не остается постоянным, он находится в движении, изменяется, и в немалой степени под влиянием хозяйственной деятельности человека.

Исследования проводились с апреля по октябрь месяцы включительно. Работы носили маршрутный и полустационарный характер. Продолжительность работ на маршрутах составляла - от 1 до 5 суток, на стационарах - от 5 до 25. Всего за время полевых работ было отработано 600 ловушко-ночей и отловлено 22 экземпляров мелких млекопитающих, доля красной полёвки в уловах составила 12 экземпляров (самцов - 7; самок - 5). Отлов и учёт численности зверьков проводили линиями плашек «Геро». В каждом биотопе выставляли не менее 100 ловушек, которые располагали в линию на расстоянии 5 метров одна от другой. В изученных районах численность мелких млекопитающих невысока в течение всех сезонов наших наблюдений оставалась на одном уровне, за исключением засушливых месяцев 0,5 – 2 особ. / 100 лов.-сут. и видов доминантов в каждом биотопе. В качестве показателя относительной численности использовали такой показатель, как уловистость орудия лова, выраженный в %. Оценку степени доминирования того или иного вида в составе животного населения биотопа определяли по шкале предложенной Мариным Ю.Ф. (1973)[3]:

1. Доминант - 40% и более в общем улове;
2. Содоминант - от 10 до 40%;
3. Второстепенный - менее 10%.

Добытые зверьки обрабатывались по общепринятой методике. Со всех зверьков снимали следующие морфометрические показатели: а) длина тела; б) длина ступни; в) длина хвоста; г) высота уха.

По нашим данным среди грызунов широко представлены различные полевки: красная (*Clethrionomys rutilus*), узкочерепная (*Microtus gregalis*), общественная (*Microtus socialis*). В условиях нацпарка красная полёвка охотно заселяет лесные массивы низкогорий, древесно-кустарниковые растительные сообщества, приуроченные к депрессиям рельефа, к степным западинам, поймам рек и ручьёв.

В густом травостое разнотравно-злаковых степей живут суслик желтый (*Spermophilus Fulvus*) и большой тушканчик (*Allactaga major*), обычны в лесостепи лесная мышь (*Apodemus sylvaticus*).

Степная фауна значительно отличается от лесостепей. Низкорослость травостоя способствует распространению здесь сурков-байбаков, пищухи степной (*Ochotona pusilla*) и пеструшки (*Lagurus lagurus*), тушканчика большого (*Allactaga major*) прыгуна (*Al. sibirica*), а также краснощекого суслика [4].

Фауна лесостепной зоны насчитывается 45 видов млекопитающих. Наибольшее число видов относится к отряду грызунов (Rodentia)–22, затем следуют хищные (Carnivora)–10 насекомоядные (Insectivora)–7, рукокрылые (Chiroptera)– 1, парнокопытные (Artiodactyla)–3 и зайцеобразные (Lagomorpha) – 2. Лесная мышь (*Clethrionomys glareolus*) встречается только в лесостепи, остальные виды распространены на территории двух или более природных зон. Наряду с лесными формами, как, например, лесная мышовка (*Sicista betulina*), в лесостепи встречаются и обитатели открытых (степных) ландшафтов – степной сурок и др. Доминирующими видами практически во всех исследованных естественных биотопах является красная полевка. В целом, на территории национального парка наблюдается большее видовое разнообразие мелких млекопитающих, чем на неохраемых территориях. Грызуны являются вредителями, носителями переносчиками инфекционных болезней: туляремии, лептоспироза, псевдотуберкулеза и др. В связи с этим необходимо вести ежегодный учет численности (инвентаризация) состояния вида, так как в годы всплеск численности эти грызуны представляют серьезную угрозу, выражающуюся в переносе инфекции природной очаговостью, передающихся человеку. Поэтому с учетом видового состояния (в частности численности) можно вести планомерную и эффективную борьбу с грызунами. Но при этом не следует забывать, то, что грызуны занимают важное место в биоценозах: польза, приносимая ими (источник питания для хищников, участие в почвообразовательных процессах) намного перекрывают вред [5].

Фауна грызунов Буйратауского национального парка области складывается из представителей 22 вида, причем для некоторых из них установлены новые местонахождения.

Список использованной литературы:

- 1 Булахов В.Л., Емельянов И.Г., Пахомов А.Е., Значение биоразнообразия в становлении экологической устойчивости и функционировании экосистем // Материалы II международной научной конференции. - Днепропетровск: ДНУ, 2003. – 282 с.
- 2 Ишмуратова М.Ю., Исмаилова Ф.М., Минаков А.И. Географические новинки во флоре Государственного национального природного парка «Буйратау» // Международный научный журнал Актуальные проблемы современности. – 2015. - № 3(9). – С. 169-172.
- 3 Книга генетического фонда фауны Казахский ССР. Ч.1 Позвоночные животные. - Алма-Ата: Наука, 1982. – 214 с.
- 4 Ержанов Н.Т. Фауна и экология млекопитающих Центрального Казахстана. – Караганда, 1997. -164 с.
- 5 Картбаева Г.Т., Исенов Х.А. Сообщество грызунов Карагандинской области // Вестник Карагандинского университета. Серия Биология. Медицина. География. - 2004. -№ 2(34). - С. 13-17.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Картбаева Гульназ Толымбековқызы

Бугембаева Айжан Тұрсынбекқызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің НАО., Қарағанды,

Қазақстан Республикасы

Сағалиев Нұрым Әбдікәрімұлы

«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, пос. Молодежный, Қазақстан Республикасы

БҰЙРАТАУ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ПАКІНІҢ MICROMAMMALIA ЗЕРТТЕУ

Мақалада Бұйратау ұлттық саябағында кездесетін ұсақ сүтқоректілердің фаунасы мен экологиясы қарастырылады. *Micromammalia* түрлерінің құрамы анықталды. Бұл түрлердің сипаттамалары және олардың тіршілік ету ортасы, зерттелетін аумақтардағы таралу аймақтары келтірілген. Өз зерттеулерінің материалдары мен ауқымды әдеби деректер жинақталған. Бұйратау экожүйелерінің ұсақ сүтқоректілер қауымдастығының қазіргі жағдайы анықталды.

Тірек сөздер: Бұйратау фауна, экология, бақылау, териофауна, ұсақ сүтқоректілер, биоалуандылық

Kartbayeva Gulnaz

Bugembayeva Aizhan

Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sagaliev Nurym Abdikarimuly

State National Natural Park "Buiratau", pos. Youth, Republic of Kazakhstan

MICROMAMMALIA STUDY OF BUIRATAU NATIONAL PARK

The article deals with fauna and ecology of small mammals living in the Buiratau National Park. The species composition of Micromammalia has been determined. The characteristics of these species and their habitats, relative abundance, distribution areas in the studied territories are given. The materials of our own research and extensive literature data are summarized. The current state of communities of small mammals in Buiratau ecosystems has been clarified.

Keywords: Buiratau, fauna, ecology, monitoring, theriofauna, small mammals, biodiversity.

List of used literature:

- 1 Sergeev M.G. Fundamentals of ecology. - Novosibirsk: NSU, 2007. – Part 2. – 108 p.
- 2 Bulakhov V.L., Emelyanov I.G., Pakhomov A.E., The importance of biodiversity in the formation of ecological sustainability and the functioning of ecosystems // Proceedings of the II International Scientific Conference. - Dnepropetrovsk: DNU, 2003. – 282 p.
- 3 Book of the genetic fund of the fauna of the Kazakh SSR. Part 1. Vertebrates. - Alma-Ata: Science, 1982. – 214 p.
- 4 Yerzhanov N.T. Fauna and ecology of mammals of Central Kazakhstan. – Karaganda, 1997.– 164 p.
- 5 Kartbayeva G.T., Isenov H.A. Rodent community of Karaganda region // Bulletin of the Karaganda University. Series Biology. Medicine. Geography. - 2004. – № 2 (34). – P. 13-17.

Ордабаев Айбек
ordabaevaibek@mail.ru
Мурзалиева Гульнара Тлеухановна
Pharmacia2011@mail.ru
Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна
raissa.farm@mail.ru

НАО «Медицинский Университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

РАЗРАБОТКА РАЦИОНАЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ УЛЬТРАЗВУКОВОГО ЭКСТРАКТА ИЗ ЛИСТЬЕВ ШАЛФЕЯ ЛЕКАРСТВЕННОГО

В данной статье рассматривается технология ультразвуковой экстракции, которая является современным, эффективным методом извлечения биологически активных веществ из растительного сырья. Также рассматривается экстрагируемое сырье – листья шалфея лекарственного. Обосновывается выбор именно этого сырья, его свойства и особенности.

Ключевые слова: ультразвуковой экстракт, листья шалфея лекарственного, методы экстракции, кавитация, фитопрепараты.

Для организации конкурентоспособного и эффективного фармацевтического производства необходимо идти в ногу со временем и использовать современные методы производства. Так, современный метод ультразвуковой экстракции обретает все большую популярность в последнее время [1]. Связано это с его преимуществами по сравнению с традиционными методами экстракции. К преимуществам данного метода можно отнести: скорость и полноту экстракции, удобствоработы и отсутствие высокого термического воздействия [2]. Принцип работы ультразвукового экстрактора, заключается в пропуске мощных потоков ультразвуковых волн через жидкий экстрагент, создавая тем самым такой эффект, как «ультразвуковая кавитация»[3]. Этот эффект представляет собой образование множества пузырьков газа в жидкой среде, и последующие их взрывы с высвобождением большого количества энергии. Полученные ударные волны мягко извлекают все вещества находящиеся в экстрагируемом сырье, не разрушая при этом их. Эффективность, скорость и удобство делают данный метод экстракции, на сегодняшний день, наиболее предпочтительным [4].

ВВЕДЕНИЕ

При изготовлении экстрактов, основным этапом производства является экстрагирование. Качество, себестоимость и чистота получаемых экстрактов зависит от эффективности используемого метода. Так для экстрагирования биологически активных веществ, перспективным является метод ультразвуковой экстракции.

По сравнению с традиционными способами, экстракция под действием ультразвука имеет ряд преимуществ. Они заключаются в том, что ультразвуковой экстрактор имеет возможность непрерывной работы и подходит для массового экстрагирования активных веществ из лекарственных растений; сокращается время экстрагирования; процесс проходит при низкой температуре, что очень важно для экстрагирования термочувствительных фармацевтических ингредиентов. Под воздействием ультразвука происходит активное нарушение внутриклеточных тканей растительного сырья, что в следствии приводит к усилению процесса экстракции и позволяет увеличить содержание биологически активных веществ в растворе.

Перспективным сырьем для получения ультразвукового экстракта являются листья шалфея лекарственного.

Шалфей лекарственный (лат. *Sālvia officinālis*) - полукустарник высотой до 80 см, вид рода Шалфей (*Salvia*) семейства Яснотковые (*Lamiaceae*) [5]. Лекарственным сырьем служат собранные в течение лета и высушенные листья шалфея лекарственного (*Folium Salviae*). Цвет серовато-зеленый, запах сильно ароматный, особенно при растирании, вкус горьковато-пряный, слегка вяжущий. Резаное сырье представляет собой кусочки различной формы, размером до 8 мм. Содержание эфирного масла в сырье должно быть не менее 1% [6].

Препараты шалфея используются как вяжущее, противовоспалительное, дезинфицирующее, отхаркивающее средство. При полоскании полости рта способствует уничтожению золотистого стафилококка и проявляет высокую противогрибковую активность. Настой пьют при судорожных

колитах и гастритах с низкой кислотностью. Из шалфея делают кровоостанавливающие и противовоспалительные примочки при обострении геморроя. Также применяются ванны с настоем при экземе, нейродермите и псориазе [7].

На данный момент в Республике Казахстан отсутствует производство экстракта шалфея лекарственного. Также данные продукты шалфея, в целом, отсутствуют на отечественном рынке [8].

Ввиду вышеперечисленного, обосновывается актуальность данного исследования.

Основная часть.

Исследования по разработке рациональной технологии ультразвукового экстракта из листьев *Salvia officinalis* выполняли на базе лаборатории кафедры фармацевтических дисциплин и химии НАО «Медицинского университета Караганды».

Для получения ультразвукового экстракта использовали высушенные листья *Salvia officinalis*.

На рисунке приведена технологическая схема производства ультразвукового экстракта из листьев *Salvia officinalis*.

В качестве экстрагента использовали спирт этиловый 70 %.

На всех этапах производства вспомогательные вещества и материалы, промежуточные продукты, упаковочные материалы, инструкции по применению, коробки и этикетки контролируются на соответствие требованиям нормативных документов.

Стадия 1. Взвешивание лекарственного растительного сырья. Весы. Листья шалфея лекарственного. Сырье взвешивают на весах ВЛГЭ-510. Проверяется однородность лекарственного растительного сырья, размер частиц, проводится контроль массы сырья [9].

Стадия 2. Приготовление экстрагента. Мерники. Спирт этиловый 70%. Для приготовления экстрагента в мерниках отмеряют точные объемы воды очищенной и 95% спирта. Контролируется однородность и точный объем экстрагента.

Стадия 3. Получение извлечения. Экстрактор. Экстрагент, лекарственное растительное сырье. В экстрактор помещают одну часть измельченного, необработанного сырья и прибавляют десять частей экстрагента, устанавливают мощность и время. Проверяется полнота истощения сырья, измеряется объем полученных экстрактов.

Стадия 4. Фильтрация. Используется фильтр-пресс. Извлечение из листьев шалфея лекарственного. Полученное извлечение из листьев шалфея лекарственного помещают внутрь пакета плотно сжатых фильтровальных плит и отфильтровывают через фильтровальные ткани. На этой стадии контролируется объем и прозрачность извлечения, не должны присутствовать мелкие частицы сырья.

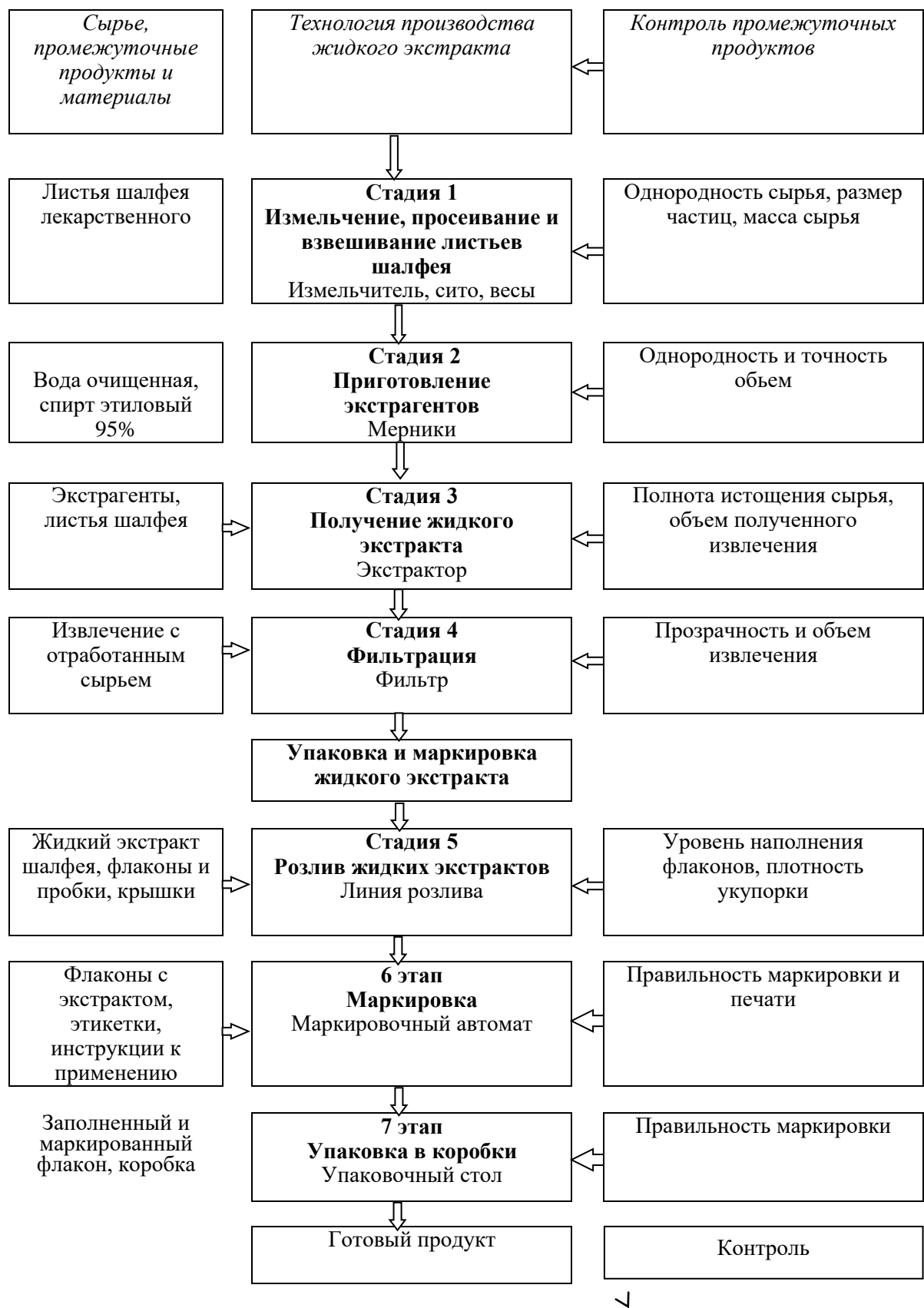
Стадия 5. Розлив жидкого экстракта. Линия розлива. Жидкий экстракт, флакон, пробка и крышка. Отфильтрованный жидкий экстракт разливают во флакон до линии, плотно закупоривают пробкой и закрывают крышкой. Контролируют уровень заполнения флакона, плотность укупорки.

Стадия 6. Маркировка. Маркировочный автомат. Маркировку экстракта проводили согласно правилам хранения и транспортировки лекарственных средств и медицинских изделий, разработанных в соответствии с пунктом 1 статьи 250 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года «О здоровье народа и системе здравоохранения» [10]. Флакон с экстрактом, этикетка, инструкция к применению. Маркировка экстракта осуществляется с помощью специальных автоматизированных установок для наклеивания этикеток. На этой стадии контролируются правильность маркировки и печати (номер серии, срок годности и др.)

Стадия 7. Упаковка в коробки. Упаковочный автомат. Заполненный и маркированный флакон, коробка, этикетка. Упаковка в коробку выполняется на специальном столе. На этой стадии проводится правильность маркировки.

По окончании производства жидкого экстракта проводится полная оценка качества.

Готовую продукцию следует хранить в карантине согласно правилам хранения и транспортировки лекарственных средств и медицинских изделий, разработанных в соответствии с пунктом 1 статьи 250 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года «О здоровье народа и системе здравоохранения» [10].

Технологическая схема производства ультразвукового экстракта
Salvia officinalis

ВЫВОДЫ

Разработана рациональная технология жидкого экстракта, полученного ультразвуковым методом из листьев *Salvia officinalis*.

Список использованной литературы:

1. А.Б.Букеева, С.Ж.Кудайбергенова Обзор современных методов выделения биоактивных веществ из растений// Вестник ЕНУ №2. С.192. -2013.
2. Попова Н.В., Потороко И.Ю. Повышение эффективности экстракции биологически активных веществ из растительного сырья методом ультразвукового воздействия// Журнал Вестник Южно-Уральского государственного университета. Россия. -2018
3. Коничев А.С., Баурин П.В. Традиционные и современные методы экстракции биологически активных веществ из растительного сырья: перспективы, достоинства, недостатки //Вестник МГОУ. Серия естественные науки, 2011. - №3. - С.49-54
4. Захарова Л.М., Дятлов А.В. Определение оптимальных параметров ультразвуковой экстракции при экстрагировании клубеньков стахиса// Московский государственный университет технологий и управления им.К.Г. Разумовского
- 5 Шретер А. И., Панасюк В. А. Словарь названий растений = Dictionary of Plant Names / Межд. союз биол. наук, Нац. к-т биологов России, Всерос. ин-т лек. и ароматич. растений Рос. сельскохоз. академии; Под ред. проф. В. А. Быкова. — Кенигштейн/Таунус (Германия): Кельтц Сайентифик букс, 1999. — С. 675. — 1033 с
- 6.«Справочник лекарственных растений» на основе издания: Славгородская Л. Н., Лекарственные растения, Феникс, 2005.
- 7 Фитотерапия аллергических заболеваний кожи/ В.Ф. Корсун, А.А. Кубанова, С. Я. Соколов и др. – Мн.: «Полымя», 1998. – 426 с.
8. <https://provizor.kz/>
9. ФС.2.5.0051.15 Шалфея лекарственного листа
10. Правила хранения и транспортировки лекарственных средств и медицинских изделий, разработанные в соответствии с пунктом 1 статьи 250 Кодекса Республики Казахстан от 7 июля 2020 года «О здоровье народа и системе здравоохранения»

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Ордабаев Айбек

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна

**КеАҚ «Қарағанды Медицина университеті», Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ДӘРІЛІК СӘЛБЕН ЖАПЫРАҚТАРЫНАН УЛЬТРАДЫБЫСТЫҚ СЫҒЫНДЫНЫҢ
ҰТЫМДЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ**

Бұл мақалада дәрілік шикізаттан биологиялық белсенді заттарды сығындаудың заманауи, тиімді әдісі болып табылатын ультрадыбыстық экстракция технологиясы қарастырылады. Сонымен қатар, сығындалатын шикізат – дәрілік сәлбен жапырақтары қарастырылады. Дәл осы шикізатты таңдау негізделеді, оның қасиеттері мен ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: ультрадыбыстық экстракт, дәрілік шалфей жапырақтары, экстракция әдістері, кавитация, фитопрепараттар.

Ordabayev Aibek

Murzalieva Gulnara Tleukhanovna

Abdullabekova Raisa Musulmanbekovna

**NAO "Medical University of Karaganda", Karaganda, Republic of Kazakhstan
DEVELOPMENT OF RATIONAL TECHNOLOGY OF ULTRASONIC EXTRACT FROM
SAGE LEAVES**

This article discusses the technology of ultrasonic extraction, which is a modern, effective method for extracting biologically active substances from plant materials. Also considered is the extractable raw material - leaves of sage officinalis. The choice of this particular raw material, its properties and features is substantiated.

Keywords: ultrasonic extract, Salvia officinalis leaves, extraction methods, cavitation, phytopreparations.

List of used literature:

1. A.B. Bukeeva, S.Zh. Kudaibergenova Review of modern methods for isolating bioactive substances from plants // Bulletin of ENU No. 2. P.192. -2013.

2. Popova N.V., Potoroko I.Yu. Improving the efficiency of extraction of biologically active substances from plant materials by the method of ultrasonic exposure// Bulletin of the South Ural State University. Russia. -2018
3. Konichev A.S., Baurin P.V. Traditional and modern methods of extraction of biologically active substances from vegetable raw materials: prospects, advantages, disadvantages // Vestnik MGOU. Series of natural sciences, 2011. - No. 3. - P.49-54
4. Zakharova L.M., Dyatlov A.V. Determination of the optimal parameters of ultrasonic extraction during the extraction of stakhis nodules// Moscow State University of Technology and Management named after K.G. Razumovsky
5. Shreter A. I., Panasyuk V. A. Dictionary of Plant Names / Int. union of biol. Sciences, National candidate of biologists of Russia, Vseros. in-t lek. and aromatic. plants Ros. agricultural academy; Ed. prof. V. A. Bykov. - Koenigstein / Taunus (Germany): Keltz Scientific Books, 1999. - S. 675. - 1033 p.
6. "Handbook of medicinal plants" based on the publication: Slavgorodskaya L. N., Medicinal plants, Phoenix, 2005.
7. Phytotherapy of allergic skin diseases / V.F. Korsun, A.A. Kubanova, S. Ya. Sokolov et al. - Minsk: "Polymya", 1998. - 426 p.
8. <https://provizor.kz/>
9. FS.2.5.0051.15 Salvia officinalis leaves
10. Rules for the storage and transportation of medicines and medical devices, developed in accordance with paragraph 1 of Article 250 of the Code of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2020 "On the health of the people and the healthcare system"

УДК 639.1
МРНТИ 34.29.25

Сағалиев Нурум Абдиқаримович
buiratau@mail.ru

**РГУ «Государственный национальный природный парк «Буйратау»,
пос. Молодёжный, Республика Казахстан**

К СРОКАМ ОКОТА У ГОРНОГО БАРАНА КАЗАХСКОГО НАГОРЬЯ

Изучение популяций редких видов животных в Центральном Казахстане имеет важное практическое значения для мониторинга их состояния и сохранения популяций. В настоящей статье проведены результаты фенологических учетов копытных животных на примере горного барана в 2019-2022 гг. Визуальные наблюдения показали, что период гона у горного барана приходится на 2 декаду октября – начало декабря. Сроки рождения ягнят растянуты. Первые ягнята рождаются в начале марта, массовый окот – на апрель, окончания окота – начало мая. Однако, в 2022 году зафиксирован окот ягнят, приходящийся на начало июня. Таким образом, уточнены сроки гона и окота горного барана в условиях ГНПП «Буйратау».

Ключевые слова: горный баран, ГНПП «Буйратау», популяции, охранные мероприятия

Введение. Популяции всех редких копытных очень уязвимы со стороны браконьеров, имеющих нарезное оружие, высоко-проходимый автомобильный и снегоходный транспорт, что вызывает объективную тревогу. Незначительные изменения условий (повышение спроса, ухудшение охраны и т.п.) могут привести к катастрофическому снижению численности и поставить этих ценных животных на грань полного исчезновения [1]. Казахский горный баран – занесенный в Красную Книгу Казахстана и 2-е приложение СИТЕС [2, 3] – единственное редкое млекопитающее обитающее на территории государственного национального природного парка «Буйратау». Ценность этого копытного и его уязвимость подчеркивают необходимость всестороннего исследования его популяции, включая постоянный мониторинг в данном регионе. Это обуславливает актуальность нашей работы, а сведения, полученные нами, представляют особый интерес.

Объекты и методика исследований. Материал для настоящего сообщения собран в ходе наших наблюдений за копытными животными в ГНПП «Буйратау» в 2019-2022 г. Визуальное слежение за животными проводилось с помощью биноклей с увеличением 8x30, 12x45, 15x45.

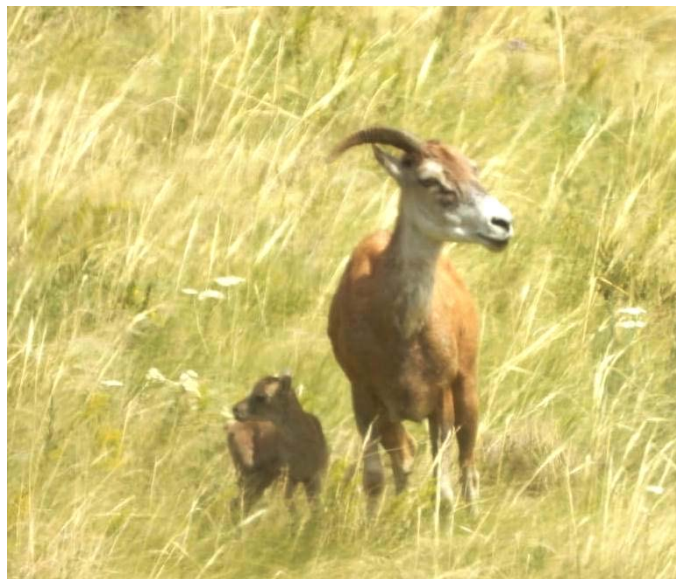
Результаты и обсуждения. По данным ряда исследователей, гон у горного барана в Казахском нагорье начинается во второй декаде октября и заканчивается в конце ноября - начале декабря [2, 3].

Первые признаки гона – переход самцов в места обитания самок и начало ритуальных взаимоотношений между самцами, связанных с установлением иерархии наблюдаются в конце сентября. К 30 октября формирование гонных групп заканчивается [3].

Индивидуальные отклонения ранее отмечались для других видов горных баранов. Так, у некоторых самок снежного барана экстремус наступал в начале октября, у других – в начале декабря [4]. Мы так же неоднократно наблюдали покрытие самок Казахстанского горного барана в начале октября. Однако поздних спаривания не отмечали.

Сроки рождения ягнят в Казахском нагорье так же растянуты. Первое рождение ягнят отмечается в конце марта - начале апреля, последние – в конце апреля - начале мая [3]. В горах Ерментау первая встреча новорождённого ягнёнка, нами отмечена 12 апреля, массовый окот наблюдаем 18 - 25 апреля, наиболее поздние рождения ягнят фиксировали в конце второй декады мая.

В 2020 году, 6 июня нами сфотографированы ягненок 3-4 дней (рис. 1, 2).

Рисунок 1. Фотография самки горного барана с ягненком. 06.06.2020.
Горы Шайушкул

Рисунок 2. Фотография самки горного барана с ягненком. 06.06.2020.
Горы Шайушкул

Этот случай вполне подходит под единичные индивидуальные отклонения. С учётом сроков беременности нашего подвида - 163-168 дней [3, 5], спаривание самки могло произойти во второй декаде декабря.

24.06.2022, при осуществлении охранных мероприятий по территории парка, нами встречена группа самок с молодняком, у одной из них (отставшей) был предположительно 2-3 дневный ягненок (рис. 3), уступавший по размеру остальным почти в двое.

Рисунок 3. Фотография самки горного барана с ягненком. 24.06.2022. Горы Каратау

Этот случай позволяет нам предположить, что данная самка была покрыта в первой декаде января.

Таким образом, результаты позволили уточнить сроки окота дикого барана в условиях ГНПП «Бұйратау».

Список использованной литературы

1 Бербер А.П., Мигушин А.А., Бербер А.А. Наблюдения за архаром в горах Ерментау // Материалы VII международной научно-практической конференции «Климат, экология, сельское хозяйство Евразии». - Иркутск, 2018. - С. 164-168.

2 Федосенко А.К., Капитонов В.И. Архар // Млекопитающие Казахстана. - Алма-Ата, 1983. - Т.3, Ч.3. - С.144-209.

3 Бербер А.П. Горный баран Казахского нагорья. - Караганда, 2007. - 168 с.

4 Ревин Ю.В., Сопин Л.В., Железнов Н.К. Снежный баран. - Новосибирск, 1988. - 191 с.

5 Мигушин А.С., Бербер А.П., Дарибекова С.К., Ержанов Н.Т. Размножение североказахстанского горного барана // Современные проблемы экологии Центрального Казахстана. - Караганда, 1998. - С. 27-35.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сағалиев Нурум Абдукаримұлы
«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, пос. Жастар,
Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТАУЛЫ АЙМАҒЫНДАҒЫ ТАУЛЫ ҚОШҚАРДЫҢ ҚОЗДАУ МЕРЗІМІ

Орталық Қазақстанда сирек кездесетін жануарлар түрлерінің популяциясын зерттеу олардың жай-күйін мониторингілеу және популяцияларды сақтау үшін маңызды практикалық маңызға ие. Осы мақалада 2019-2022 жылдардағы тау қойларының мысалында тұяқты жануарларды фенологиялық есепке алу нәтижелері жүргізілді. Көрнекі бақылаулар тау қойларының күйік кезеңі қазан айының 2 онкүндігіне – желтоқсанның басына келетінін көрсетті. Қозылардың туу мерзімі ұзақ уақытқа созылады. Алғашқы қозылар наурыз айының басында, жаппай қоздау сәуір айында, қозының соңы мамырдың басында туады. Алайда, 2022 жылы маусымның басында да қозылардың қоздауы тіркелді. Осылайша, "Бұйратау" МҰТП жағдайында тау қойларының күйлеу және қоздау мерзімдері нақтыланды.

Тірек сөздер: тау қойлары, «Бұйратау» МҰТП, популяциясы, сақтау шаралары

Sagaliev Nurum Abdykarimovich
State National Natural Park "Buiratau", pos. Youth,
Republic of Kazakhstan

TO THE TERMS OF LAMBING AT THE MOUNTAIN RAM OF THE KAZAKH HIGHLANDS

The study of populations of rare animal species in Central Kazakhstan is of important practical importance for monitoring their condition and conservation of populations. In this article, the results of phenological surveys of ungulates were carried out using the example of a mountain ram in 2019-2022. Visual observations showed that the period of rut in a mountain ram falls on the 2nd decade of October - early December. The timing of the lambs' birth is stretched. The first lambs are born in early March, the mass occult - in April, the end of the occult - in early May. However, in 2022, lambs were recorded, falling at the beginning of June. Thus, the terms of the rut and aberration of the mountain ram in the conditions of the State National Natural Park "Buiratau".

Keywords: mountain ram, State National Natural Park "Buiratau", populations, security measures

List of used literature

- 1 Berber A.P., Migushin A.A., Berber A.A. Observations of the archer in the Ermentau Mountains // Materials of the VII International Scientific and Practical Conference "Climate, Ecology, Agriculture of Eurasia". - Irkutsk, 2018. - P. 164-168.
- 2 Fedosenko A.K., Kapitonov V.I. Arkhar // Mammals of Kazakhstan. - Alma-Ata, 1983. - Т. 3, Part 3. - P.144-209.
- 3 Berber A.P. Mountain ram of the Kazakh Highlands. - Karaganda, 2007. - 168 p.
- 4 Revin Yu.V., Sopin L.V., Zhelezov N.K. Snow ram. - Novosibirsk, 1988. - 191 p.
- 5 Migushin A.S., Berber A.P., Daribekova S.K., Yerzhanov N.T. Reproduction of the North Kazakhstan mountain ram // Modern problems of ecology of Central Kazakhstan. - Karaganda, 1998. - P. 27-35.

ӨОК 57:591.5 (574.3)
ҒТАХР 34.33.27

Турлыбекова Гульжазира Қантарбаевна
gulzhazira_t@mail.ru
Камалиева Динара Ертарғынқызы
dkamalievova03@gmail.com

Е. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**«БҰЙРАТАУ» МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕГІ ҚҰС ФАУНАСЫНЫҢ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі аумағындағы сирек кездесетін, оның ішінде Қызыл кітапқа енген құстар анықталып, зерттелген. Осы құстар отрядтары бойынша жіктеліп, олар арнайы кестеде берілген. Ұлттық парк аумағында әлі сирек кездесетін, мысалы, *falco cherrug*, *haliaeetus leucorhynchus*, *syrrhaptes paradoxus* тәрізді кейбір құстардың түрлері атап өтілген. Соның нәтижесінде оларды қорғау және санын көбейту шаралары бойынша нақты ұсыныстар берілген. Оның ішінде «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі аумағындағы Қызыл кітапқа енген құстарға басымдық беріліп, олардың санына талдау жасалған. Саны артқан, қалпына келтірілген немесе азайып бара жатқан құстар нақты анықталған. Құстардың санының өзгеруіне әсер ететін факторларға талдау жасалып, соның ішінде антропогенді факторлар сарапталған. «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Қызыл кітапқа енген құстар үшін қолайлы мекен ету ортасы ретінде дамыту бойынша ұсыныстар келтірілген.

Тірек сөздер: құстар, ұлттық табиғи парк, Қызыл кітап, фауна, қорғау, отряд

Құстардың табиғат пен адам өміріндегі маңызы өте зор. Сондықтан қазір биологиялық алуантүрлілікті, бірлестіктер мен экожүйелерді сақтау баса назар аударуды талап ететін проблемалардың бірі. Соның ішінде құстардың мекен ететін ортасының өзгеруі мен жойылуы, санының азаюы, табиғаттың ластануы салдарынан қырылуы олардың түрлерінің азаюына әкеп соқтыруда.

Қорғалатын табиғи паркте зерттеу жүргізу маңызды мәліметтерді жинауға ғана емес, олардың экологиялық жағдайын бағалауға мүмкіндік берді. Экожүйелер орнитофауналарындағы өзгерістер климаттың өзгеруіне алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанда кездесетін құстардың түрлері мен санын анықтап, жүйелеу үшін «Бұйратау» МҰТП-нде жұмыстар жоспарлы түрде жүргізіліп отырғандықтан, орнитофаунаға байланысты зерттеулер әрқашан өзекті болып табылады.

Саны күрт азайып кеткен құстарды зерттеу арқылы олардың болашақтағы таралу аймағы анықталып, кей жерлерде қорғау шаралары жүзеге асырылады. Қазақстан ғалымдары осындай құстардың тізімін қамтумен «Қызыл кітабын» жасауға кірісті. Бұл зерттеу материалдары құстарды қорғау шараларын ұйымдастыруға өзінің мол септігін тигізері сөзсіз [1, 2].

Негізгі бөлім. «Бұйратау» МҰТП орнитофаунасында дала, бұта, орман және сулы-батпақты орнито кешендер құстары қамтылған. Оның құрамы осы аймақтағы басым ландшафттармен (дала, төмен таулы) байланысты. «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағы орташа құрғақ және құрғақ далалар арасындағы өтпелі жолақта, дала аймағының шегінде орналасқан. Қазақстанның физикалық-географиялық аудандастырылуына сәйкес «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи саябағының аумағы Орталық Қазақстан ұсақ шоқысына, Қарағанды-Шыңғыстау құрғақ далалық төмен таулы және ұсақ шоқысына, Ерейментау-Қарқаралы тау-ұсақ шоқысы орташа құрғақ және биік белдеуі бар құрғақ даласына жатады [3].

Құстартүрлі тіршілік ортасына бейімделген, бұл олардың арасында экологиялық топтардың пайда болуына байланысты. Әр топ өз мекендейтін жерде, өздеріне тән азықты тұтынады. Құстардың басым көпшілігі жәндіктерді қорек етеді. Әлсіз жануарлармен қоректенетін жыртқыш құстар табиғатта санитар қызметін атқарады. Көптеген құстардың жемістермен, тұқымдармен қоректенуі олардың таралуына ықпалын тигізеді.

Орнитофаунаның негізін ашық кеңістіктегі құстар құрайды. Индикаторлық түрлер мынадай көрсеткіштер бойынша іріктеледі: жеткілікті саны, осы түрлерде сыртқы ортаның өзгеруіне реакцияның болуы (дарақтардың саныназаюы, артуы), түрдің таралу шекаралары жақсы байқалатын, дәстүрлі есептеу әдістерімен есепке алу мүмкіндігі, индикатордың түрін анықтаудың жеңілдігі. Индикаторлық түрлердің есебі белгілі бір топтар үшін қабылданған стандартты әдістерге сәйкес тұрақты бағыттарда жүргізілді. Табиғи парк аумағындағы индикаторлық түрлері: сұңқылдақ аққу (*Cygnus cygnus*), көкқара (*Aquila heliaca*), бүркіт (*Aquila chrysaetos*), ақ кекілік (*Lagopus lagopus*), құр (*Lyrurus tetrix*), сұр шіл (*Perdix perdix*), ақбас тырна (*Anthropoides virgo*) и безгелдек (*Otis tetrix*) [2].

Табиғи парк аумағында Қазақстанда мекендейтін құстардың 18 отрядының 16 отрядынан өкілдер кездеседі, ұялаушы фаунаның 34,5% құрайтын торғайтәрізділермен қатар, қазтәрізділер мен татреңтәрізділер өкілдері басым. Бұл ауданда құстар миграциясықандай да бір белгілі ұшу жолын жасамайды, олар үлкен сап құрып ұшып өтеді. Тек суда жүзетін және су маңы құстары сулы-батпақты жерлерде тұрақты ұшырасады. Құрлық құстары бұл маусымдарда кез келген ауданда анықталуы мүмкін.

«Бұйратау» МҰТП ауданындағы барлық мезгілде құстардың жоғары құрамы және сан алуандылығы байқалады. Осы аймақ арқылы жылына екі рет – сәуір-мамыр және тамыздан қазанға дейін, 9 отрядтан кем дегенде 100 құс түрінің өкілдері ұшады. «Бұйратау» МҰТП аумағында Қызыл кітапқа енген құстарды қорғау шаралары қолға алынған. Қазақстанда құстардың 57 түрі Қызыл кітапқа енген. «Бұйратау» МҰТП аумағындағы құстардың жалпы саны – 182, оның ішінде Қызыл кітапқа енген 21 түр бар [5,6,9] (1-кесте).

1-кесте - «Бұйратау» МҰТП аумағындағы Қызыл кітапқа енген құстар

№	Қазақша аты	Латынша аты	Орысша аты	Сипаты
Ескек аяқтылар отряды- Steganopodes				
1	Бұйра бірқазан	<i>Pelecanus crispus</i>	Кудрявый пеликан	Көшпелі кезеңде ұшып келеді
Үйрек тәрізділер отряды – Anseriformes				
2	Қызылжемсаулы қарашақаз	<i>Branta ruficollis</i>	Краснозобая казарка	Ұшып келуші
3	Сұңқылдақ аққу	<i>Cygnus cygnus</i>	Лебедь кликун	Ұя салатын
4	Кіші аққу	<i>Cygnus bewickii</i>	Малый лебедь	Ұшып келуші

5	Шикылдақ қаз	<i>Ancer erythropus</i>	Пискулька	Ұшып келуші
6	Ақбас үйрек	<i>Oxyura leucocephala</i>	Савка	Ұшып келуші
Тырналар отряды – Gruiformes				
7	Ақбас тырна	<i>Anthropoides virgo</i>	Журавль-красавка	Ұя салатын
8	Тырна	<i>Grus grus</i>	Серый журавль	Ұшып келуші
9	Безгелдек	<i>Tetrax tetrax</i>	Стрепет	Ұя салатын
Тетрентәрізділер отряды – Charadriiformes				
10	Тарғақ	<i>Vanellus gregarius</i>	Кречетка	Ұя салатын
Шағала отряды – Lariformes				
11	Қылан қарабас шағала	<i>Larus ichtiaetus</i>	Черноголовый хохотун	Ұшып келуші
Жыртқыш құстар отряды – Falconiformes				
12	Бүркіт	<i>Aguila chrysaetus</i>	Беркут	Ұя салатын
13	Қаракүс	<i>Aguila heliaca</i>	Могильник	Ұшып келуші
14	Дала қыраны	<i>Aguila nipalensis</i>	Степной орел	Ұя салатын, Ұшып келуші
15	Бақалтақ қыран	<i>Aguila pennuta</i>	Орел-карлик	Ұя салатын
16	Аққұйрықты суббүркіт	<i>Haliaeetus albicilla</i>	Орлан белохвост	Ұшып келуші
17	Кезқұйрықты суббүркіт	<i>Haliaeetus leucoryphus</i>	Орлан долгохвост	
18	Ителгі	<i>Falco cherrug</i>	Балобан	Ұя салатын
19	Лашын	<i>Falco peregrinus</i>	Сапсан	Ұшып келуші
Үкі отряды – Strigiformes				
20	Үкі	<i>Bubo bubo</i>	Филин	Ұшып келуші
Кептертәрізділер отряды - Columbiformes				
21	Қылқұйрық бұлдырық	<i>Syrhaptes paradoxus</i>	Саджа	Ұшып келуші, ұя салушы

«Бұйратау» паркі аумағында құстардың ұя салушы сирек түрлерінің саны негізінен тұрақты [3]. Мысалы, тырналар отрядына (*Gruiformes*) жататын ақбас тырнаның санының жоғарылауының тұрақты үрдісі байқалады (1-сурет).

1-сурет. Ақбас тырна

Ақбас тырна (*Anthropoides virgo* – Журавль-красавка). Биотоп. Дала және ауыл шаруашылық ландшафтары. Шағын түрлер құрмайды. Ұя салушы түрге жатады. Денесінің ұзындығы – 0,9-1 м,

қанаттарының құлашы – 1,6-1,8 м; салмағы – 2-3 кг. Негізгі қорегі – өсімдіктердің түрлі бөліктері, бұршақты дақылдар, астықтар, жәндіктер, басқа да ұсақ жануарлар. Жұмыртқа салуы кем дегенде үш жұмыртқадан тұрады. Инкубациялық кезең 27-29 күнге созылады [7].

Сонымен қатар парк аумағында бүркіттің саны тұрақты жоғарылауда. Климат факторларына, сондай-ақ қыстағы қорек көзіне байланысты безгелдектің саны құбылмалы болып отыр. Басқа да құстардың кей түрлері әлі де сирек кездеседі. Мысалы, дуадақ, тарғақ, үкі, сүйір тұмсықты шалшықшы, лашын, балықшы түйғын. Лашынның (*Falco peregrinus*) қанаты ұзын, үшкір, үстіңгі беті сұр, астыңғы жағы ақшылдау келген, көлденең қара жолақты (2-сурет).

2-сурет. Лашын

Лашын (*Falco peregrinus* – Сапсан). Биотоп. Өзендердің орман алқабында және таулы көлдерде, жартастарда кездеседі. Қазақстанда *Falco peregrinus peregrinus* ұя салады, көші-қондарда *Falco peregrinus calidus* кездеседі. Ұя салушы, ұшып-қонушы түрге жастады және оңтүстікте қыстап қалады. Денесінің ұзындығы 36-51 см, қанатының құлашы 85-117 см; салмағы 580-1300 г. Лашын тек қана орташа және ұсақ құстармен қоректенеді. Аталығы мен аналығында жыныстық жетілу туғаннан кейін келесі жылында болады. Әдетте ұрғашысы 2-5 жұмыртқа салады. Инкубация кезеңі 33-35 күнді құрайды [7].

Фаунаның өзгеруі, ең алдымен дала түрлерінің санының өзгеруі тың жерлерді жыртумен және олардың дақылдаралқабына айналуымен байланысты. Осы себепті дуадақтардың, безгелдектердің, ақбас тырналардың, тарғақтардың, дала бүркіттердің және т.б. саны күрт төмендеді [2]. Соңғы жылдары «Бұйратау» МТҰП-інде жер жыртудың тоқтатылуына байланысты безгелдек санының өсу үрдісі байқалды, ақбас тырна мен дала бүркітінің бұрынғы санын іс жүзінде қалпына келтірілді. Бірақ дуадақ пен тарғақтың санының көбеюі әлі де қиын жағдайда. Тарғақтың көбеюі тіпті нашарлай түсуде (3-сурет).

3-сурет. Тарғақ

Тарғақ (*Vanellus gregarius* – Кречётка) Тетрентәрізділер отрядына жатады. Биотоп. Дала және ауылшаруашылық ландшафтары. Жеке түр құрмайды, ұя салушы және ұшып-қонушы түр. Денесінің ұзындығы 27-30 см, қанатының құлашы 65-70 см; салмағы 170-270 г. Жануарлар қорегімен, түрлі жәндіктермен қоректенеді. Жыныстық жетілуі бір жылды құрайды. Аналығы 3-5 жұмыртқадан басып шығады. Аталығы мен аналығы кезектесіп күзде балапандарын басып шығарады [7, 9].

Қорытынды. «Бұйратау» ұлттық табиғи паркін құру флора мен фаунаның біртұтас генофондын сақтап қалуға мүмкіндік туғызып отыр. Қорық аймағында жыл бойы зерттеулер, антропогендік факторлардың әсерінен саны өзгеріске ұшыраған өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуге рұқсат етілген. Аймақтың негізгі функциясы – қоршаған ортаны тұрақтандыру [8].

Бұрын ұлттық парктің аумағында флораның түрлік құрамы мен фаунаның жекелеген компоненттері зерттелгенімен, су көздері мен топырақты экологиялық бағалау жүргізілген жоқ. Ластағыштардың түрлері жекелеген түрлердің жойылуына, олардың санының азаюына немесе табиғи факторларға төзімділігінің, қауымдастық құрылымының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Мысалы,

пестицидтер құстардың жұмыртқаларының сапасын төмендетеді, бұл олардың санының азаюына әкеледі. Мұндағы Сасықкөл, Бозайғыр және Әжібай көлдері құстардың көптеген түрлерін, соның ішінде Қазақстанның Қызыл кітабына енген құстардың ұшып өтетін, азықтандыратын және ұя салатын орны [1]. Алынған мәліметтер көлдердің тұздану санаттарын анықтауға мүмкіндік берді. Бозайғыр көлі шартты түрде тұщы, Әжібай көлі тұзды, Сасықкөл көлі тұзды көл ретінде анықталған. Барлық сынағандар бойынша ауыр металдардың, хош иісті компоненттердің және пестицидтер қалдықтарының шекті шоғырлануының асып кетуі анықталмады. Бұл көлдердің экологиялық тазалығын, олардың су және су маңындағы құстар үшін жеткілікті жемшөп базасын дамытуға жарамдылығын растайды. Екінші кезеңде көлдер маңында іріктелген топырақ үлгілерінде ауыр металдардың жиналуы талдалды. Нәтижелер бірде-бір элемент шекті шоғырланудан аспайтындығын көрсетті. Зерттеудің үшінші кезеңінде су және су маңындағы құстардың түрдік құрамын бағаланды. Ұлттық парк аумағы көптеген көптеген құстардың ұшу, тамақтану және ұя салу орны екендігі анықталды. Парк аумағында тұрақты немесе уақытша негізде Қазақстан құстарының толық түрдік құрамының 40-45%-ға жуығы бар. Қазақстан құстарының шамамен 32%-ы парк аумағында және оған іргелес аумақтарда ұя салады [2,9].

«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында өрт, шөп шабу, көп мал бағу, браконьерлік тәрізді бірқатар антропогенді факторлар байқалады. Сондықтан жануарлар әлемін сақтау үшін экологиялық іс-шаралар ұзақ мерзімді мониторингтік бақылау, жануарлар дүниесін түгендеу, түрлердің биологиялық және экологиялық сипаттамаларын зерттеуді қамтуы тиіс.

Жиналған материалдар негізінде «Бұйратау» табиғи паркі құстардың жойылып бара жатқан түрлерін сақтау және оларды қорғау үшін қажетті жағдайлар бар деп қорытынды жасауға болады. Оның аумағында құстар санының маусымдық азаюы мен көбеюі климаттық жағдайлардың, жыртқыштардың, сондай-ақ өрттердің әсерінен болады. Аталған факторлар жеке-жеке емес, жиынтығында әсер етеді. Құстарды барынша қорғауға ірі жыртқыштарды күзетуді күшейтіп, санын реттеп, аң аулау мерзімдерін өзгерте отырып қол жеткізуге болады [8, 9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Турлыбекова Г.К., Сотникова В. Экологические особенности дневных хищных птиц на территории парка «Буйратау» // Актуальные проблемы современности. Международный научный журнал №2 (20) – Қарағанды: РИО «Болашақ – Баспа», 2018. - С. 207-210.
- 2 Минаков А.И., Исмаилова Ф.М., Ишмуратова М.Ю., Турлыбекова Г.К. Фауна и флора государственного национального природного парка «Буйратау». Монография. Государственный национальный природный парк «Буйратау» / Караганда, 2019. – 155 с.
- 3 Турлыбекова Г.К., Ж. Ж. Блялова, Б. М. Байдулатова. К авифауне Государственного национального парка «Буйратау», северо-восточный Казахстан. Орнитологические исследования в странах Северной Евразии. Тезисы XV Международной орнитологической конференции Северной Евразии. – Минск, 2020. - С. 462.
- 4 Турлыбекова Г.К., Мизембаев Е.Т., Төлегенқызы Ж., Рахимов М.Ш., Ислам Н.М. Экологиялық туризмді дамыту мақсатында Орталық Қазақстанда кездесетін күндізгі жыртқыш құстарының биологиялық саналуандығын сақтау («Бұйратау» МҰТП және «Қарқаралы» МҰТП мысалында). Современное состояние биоразнообразия РГУ «ГНПП «Буйратау» и его роль в экотуризме. - Молодежный, 2021. – С. 41-46.
- 5 <https://birds.kz/v2taxon.php?s=183&l=ru> (жүгінге күні: 17.11.2022)
- 6 <https://birds.kz/v2taxon.php?s=275&l=ru> (жүгінген күні: 14.11.2022)
- 7 Гаврилов Э.И. «Фауна и распространение птиц Казахстана». «Птицы Казахстана», том 2. Издательство Академии наук Казахстана / Алматы, 1999. – 210 с.
- 8 G.K.Turlybekova, G.O. Zhuzbaeva, A.Zh. Shaibek, G.Zh. Zhomartova. Animal ecology. Study guide. - Karaganda: Karaganda State University Publishing House, 2020. 183 p.
- 9 Турлыбекова Г.К. Буйратау мемлекеттік ұлттық табиғи бағы құс фаунасының экологиясы. Монография. - Қарағанды: «Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасы. -2022. - 163 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Турлыбекова Гульжазира Қантарбаевна
Камалиева Динара Ертарғынқызы**

**Карагандинский университет имени Е.Букетова, Караганда, Республика Казахстан
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФАУНЫ ПТИЦ В ГОСУДАРСТВЕННОМ
НАЦИОНАЛЬНОМ ПРИРОДНОМ ПАРКЕ «БУЙРАТАУ»**

В статье изучены редкие, в том числе занесенные в Красную книгу, птицы на территории государственного национального природного парка «Буйратау». Приведена классификация птиц по отрядам, которая представлена в специальной таблице. Среди редких видов птиц отмечены: Falco cherrug, Haliaeetus leucoryphus, Syrrhaptes paradoxus в анализом их численности. По итогам исследования даны практические рекомендации по мерам их защиты и увеличения численности. Выделены категории птиц, численность которых увеличивается, восстанавливается или уменьшается. Проанализированы факторы, влияющие на изменение численности птиц, в том числе антропогенные. Приведены рекомендации по развитию государственного национального природного парка «Буйратау», как благоприятной среды обитания для птиц, занесенных в Красную книгу.

Ключевые слова: птицы, национальный природный парк, Красная книга, фауна, охрана, отряд

Turlybekova Gulzhazira Kantarbaevna

Kamalieva Dinara Erargynovna

Karaganda University named after E. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ECOLOGICAL PROBLEMS OF BIRD FAUNA IN THE STATE NATIONAL NATURE PARK
"BUIRATAU"

In the article, rare birds, including those included in the Red Book, in the territory of the "Buyratau" state national natural park were identified and studied. These birds are classified by orders and are presented in a special table. Some species of birds, such as falco cherrug, haliaeetus leucoryphus, syrrhaptes paradoxus, which are still rare in the territory of the national park, are noted. As a result, specific proposals were made for measures to protect and increase their number. Among them, priority was given to the birds included in the Red Book in the territory of the "Buyratau" state national natural park, and their number was analyzed. Birds that have increased in number, recovered or are in decline are clearly identified. Factors affecting the change in the number of birds were analyzed, including anthropogenic factors.

Keywords: birds, national Nature Park, Red Book, fauna, protection, detachment

List of used literature:

1 Turlybekova G. K., Sotnikova V. ecological identity of the Daily Predators on the territory of the park "Buiratau" // Current problems of modernity. International scientific journal No. 2 (20) – Karaganda: Rio "Bolashak - publishing house", 2018. - P. 207-210.

2 Minakov A. I., Ismailova F. M., Ishmuratova M. Yu., Turlybekova G. K. fauna and flora of the National Park "Buiratau". Monograph. State National Park "Buiratau" / Karaganda, 2019 – - 155 P.

3 Turlybekova G. K., Zh. Zh. Blyalova, B. M. Baidulatova. To avifauna State National Park "Buiratau", North East Kazakhstan. Ornithological research in the countries of northern Eurasia. Thesis XV International Ornithological Conference of northern Eurasia. - Minsk, 2020. - P. 462.

4 Turlybekova G. K., Mizembayev E. T., Tolegenovna zh., Rakhimov M. Sh., Islam N. M. conservation of the biological diversity of birds of prey of the day found in central Kazakhstan in order to develop ecological tourism (on the example of Buiratau and Karkaraly). The modern state of biorasification of the RGU " GNP "Buiratau" and its role in ecotourism. - Molodezhny, 2021. - Pp. 41-46.

5 <https://birds.kz/v2taxon.php?s=183&l=ru> (date of application: 17.11.2022)

6 <https://birds.kz/v2taxon.php?s=275&l=ru> (date of application: 14.11.2022)

7 Gavrilov E. I. "fauna and reproduction of kittens of Kazakhstan". "Kittens of Kazakhstan", Volume 2. The Academy of science of Kazakhstan / Almaty, 1999 – - 210 P.

8 G.K.Turlybekova,G.O. Zhuzbaeva, A.Zh. Shaibek, G.Zh. Zhomartova. Animal ecology. Study guide. - Karaganda: Karaganda State University Publishing House, 2020. 183 p.

9 Turlybekova G. K. ecology of the Kus fauna of the Buiratau state National Natural Garden. Monograph. - Karaganda: "Acad. E. A. Buketov. Publishing house of NAO" Karaganda UN". -2022. - 163 P.

Турсынова Шынар Бабашовна

shynartursynova@mail.ru

Жунусова Майра Абыловна

maira.zhunusova@mail.ru

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна

raissa.farm@mail.ru

Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Кариева Екут Саидкаримовна

yosk@mail.ru

Ташкент фармацевтикалық институты, Ташкент, Өзбекстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ФИТОПРЕПАРАТТАР ӨНДІРІСІНІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Мақалада Қазақстан Республикасында дәрілік өсімдік шикізатының бірегей қоры мен фитотерапия, фитопрепараттар өндірісі бойынша әдеби шолу баяндалған.

Тірек сөздер: Фармацевтік препарат, фитотерапия, бозсары қотырот, экстракт, дәрілік өсімдік шикізат.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары бүкіл әлемде табиғи текті дәрілік құралдарға деген қызығушылық күн сайын өсуде. ДДСҰ мәліметтері бойынша өсімдік текті дәрілер фармацевтика индустриясы көлемінің едәуір бөлігін алады. Фармацевтік нарықтың жалпы көлеміндегі дәрілік өсімдіктер мен жинақтардың үлесі Евроодақ елдерінде - 10% - дан артық, дәл осы көрсеткіш Қазақстанда барлығы - 1–1,5%! [1]. Германия тұрғындарының жартысынан астамы өсімдіктермен емделгенді жөн көреді, АҚШ-ның әрбір екінші тұрғыны өсімдік текті дәрілерді күнделікті қабылдайды. Қазақстанда да тұтынушылар табиғи құралдарды қабылдау қолға алына бастады. Фитопрепараттар нарығының жыл сайынғы өсуі - 12 - 15%- ды құрайды, ал жалпы фармацевтік нарықтың өсуін сарапшылар ең көп дегенде 10% - ға артады деп бағалайды [2].

Қазіргі кезде әлемдік фармацевтік препараттар нарығындағы өсімдік текті құралдардың үлесі - 40%-дан артық, оның үстіне соңғы жылдары бұл үлес өсуге бағыт алған. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының болжауы бойынша таяудағы онжылдықта дәрілік құралдардың жалпы көлеміндегі фитопрепараттардың үлесі 60% - дан артады [1].

XX ғасырдың екінші жартысында адамдардың табиғатқа, оның ішінде, дәрілік құрал таңдауда, жақындап ұмтылғанына ере отырып, кейбір дәрігерлер өз тәжірибесінде дәрілік өсімдік құралдарын, галендік препараттарды, сонымен қатар, заманауи қалыптардағы дайын, стандартталған фитофармацевтік құралдарды белсенді пайдалана бастады. Сол кезден бастап фитотерапия жаңа ғылыми негізде қайта түлей бастады [2 - 5].

Фитотерапия – ежелгі дәстүрлі және әр елдің халық медицинасының мыңжылдық тәжірибесін заманауи медицинаның жетістіктерін ұштастыратын ең ежелгі және ең жас ғылым.

Қазіргі кезде дәрілік өсімдіктердің орасан зор мәнге ие екендігі және синтетикалық препараттар оларды толық алмастыра алмайтындығы туралы ұғым пайда болды.

Дәрілік өсімдіктердің ішінде тек қана ауруларды емдейтін түрлері бар және емдеу мақсатымен бір бөлігі ғана қолданылатын, ал қалған бөлігі басқа салада – таза күйінде тағам ретінде немесе тағамға биологиялық белсенді қосымшалар ретінде - кеңінен қолданылады [2, 6, 7].

Көне заманда өсімдіктер қарапайым жолмен анықталған емдік қасиеттері заманауи медицинада ғылыми негіздеме табуға. Бұнда заманауи тәжірибеде өсімдіктердің кейбір биологиялық белсенді заттары жиі қолданылады: алколоидтар, эфир майлары, органикалық қышқылдар, дәрумендер, иілік заттар, шайырлар, шырыштар, фитонцидтер және басқалар.

Заманауи түсініктер бойынша өсімдік текті дәрілер – биогенетикалық түрде қалыптасқан бүтін кешен, олардың құрамына белсенді әсер ететін заттар және басқа екіншілік метаболиттер, протеиндер, эфир майлары, хлорофилл, микроэлементтер, бейорганикалық тұздар, дәрумендер және басқалар кіреді [8].

Өсімдік және жануар текті субстанциялар аз уыттылық, қол жетімділік, жанама әсерлердің

жоқтығы сияқты қасиеттерге ие, организмнің ферменттік жүйелеріне жақын, алмасу реакцияларына оңай кіріседі, организмнен оңай бөлініп шығады [9].

Өсімдіктерден дәрілер алу жолдарының қарапайымдылығы мен арзандығы, дәрілік өсімдік шикізатының қолжетімділігі - ең маңызды мәселелер.

Фитотерапияның қолдану күрделілігі - дәрілік өсімдіктердің химиотерапиямен салыстырғанда молекулалық деңгейдегі әсері әрдайым белгілі бола бермейді, химиялық құрамы тұрақсыз және өсірудің климаттық, топырақтық, экологиялық жағдайларына тәуелді. Кептіру кезінде және дұрыс сақтамағанда биологиялық белсенділігі төмендейді, ал фармакологиялық құндылығы шұғыл төмендейді [10].

Фитотерапияға қызығушылық тұрғындардың жасының құрылымына да байланысты: дәрілік құралдарды ұзақ қолдануды қажет ететін бір немесе екінші бір аурумен ауыратын егде және кәрі жастағы адамдардың көбеюі және жанама құбылыстардың даму мүмкіндігі өте төмен болуы керек. Фитотерапияның педиатриядағы рөлі ерекше, өйткені дәрілік өсімдіктер жұмсағырақ әсер етеді және қажетсіз асқынулар сирегірек болады [11].

Өзінің территориялық - географиялық орналасу ерекшеліктеріне қарай Қазақстан өсімдік шикізатынан дәрілік препараттарды өндірудің келешегі зор база болып саналады.

Қазақстан Республикасында дәрілік өсімдік шикізаттың бірегей қоры бар. Қазақстан флорасы алуан түрлілікпен ерекшеленеді және өсімдіктердің 6000 түрі бар, оның ішінде 1025 түр –эфир майларының көзі болуы мүмкін, 200-ден асатүр – терпеноидкұрамды, 120 – алкалоидкұрамды, 130 түр – фенолдық қосылыстар көзі және 42 стероидкұрамды түр бар [12]. Жағымды климаттық жағдайлар ББЗ-дың түзілуіне және жеткілікті мөлшерде жиналуына барлық жағдайды жасайды.

Қазіргі таңда, синтетикалық дәрілік заттар өндірісін қамтамасыз ететін заманауи химияның айтарлықтай дамуына қарамастан, дәрілік өсімдік шикізатынан жасалған препараттардың шығарылу көлемі жыл сайын артып отыр. Өсімдік текті препараттардың табиғаты мен химиялық құрамы адам ағзасына барынша жақын болып келеді, сондықтан олар зат алмасу үрдісіне қатысуға бейім. Фитотерапия тиімді, салыстырмалы түрде қауіпсіз болып табылады, мөлшерін жеке адамға арнап таңдап алуға болады, созылмалы ауруларда ұзақ уақыт қолдануға мүмкіндік беретін уыттылығының төмендігі фитопрепараттар өндірісінің дамуына жол ашады.

Соңғы он жылда дәрілік өсімдіктерді қолдану өзектілігі бірнеше есеге артты. Өйткені, біз бүгінде терапевтикалық сәтсіздіктер мен ятрогендік асқынулардың куәгері болудамыз. Емдеу саласындағы дәрігерлердің назары фармакологиялық белсенділігі жоғары фитопрепараттарды әртүрлі патологиялық жағдайлардың алдын алу және оларды емдеу мақсатында қолдануға бағытталуда. Сондықтан да, әлемдік фармацевтикалық нарықта фитопрепараттардың үлесінің өсу тенденциясы байқалып отыр.

Қазіргі кезде дәрілік өсімдіктерден жасалған фитопрепараттарға кең ауқымды көңіл бөлінуде. Фитопрепараттар, қазіргі таңда, дәрілік заттардың 85-тен көп фармакотерапевтикалық тобының құрамына енген және басым бөлімінің синтетикалық алмастырғышы жоқ. Бұл дәлел белгілі бір дәрежеде көптеген табиғи қосылыстарды (алкалоидтар, флавоноидтар, дәрумендер, карденолидтар, т.б.), органикалық химияның жоғары дәрежелі дамуына қарамай, синтездеу әлі мүмкін емес немесе экономикалық тиімді емес. Синтездеу мүмкін болғанда да, фитопрепараттар активтілігін жоғарлататын немесе күшейтетін ілеспелі компоненттері бар негізгі биологиялық белсенді заттар кешенінің болуымен әмбебап артықшылыққа ие. Бұдан басқа, фитопрепараттар құрамында тірі ағза өндірген заттар бар. Сондықтан олар зат алмасу үрдісіне қатысуға бейім.

Қорытынды.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында халықты сапалы дәрілік заттармен қамтамасыз ету мәселесі ерекше назарға алынып отыр. Жоғарыда көрсеткеніміздей, Қазақстан Республикасы мол өсімдік шикізат қорына ие мемлекет. Аймақты жоғары сапалы, қауіпсіз және қолжетімді дәрілік заттармен қамтамасыз ету бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Бұл мәселені шешудің тиімді жолы жергілікті дәрілік өсімдік шикізаттарды жоғары деңгейде зерттеу және пайдалану болмақ[13].

Осыған орай, Қарағанды өңірінде өсетін *Scabiosa ochroleuca* L. (бозсары қотырот) шөбінен алынған көмір қышқылды экстракт негізінде жергілікті қолданатын дәрілік қалыптарды жасау өзекті мәселе болып табылады, бұл мәселені шешу түбінде табиғи текті дәрілік құралдардың отандық номенклатурасын ұлғайтуға әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гунько Н.А., Мусағалиева Ш.Г., Калелова Р.А., Бисембаев Э.М. Проблемы изучения лекарственного растительного сырья, его стандартизации и оценки качества // Фармация Казахстана. – 2003. – № 5. – С. 22-24.

2. Пилат Т.Л., Шарманов Т.Ш., Абдуллабекова Р.М., Костенко В.В. Основные принципы фармаконутрициологии (биологически активные добавки к пище).-Астана-Алматы-Шымкент.–2001. –312 с.
3. Большая Российская Энциклопедия лекарственных средств: в 2-х томах. – Изд. 2-е, доп. – М.: Ремедиум, 2002.
4. Коломиец Н. Э. и др. Оценка перспективности некоторых видов лекарственного растительного сырья с точки зрения их экологической чистоты //Химия растительного сырья. – 2004. – Т. 4. – С. 25-28.
5. Бондарчук Р.А. Фармакогностическое исследование хвоща лесного как перспективного источника// автореферат Самара- 2013-С.3
6. Абдуллабекова Р.М. Биологически активные добавки к пище и улучшение здоровья населения/ Фармацевтический бюллетень.- 2006.- № 7-8.- с. 62-63
7. Горбунова Т.А. Лечение растениями. Рецептурный справочник / Т.А.Горбунова. – М.:Аргументы и факты,2002. 304 с.
8. Минаева С.А., Каухова И.Е. Химическая технология фитопрепаратов. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. - 560 с.
9. Рахимов К.Д. Актуальные проблемы фармакологических исследований и технологии производства отечественных фитопрепаратов. Развитие фитохимии и перспективы создания новых лекарственных препаратов. //В кн.: «Лекарственные формы фитопрепаратов и их фармакологическое изучение. Технология промышленного производства». – Алматы: Гылым, 2004. – Кн. 3. - С.9-16.
10. Лавренов В. К. Современная энциклопедия лекарственных растений. – ОЛМА Медиа Групп, 2007.с-20
11. Баторова С.М., Дашинамжилов Ж.Б., Николаев С.М. Поиск гепатопротекторных препаратов из арсенала восточной медицины для лечения больных пожилого возраста // Вестн. Бурят. ун-та. - 2003. - Серия 11, №3. - С. 123-129.
12. Кукенов М.К., Рахимов К.Д., Аверина В.Ю. Лекарственные растения Казахстана и их использование. - Алматы: Гылым, 1996. – 208 с.
13. Нөкербек Шамшабану. *Artemisia rupestris* өсімдігі негізінде жаңа фитопрепараттардың фармацевтикалық негіздемесін жасау: Диссертация.: Алматы. – 2015 – С. 7,18.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Турсынова Шынар Бабашовна
Жунусова Майра Абыловна
Кариева Ёкут Саидкаримовна
Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна
Қарағанды медицина университеті, Қарағанды,Қазақстан Республикасы
Ташкент медицина институты, Ташкент, Узбекистан Республикасы
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА ФИТОПРЕПАРАТОВ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье представлен обзор по запасам лекарственного растительного сырья и производству фитопрепаратов в Республике Казахстан

Ключевые слова: Фармацевтический препарат, фитотерапия, скабиоза бледно-желтая, экстракт, лекарственное растительное сырье.

Turssynova Shynar
Zhunosova Maira
Karieva Yokut
Abdullabekova Raissa
Karaganda Medical University, Karaganda,
Republic of Kazakhstan
Tashkent Medical Institute, Tashkent, Republic of Uzbekistan
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF PHYTOPREPARATION PRODUCTION IN THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article describes the literature review on the unique stock of medicinal plant raw materials and the production of phytotherapy and phytopreparations in the Republic of Kazakhstan.

Keywords Pharmaceutical preparation, phytotherapy, pale yellow scabiosa, extract, medicinal plant raw materials.

List of used literature:

1. Gunko N.A., Musagalieva Sh.G., Kalelova R.A., Bisembaev E.M. Problems of studying medicinal plant raw materials, its standardization and quality assessment // Pharmacy of Kazakhstan. - 2003. - No. 5. - p. 22-24.
2. Pilat T.L., Sharmanov T.Sh., Abdullabekova R.M., Kostenko V.V. Basic principles of pharmaconutrition (biologically active food supplements). - Astana-Almaty-Shymkent. -2001. – p.312.
3. Great Russian Encyclopedia of Medicines: in 2 volumes. – Ed. 2nd, add. – M.: Remedium, 2002.
4. Kolomiets N. E. et al. Evaluation of the prospects of some types of medicinal plant raw materials from the point of view of their ecological purity // Chemistry of plant raw materials. - 2004. - T. 4. - p. 25-28.
5. Bondarchuk r.a. pharmacognostic study of horsetail as a promising source // abstract samara-2013-p.3
6. Abdullabekova R.M. Biologically active food supplements and improving the health of the population / Pharmaceutical Bulletin. - 2006. - No. 7-8.- p. 62-63.
7. Gorbunova T.A. Plant treatment. Prescription guide / T.A. Gorbunova. - M: Arguments and facts, 2002.-p. 304.
8. Minina S.A., Kaukhova I.E. Chemical technology of phytopreparations. - M.: GEOTAR-MED, 2004. - 560 p.
9. Rakhimov K.D. Actual problems of pharmacological research and production technology of domestic phytopreparations. Development of phytochemistry and prospects for the creation of new drugs. // In the book: “Medicinal forms of herbal remedies and their pharmacological study. Technology of industrial production. - Almaty: Gylym, 2004. - Book. 3. - p.9-16.
10. Lavrenov VK Modern encyclopedia of medicinal plants. – OLMA/Media Group, 2007.p-20
11. Batorova S.M., Dashinamzhilov Zh.B., Nikolaev S.M. Search for hepatoprotective drugs from the arsenal of oriental medicine for the treatment of elderly patients // Vestn. Buryat. university - 2003. - Series 11, No. 3. - pp. 123-129.
12. Kukenov M.K., Rakhimov K.D., Averina V.Yu. Medicinal plants of Kazakhstan and their use. - Almaty: Gylym, 1996. – p.208.
13. Nokerbek Shamshabanu. Development of pharmaceutical basis of new phytopreparations based on Artemisia rupestris plant: Dissertation.: Almaty. - 2015 - p. 7,18

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна фармацевтика ғылымдарының докторы, доцент, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Бугембаева Айжан Турсынбекқызы 2 курс магистранты, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Жунусова Майра Абыловна PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Исмаилова Фируза Махмудовна ғылыми қызметкер, Мемлекеттік тибиғи ұлттық паркі «Бұйратау», Қарағанды облысы, Молодежный кенті, қазақстан Республикасы

Ишмуратова Маргарита Юлаевна биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Камалиева Динара Ертарғынқызы 2 курс магистранты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Кариева Екут Саидкаримовна фармацевтика ғылымдарының докторы, профессор, Ташкент фармацевтикалық институты, Ташкент, Өзбекістан Республикасы

Қартбаева Гүлназ Толымбекқызы биология ғылымдарының кандидаты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ордабаев Айбек бакалавр, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Сағалиев Нурым Абдикаримұлы аңшылық инспекторы, Мемлекеттік тибиғи ұлттық паркі «Бұйратау», Қарағанды облысы, Молодежный кенті, Қазақстан Республикасы

Тұрлыбекова Гулжазира Қаңтарбаевна биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Турсынова Шынар Бабашовна медицина ғылымдарының магистрі, профессор ассистенті Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна доктор фармацевтических наук, доцент, «Медицинский Университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Бугембаева Айжан Турсынбековна Магистрантка 2 года обучения, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Жунусова Майра Абыловна PhD доктор, Ассоциированный профессор, «Медицинский Университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Исмаилова Фируза Махмудовна научный сотрудник, Государственный национальный природный парк «Буйратау», поселок Молодежный, Карагандинская область, Республика Казахстан

Ишмуратова Маргарита Юлаевна кандидат биологических наук, Ассоциированный профессор, «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан

Камалиева Динара Ертаргиновна, магистрант 2 курса, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Кариева Екут Саидкаримовна доктор фармацевтических наук, профессор, Ташкентский фармацевтический институт, Ташкент, Республика Узбекистан

Картбаева Гульназ Толымбековна кандидат биологических наук, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна, кандидат фармацевтических наук, профессор, Карагандинский медицинский университет, г. Караганда, Республика Казахстан

Ордабаев Айбек бакалавр, «Медицинский Университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

Сағалиев Нурум Абдикаримович охотинспектор, Государственный природный национальный парк «Буйратау». Молодежный посёлок, Карагандинская область, Республика Казахстан

Тұрлыбекова Гулязира Кантарбаевна, кандидат биологических наук, доцент, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Турсынова Шынар Бабашовна магистр медицинских наук, ассистент профессора «Медицинский Университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdullabekova Raissa Musulmanbekovna doctor of pharmaceutical sciences, dotcent, «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bugembayeva Aizhan Tursynbekkizi 2nd year Master-student, The name of academic of Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Zhunussova Maira Abylovna PhD, Associate Professor, «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ismailova Firusa Makhmudovna researcher, State National Natural Park “Buiratau”, Molodezhny village, Karaganda region, Republic of Kazakhstan

Ishmuratova Margarita Yulaevna candidate of biological sciences, Associate professor, The name of academic of Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kamalieva Dinara Erargynovna 2nd year Master-student, The name of academic of Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Karieva Yokut doctor of pharmaceutical sciences, professor, Tashkent Pharmaceutical Institute, Tashkent, Republic of Uzbekistan

Kartbayeva Gulnaz Tolymbekovna candidate of biological sciences, The name of academic of Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Murzalieva Gulnara candidate of pharmaceutical sciences, Associate Professor, «Karaganda Medical University», Karaganda, Kazakhstan

Ordabayev Aibek bachelor graduate student, «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sagaliev Nurum Abdikarimovich hunter inspector, State natural national park “Buyratau”, Karaganda region, Molodezhniy village, Republic of Kazakhstan

Turlybekova Gulzhazira Kantarbayevna candidate of biological sciences, Associate Professor The name of academic of Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tursynova Shynar Babashovna master medicine, Professor's assistant, «Karaganda Medical University», Karaganda, Republic of Kazakhstan

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 4 (38)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы Нұржігітова М.М. Редакторы Шешенбаева Ж.Р. Техникалық редакторы Борамбаева М.Н. Басуға 30.12.2022 жыл қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 21,б.т.	Главный редактор Нуржигитова М.М. Редактор Шешенбаева Ж.Р. Технический редактор Борамбаева М.Н. Подписано к печати 30.12.2022 г. Формат 60X841/8. Объем 21, усл.п.л.	Chief editor Nurzhitova M.M. Co-editor Sheshenbaeva J.R. Editor Borambaeva M.N. Signed for printing 30.12.2022 Format 60X841/8. Volume 21 usd.p.p. Typeface «Times New Roman».
Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times New Roman» «Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа бөлімінде басылып шығарылды Қарағанды қ., Ерубаева 14	Гарнитура «Times New Roman». Тираж 500 экз. Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г. Караганда, ул. Ерубаева 14	Circulation 500 copies. Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa» Karaganda, Erubaev str., 14

Журнал редакциясының мекені: 100008, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6 «Bolashaq» академиясы», тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26; факс (8-7212) 420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru	Адрес редколлегии журнала: 100008, Республика Казахстан, г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6 Академия «Bolashaq», тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26; Факс (8-7212)420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru	Address of the editorial board of the journal: 100008, the Republic of Kazakhstan, Karaganda, S. Erubaev str., 16/6 «Bolashaq» Academy, Telephone (8-7212)42-04-25, 42- 04-26; Fax (8-7212)420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru
---	---	---

Төлем реквизиттері: «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6 ЖСК KZ376010191000066207 БЖЖ HSBKZZKX БИН 950640001690 «Қазақстан Халық банкі» АҚ	Реквизиты для оплаты Академия «Bolashaq», г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6 ИИК KZ376010191000066207 БИК HSBKZZKX БИН 950640001690 АО «Народный банк Казахстана»	Payment details «Bolashaq» Academy, Karaganda, S. Erubaev str., 16/6 TRN KZ376010191000066207 ПС HSBKZZKX БИК 950640001690 «Halyk Bank of Kazakhstan» JSC
---	--	--
